

શેઠ સોરાળજી જમશેદજી જીજીભાઈના સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

પરિચય

ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મુંબઈના મશહૂર શેઠ સોરાળજી જમશેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે એમણે ગુજરાતના જુવાન માણસોમાં શુદ્ધિના કામ કરવાની હોશ વધારવાને તથા આ સભાનાં ઉપયોગી કામને પ્રુટિ આપવા^૧ સારું રૂ. ૨૫૦૦) સભાને સોંપ્યા હતા કે, જેના વ્યાજમાંથી ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાવવાં, એ પ્રમાણે આ ફંડમાંથી આજ મુધીમાં નીચેનાં પુસ્તક સભાએ છપાવ્યાં છે :

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ	૧૯. નવરાસવખતમાં ગંમત ને ગ્યાન
૨. દૈવચંદ્રપંથુ	૨૦. એતીવાડી અને ખાતર
૩. ગુજરાતના બિખારીઓ	૨૧. શ્રિ. હિંદનો આર્થિક
૪. બિહુક વિષે નિબંધ	ઇતિહાસ-૧
૫. અર્થશાસ્ત્ર	૨૨. અગ્નિમાલ
૬. ઓનીતિર્ધર્મ (૫મી આવૃત્તિ)	૨૩. નીરાગી રહેવાના ઉપાય
૭. ગુજરાતના ઉત્કર્ષનાં સાધન	૨૪. મયરહસ્ય
૮. દુકાળ	૨૫. સૌંદર્ય અને લલિતકળા
૯. સેવિત્ર બેકેની અગત્ય	૨૬. વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ
૧૦. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય	૨૭. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા-૧
૧૧. અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ	૨૮. " " -૨
૧૨. જ્ઞાનવચન (૩ જી આં.)	૨૯. " " -૩
૧૩. પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા	૩૦. ગુજરાતીઓનો હિંદી
૧૪. પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર	સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો
૧૫. મોહસિનીનાં નીતિવર્ચનો	૩૧. ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર
૧૬. માકેપોલોનો પ્રવાસ	૩૨. શુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહ-૧
૧૭. જીવતત્ત્વ	૩૩. " " -૨
૧૮. વનસ્પતિતત્ત્વવિજ્ઞાન	૩૪. પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન
- ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ } જોડાલાલ જીજીભાઈ ગાંધી
તા. ૨૬-૪-૧૯૮૬ } સંહાલક મંત્રી-ગુજ. વિદ્યાસભા

પ્રકાશક :

બેઠાસાલ જી. જાંધી-

સદમંત્રી,

ગુજરાત વિધાનસભા,

ભા. દ્ર., અ. મ. દા. વા. દ.

પ્રથમ ૧૩૨૫

પહેલી આવૃત્તિના ઉત્તરાધારનું પત્રાર્પદ્વય

ઈ. સ. ૧૯૫૮]

[વિ. સં. ૨૦૧૪

સાહે ૧૮૮૦

• કિં. બે રૂપિયા

મુદ્રક :

મણિભાઈ પુ. મિત્રી,

આદિત્ય મુદ્રણાલય,

સિંધુબેડ, અ. મ. દા. વા. દ.

શેઠ સોરાખજી જમશેદજી જીજીભાઈના સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

પરિચય

ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મુંબઈના મરાઠ્ઠર શેઠ સોરાખજી જમશેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે એમણે ગુજરાતના જુવાન માણસોમાં શુદ્ધિના કામ કરવાની હોશ વધારવાને તથા આ સભાનાં ઉપયોગી કામને પ્રૃષ્ઠિ આપવાં સારુ રૂ. ૨૫૦૦) સભાને સોંપ્યા હતા કે જેના વ્યાજમાંથી ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાવવાં. એ પ્રમાણે આ ફંડમાંથી આજ સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તક સભાએ છપાવ્યાં છે :

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

૨. દેવચંદ્રપંથુ

૩. ગુજરાતના બિખારીઓ

૪. બિહુક વિષે નિબંધ

૫. અર્થશાસ્ત્ર

૬. ઓનીતિર્ધર્મ (પ્રમી આવૃત્તિ)

૭. ગુજરાતના ઉત્કર્ષનાં સાધન

૮. દુકાળ

૯. સેવિંગ બેંકની અગત્ય

૧૦. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

૧૧. અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ

૧૨. જ્ઞાનવચન (૩ જી આ૦)

૧૩. પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા

૧૪. પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર

૧૫. મોહસિનીનાં નીતિવચનો

૧૬. માર્કોપોલોનો પ્રવાસ

૧૭. જીવતત્ત્વ

૧૮. વનસ્પતિતત્ત્વવિજ્ઞાન

ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
તા. ૨૬-૪-૧૯૫૮

૧૯. નવરાશવખતમાં ગમત ને જ્ઞાન

૨૦. ખેતીવાડી અને ખાતર

૨૧. શ્રી. હિંદો અર્થિક

ઇતિહાસ-૧

૨૨. અગ્નિમાલ

૨૩. નીરોગી રહેવાના ઉપાય

૨૪. મચરહત્ય

૨૫. સૌંદર્ય અને લલિતકળા

૨૬. વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ

૨૭. વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા-૧

૨૮. " " -૨

૨૯. " " -૩

૩૦. ગુજરાતીઓનો હિંદી

સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો

૩૧. ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

૩૨. શુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહ-૧

૩૩. " " -૨

૩૪. પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન

જેઠાલાલ જીવનલાલ ગાંધી
સહાયક મંત્રી-ગુજ. વિદ્યાસભા

પ્રસ્તાવના

‘કુવિચરિત’ ના ભાગ ૧-૨ ની પહેલી આવૃત્તિ છપાયા પછી ૩ ને ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાની વિચારણા હતી. એ માટે પ્રેમાનંદ સિવાયના એના સમકાલીન મોટા ભાગના કવિઓનું ચરિત લખાઈ ગયેલું હતું. પ્રેમાનંદનું લખવાનું જાણી હતું તે માટે વાચન શરૂ કર્યું, દરમ્યાન ‘પ્રાચીનકાવ્ય ત્રૈમાસિક’ અને ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ના અંકો અને અંશે જોવાનું પણ ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ના એક ભાષણ માટે આવશ્યક બન્યું. પાછલા ભાષણના લખાણમાં નરસિંહ પ્રેમાનંદ રતનેશ્વર વીરજી હરિદાસ દારકાદાસ વલ્લભ વજેરેને નામે ચડેલી અનેક કૃતિઓના વિષયમાં પણ વિચારણા રજૂ થઈ અને એ ભાષણ ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ની સ. ૧૯૪૨-૪૩ની કાર્યવહીમાં પણ છપાયું ને વિદ્વાનોનો સમાદર પામ્યું. એ ઉત્સાહે ‘પ્રેમાનંદ’ ઉપર સ્વતંત્ર અધ્યયન આપવાનો મનોભાવ થયો ને એ રીતે આ ‘અધ્યયન’ લખાવું ગયું ને છપાવું ગયું. એના ૧૪ ફર્મા જેટલો ભાગ છપાયા પછી કામ બંધ રહ્યું. પ્રેસ બંધ થતાં એ ૧૪ ફર્મા જેરવલ્લે પડ્યા ને એની બોજ લગભગ નિરાશામાં પરિણમી. દરમ્યાન પછીનો ભાગ પણ લખાયો અને એ પણ છપાઈ ગયો. ગૂમ થયેલા ફર્માઓની બોજ આમ છતાં ચાલુ હતી. નિયમ મુજબ ગઈ તા. ૨૨-૧૧-૫૭ ને શુક્રવારે ફરી ‘મનોરથ પ્રિન્ટરી’માં ડો. હોદુભાઈ ર. નાયક સાથે બોજને માટે જવાનું થયું. જવાબ નિરાશામાં હતો, છતાં ફૂળતો તરણાને પકડે તેમ મેં જૂના ફર્માઓની થપ્પીઓ કપાઈ હોય તો નજર નીચે નખાવા દેવાની વિનંતિ કરી. પરિણામ શુભ આવ્યું. એક અભારાઈ ઉપર નિરાધારની

માફક ખડકાયેલાં ફર્માઓની કેટલીક બાધેલી થઈ ગઈ છે. જોવામાં આવી. મારી દસ વર્ષની મહેનત આમ નફાજતા પામી એનો આનંદ નવજાત-પુત્ર-દર્શન જેવો થયો. અને આજે હવે આ આખું અધ્યયન હું એના અભ્યાસકોની સમક્ષ રજૂ કરવા બાગ્યશાળી થયો છું.

ગુજ. યુનિ.ના એમ. એ.ના ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં ૧૯૫૮-૫૯ના બે વર્ષ માટે 'પ્રેમાનંદ' નિશ્ચિત થયેલો છે. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપક મિત્રોની તો ભાગ સતત ચાલુ જ છે. એવે ટીકણે આ 'પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન' આઠ-દસ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સૌભાગ્ય મળે છે એનો આનંદ અનુભવું છું. 'પ્રેમાનંદ' વિશેના પ્રાપ્ત સમગ્ર સાધનો ઉપરથી આ અધ્યયન લખાયેલું હોઈ એના વિશેના મોટા ભાગના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ એ કરી આપે છે.

હવે 'કવિચરિત' ભાગ ૩-૪ ની સામગ્રી લગભગ તૈયાર છે. એક પુનરાવર્તન તેમજ નવા બાજુવામાં આવેલા, અને ન અપાયેલા શામળ-દ્વારામના સંક્ષિપ્ત ચરિતોલેખનથી એ કાર્ય છાપવા આપી શકાશે. એ પણ એકાદ વર્ષમાં જ આ વિષયના અભ્યાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરવાનો મનોભાવ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ આવા અભ્યાસ કરવાનો યોગ સાધી આપ્યો છે એ મારું પરમ ભાગ્ય સમજું છું. એ રીતે 'નરસિંહ મહેતા : એક અધ્યયન' પણ લખાયું છે અને ઘણાખરો ભાગ છપાઈ ગયો છે. થોડા સમયમાં એ પણ પ્રસિદ્ધ થશે. એ જ રીતે ગયાના આગલા વર્ષે ગુજ. યુનિ. ના એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને 'ભાલણ' લખાવવાનું મને સદ્ભાગ્ય મળ્યું હતું અને 'ભાલણ : એક અધ્યયન' સિદ્ધ થયું, જે પણ થોડા જ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

'કવિચરિત' લખાવવાનો વિચાર સ્વ. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (એ સમયના સદાયક મંત્રી)ને આવ્યો તે મને વિદ્યાસભામાં બેસી એ કામ સાધી આપવાનું ફરમાન થયું. એ ફરમાનના શુભ પરિણામ

તે' 'ઠવિચરિત' અને 'આપણા કવિઓ' છે, અને એ'જ દુરમામર્મા વિશિષ્ટ ફલ તે ઉપરનાં ત્રણ અધ્યયન છે. આનું બધું શ્રેય સ્વ. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખને, અને મને અભ્યાસની તક સદા આપનારા, બો. જી. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખને છે. આ બંને વિદ્વાનોના આશીર્વાદ સાથે આ મારી નવીન રચના એના રસિયા અભ્યાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરું છું. એનો એઓ યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરે એટલાથી આ મારા પ્રયત્નની કૃતકૃત્યતા છે.

અને આ કૃતિ ગુ. વિદ્યાસભાના પ્રકાશન લેખે સ્વીકારવા બદલ હું વિદ્યાસભાના સંચાલક મંડળનો પણ ઋણી છું; અને મારી પૂર્વની અહીંની કૃતિઓની પરંપરામાં આ કૃતિને પણ ઉમેરી કૃતાચાર્યતા અનુભવું છું.

ગુ. વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ }
તા. ૧૦-૪-૫૮

કે. કા. શાસ્ત્રી,
(કચુરેટર)

સૌથી પછી

પૃ. ૧૯૪ : પૃ. ૧૮૬ મેં ઉપર 'ચોવીસા બાહારો નદિરામાંથી' નહિ, પણ 'મેવાડના સંબંધ-પ્રાચીન હોવાથી ચોવીસા મેવાડની સાથા જોવા છે' એમ અતાવવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં મારા ચોવીસા મિત્ર શ્રી. પન્નાલાલ જયશંકર પંડ્યા (વડોદરાવાળા)ને પણ મારા તરફથી પૂછવામાં આવ્યું હતું. એઓ તો ચોવીસાની ઉત્પત્તિ નદિરામાંથી જ માને છે. ડુંગરપુર-વાસવાડા તેમજ રતલામના પ્રદેશમાં ચોવીસા બાહારોની સારી વસ્તી છે અને એ ત્યાં મેવાડના સાહચર્યમાં મુખ્યત્વે છે, ત્યાં નદિરાઓનો સંબંધ નથી. આ સ્થિતિમાં ખેમાંથી કયું મંતવ્ય સ્વીકારવું એ મુશ્કેલ છે. તેથી જ અત્યાર સુધીમાં આ વિષયમાં જે કંઈ મળ્યું છે તે સર્વ કંઈ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે. અત્યારના સંયોજકોમાં ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવવું હજી શક્ય નથી બન્યું.

પૃ. ૨૦૧-૨૦૨ અને ૨૧૨ : કાલશે દશમસ્કંધમાં સંક્ષિપ્ત પદોથી કરી અને પછી કડવાં જેવી કથાત્મક રચના થઈ. એ અતલબળનું વિધાન પૂર્વે થયું છે. તેમાં હવે એટલો સુધારો કરવાનો છે કે સંક્ષિપ્તમાં નાનાં કડવાં એણે રચેલાં, પણ એ આગળ જતાં હાંબાં પણ રચાયાં, એનાં જિર્મિયાં ભરેલાં. પછી તો એની સ્વતંત્ર રચના છે અને પાછળથી પોતાને કે મજાકના કાંઈ સંપાદકને હાથે દશમ-સ્કંધમાં ઉમેરાયાં છે, જેઓને કાઢી લેવામાં આવે તો બુદ્ધિ રચનામાં કંઈ જિજ્ઞાસુ વરતાતી નથી. આ નવા પ્રકાશમાં આ પાનાં વાંચવાં.

પૃ. ૨૦૮ : પાંદટીપ : પરંતુ રચયિતા સૌથી જૂનો પ્રયોગ તો મહાભારત-સંભાષણ-અ. ૨૦ માં થયેલો મારા જોવામાં આવ્યો છે.

સ્વર્ગ દેવ સમાસ્થાય રંજયદ્વેષુ દીક્ષિતાઃ ।

યજન્તે ક્ષત્રિયા લોકાસ્તદ્વિદિ મગધાધિપ ॥

(મહાભારત-સભાપર્વ : ૨૦-૧૫—ભા. રિ. ઈ., પૂના)

પૃ. ૨૨૪ : બાલણે 'દશમસ્કંધ'માં એક પદ બૂલણામાં બાધ્યું છે : 'મહી મયન કરું, કાન શેરી ધરું, નીસરું ક્ષણ ક્ષણ દાર ધાઈ' વગેરે (દશમસ્કંધ : પદ ૨૪૨ મું); એટલે બાલણને પણ આ બંધ અપરિચિત તો નથી જ.

પૃ. ૨૪૭ : 'કરુણ'ની ચર્ચામાં 'વિપ્રલંબ'થી કરુણનો ભેદ બતાવવા વિરહની ઉત્કટ દશાના ચિત્રણમાં આપણને 'કરુણ વ્યભિચારી બાવ તરીકે જોવામાં આવે છે' તે સ્થળે 'કરુણ રસમાં જે વ્યભિચારી બાવો છે તે બાવો વ્યભિચારી બાવ તરીકે જોવામાં આવે છે' એમ વાંચવું. મૃત્યુ સિવાયની બીજી બધી સ્થિતિ વિપ્રલંબમાં હોય છે; 'નળાધ્યાનમાં દમયંતી ઉપરનાં પડતાં દુઃખોમાં એની જે કરુણ દશા કવિએ ચીતરી છે તે શૃંગાર રસની નહિ, પણ કરુણની છે અને તેથી અહીં રસ કરુણ છે' એવા પ્રકારનો વાદ કેટલાક ગુજરાતી વિદ્વાનોએ ઉપાડ્યો છે. આમાં 'શૃંગાર' શબ્દ સામેની માત્ર સૂચ સિવાય બીજું નથી. કરુણવદ્ વિપ્રલમ્ભ (સાગરાનદી)ની સ્થિતિ છે અને કરુણના વ્યભિચારી બાવો : શંકા ઔત્સુક્ય મદ, ગ્લાનિ નિદ્રા સુપ્ત પ્રભોષ ચિંતા અસુખા નિવેદ ઉન્માદ જડતા વ્યાધિ સ્વપ્ન અરમાર વગેરે વિપ્રલંબ શૃંગારના પણ વ્યભિચારી બાવો છે. સ્વજનોના મૃત્યુ પછીનો જે ધલવલાટ તે કરુણરસ; નાયક કે નાયિકામાંના કોઈનું મૃત્યુ થયું ન હોય અને વિયોગ હોય—બંનેને એમાંના ધલવલાટ અત્યંત ઉગ્ર કાટિનો હોય—તો એ વિપ્રલંબ શૃંગાર છે. આ હેમચંદ્રના જણાવ્યા પ્રમાણે 'કરુણ-વિપ્રલંબ' તો 'કરુણરસ' જ છે. (કાવ્યાનુશાસન-પૃ. ૭૧- 'નિ. સા. પ્રેસ)

૩. ચરિત-લેખનના વિભિન્ન પ્રયત્ન—પ્રેમાનંદની જીવન-
 ઘટનાઓમાં એક પછી એક પચીસ પગથિયે જુદા જુદા ચરિત-
 લેખકો તરફથી ઠેવી રીતે ઉમેરા થયા એ તે તે ચરિતલેખકના
 શબ્દોમાં યા સારરૂપે પૂર્વપક્ષના રૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે.
 આમાં સ્વ દલપતરામ, સ્વ કવિ નર્મદાશકર, ગ્વ ડાહ્યાભાઈ
 પંડિત, સ્વ નવલરામ પંડ્યા, સ્વ હ. ગો. કાંટાવાળા, સ્વ. ઇન્દ્રા-
 રામ દેસાઈ, સ્વ. બા. નિ. મહેતા અને સ્વ કે. દ. ધ્રુવના ઉત્તરોત્તર
 પ્રયત્ન નોંધવામાં આવ્યા છે.

૪. સોપાન-પચીશીના ઉપસહાર અને ૫. પ્રેમાનંદની
 સોપાન-પચીશી વિશે વિચાર—ઉપરનાં પચીસ પગથિયાનો ઊંચકો
 ક્રમે જવાનું આપવાનો વિશદ પ્રયત્ન પાંચમા પ્રકરણમાં શરૂ કરતાં
 પહેલાં ચોથા પ્રકરણમાં સૌથી પ્રથમ પ્રસંગપ્રાપ્ત પ્રેમાનંદમુત વલ્લભ-
 (૧) ની પોકળતા બતાવતાં વલ્લભે કરી કહેવાતી શામળની નિંદા અને
 પ્રેમાનંદની પાંધડીના પ્રસંગની અસંગતતા સ્પષ્ટ કરી એવા કોઈ
 વલ્લભની દુસ્તોનો જ અભાવ, અને ત્યાં શામળના અમયનો નિશ્ચય
 પણ આપવામાં આવ્યો છે. આ પછી પાંચમા પ્રકરણમાં વિભિન્ન
 આંતરિક પ્રમાણોના જળ ઉપર પચીસે સોપાનની માંડણીની નિ-
 ર્યંકતા સાબિત કરી સ્વ કવિ નર્મદાશકરે 'નર્મદાશકર'માં આપેલી
 હકીકતથી આપણે કાંઈપણ વિશેષ કહેવાની સ્થિતિમાં નથી એ
 સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આ નિરૂપણમાં પ્રેમાનંદને નામે ચકાવી
 મુદ્રિત કરેલી વિભિન્ન કૃતિઓની ઠેવળ અર્વાચીનતા અપ્રમાણ
 સ્થાપિત કરવાનો સવિશેષ પ્રયત્ન કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. આ
 ચર્ચા દરમિયાન પ્રેમાનંદના ઉદરનિર્વાહ માટે સુરત-ખાનદેશ વગેરે
 પ્રદેશોમાં પણ જઈ રહ્યાનું અને ત્યાં ત્યાં કેટલીક કૃતિઓ રચાઈ
 અને એ કઈ કઈ એ વગેરે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આના
 અનુસંધાનમાં પછી 'ઉત્તરાર્ધ' શરૂ થાય છે.

૭. પ્રેમાનંદ અને પૂર્વના કવિઓ ૨૦૦-૨૧૮

(૧) ઓખાહરણ ૨૦૪; (૨) સુદામાચરિત્ર ૨૦૫; (૩) રૂદ્ર-
મિણીહરણ ૨૦૫; (૪) નળાખ્યાન ૨૦૬; (૫) રણયગ ૨૦૮
(૬) અભિમન્યુ આખ્યાન ૨૧૦; (૭) સુધન્વાખ્યાન ૨૧૦;
(૮) નાસિકેતાખ્યાન ૨૧૦; (૯) ચંદ્રહાસ આખ્યાન ૨૧૦;
(૧૦) દાણ્ડીલા ૨૧૧; (૧૧) ભમરગીત ૨૧૧; (૧૨) દક્ષમ-
રકંષ ૨૧૨; (૧૩) હંડી ૨૧૨; (૧૪) મામેરું ૨૧૫; (૧૫)
શામળદાસનો વિવાદ ૨૧૭

૮. પ્રેમાનંદની દેશીઓ ૨૧૯-૨૩૪

(૧) સાદી દુહાની દેશી ૨૨૧; (૨) સાદી ચોપાઈ-ચરણાકુળના
મિશ્રણની દેશી ૨૨૧; (૩) હરિગીતની દેશીનું મૂળ ૨૨૨;
(પ્રેમાનંદની દેશીઓનો વિકાસ) ૨૨૨

૯. આખ્યાનકવિ પ્રેમાનંદ ૨૩૫-૩૧૯

(૧) આખ્યાનકવિ ૨૩૬; (૨) કવિપ્રતિભા ૨૩૮; રસવર્ણન :
શૃંગાર ૨૪૦; હારય ૨૪૫; પીર રૌદ્ર અને ભયાનક ૨૪૯; ખીખાસ
૨૫૦; અદ્ભુત ૨૫૧; મુણ્ડ દોષ અને અલંકાર ૨૫૨; સાંકળી-
કાંમ ૨૫૪; અર્થાલંકાર ૨૫૪; પ્રેમાનંદનું સ્વભાવ-ચિત્રણ
૨૬૨; પ્રેમાનંદનું વ્યવહારચાન ૨૮૮; પ્રસંગના ઉમેરા ૩૦૨;
(૩) પ્રેમાનંદની પ્રદીર્ઘ સેવા ૩૦૩; પત્રલેખન ૩૦૩;
પદચયના ૩૦૫; રૂઢિપ્રયોગો ૩૧૮

ઉપસંહાર ૩૧૯-૩૨૧

સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ ૩૨૨

શબ્દસૂચિ ૩૨૩

શુદ્ધિપત્ર

પા.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	૨૫	સુરદાસ	સુરદાસ
૩૦	૧૯ (ઉમેરા:)	ક. ચંદ્રહાસઆખ્યાન	સં. ૧૭૨૭

૩૩	૨૧	ભાગમાં	ભાગ ૫ અને ૪ માં
૪૬	૭	શુદ્ધ	શુદ્ધિ
૫૧	૧૦	ભિન્નચરિત્ર	ભિન્નચરિત્ર
„	૨૩	હરીવંશ	હરિવંશ
૫૬	૨	વ થો	વધુ મથો
૭૭	૧	સુરદાસ	સુરદાસ
„	૧૦	૧૧૨૦	૧૭૨૦
૧૮	૮	૧૬૨૪—	૧૭૨૪—
૬૪	૧૮	સોપાન	સોપાન
૬૫	૬	વિક્રમન	વિક્રમની
૧૦૦	૨૩	એક	એક
૧૦૩	૧	“યસપ્રશ્નોત્તર”માં	“અક્ષપ્રશ્નોત્તર”માં
૧૨૧	૧૦	કડોઈના	કડોઈના
૧૨૫	૧	દેવીચરિત્ર	દેવીચરિત્ર
૧૨૬	૩	બમ	બમ
„	૧૧	તોધાયો	તોધાયો
૧૨૯	૨૧	પોતાના	શ્રીધરના
૧૩૦	૩	એનો વિદાદાતા ગુરુ	તો શ્રીધરનો ઈષ્ટદેવ
„	૧-૭	એટલું...છે, એટલું પણ આવતું નથી.	
૧૪૧	૧૮	મુશ્વવા	મુશ્વવા
૧૭૪	૨	૫૦	૫૫
૧૮૬	૧૧-૧૨	પેલી	પહેલી
૨૦૩	૨૩ (ઉમેશ :)		વિષ્ણુદાસ
૨૫૧	૨૫	બોતક	ઘોતક
૨૫૪	૧૨	વૃત્તપ્રાસ	વૃત્તપ્રાસ
૨૮૦	૨૬	અમદાવાદના	અમદાવાદના
૨૮૫	૧૦	રાવણાથી	રાવણાથી
૩૦૧	૨૪	આધું	આધું

પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન

[ઉત્તરાર્ધ]

૬. પ્રેમાનંદનું પ્રામાણિક ચરિત

મહાકવિ-પદ્મપાત્ર કવિ પ્રેમાનંદ ભટ્ટના ચરિતને બહુ દરવાની દિશામાં થયેલા અનેક પ્રયત્નોમાંના કેટલા ટકી શકે એમ છે એ આ પૂર્વેના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી ચર્ચાઈ ગયું છે. એ સમગ્ર ચર્ચાનો સાર એક જ વાક્યમાં તારવિધે તો એટલો જ છે કે 'સ. ૧૯૧૫-સને ૧૮૫૯ માં સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર પ્રેમાનંદનું ચરિત બહુવા વડોદરામાં બંધે ગયા ને જે કાંઈ માહિતી મેળવી શક્યા તેનાથી આગળ એક ખગલું પણ વધી શકાયું નથી.' સ્વ. કવિએ પ્રેમાનંદના એક વરુ મનસુખરામ પાસેથી તેમજ અન્યથા જે કાંઈ મેળવ્યું તેમા થોડી ક્લિષ્ટીઓ પણ છે. પ્રેમાનંદના પોતાના કાવ્યોમાં આ વિશે કાંઈ જ નથી. મનસુખરામ પાસેથી જે કાંઈ મળ્યું છે અને પ્રેમાનંદ પોતાના કાવ્યોમા જે કાંઈ અલ્પસ્વલ્પ માહિતી આપે છે તે ઉપરથી જ જે પ્રેમાનંદના ચરિતની રજૂઆત કરવામા આવે તો એ કાંઈક પ્રામાણિક દોઈ શકે, એમ ધારી અહીં એવો એક નાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

'બટ પ્રેમાનંદ' 'વિપ્ર પ્રેમાનંદ' 'પ્રેમાનંદ' વગેરે હાવોથી વિખ્યાત થયેલો આપણો આ કવિ વડોદરાનો વતની હતો ને વાડી મહોદલામાં રહેતો હતો. એના દાદાનું નામ જયદેવ અને પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ. એ નાને ચોવીસો બ્રાહ્મણ હતો. [આ ચોવીસો બ્રાહ્મણ પ્રેમાનંદના સમયમાં "મેવાડા" જ્ઞાતિમાં અતર્જત પડા હશે. નળાખ્યાનની સ. ૧૭૫૬ની એક જૂનામાં જૂની હાથપ્રતમાં—

"વીરક્ષેત્ર વડોદરા નામે ગુજરાતેશ ગુજરાતઃ ॥

કૃષ્ણમુત કવી પ્રેમાનંદ મેવાડા ચોવીસા નાતઃ ॥ ૪૧ ॥ "

આવો ઉલ્લેખ ૯.^૧ આને તો ચોવીસા પોતાને નાદોરા બ્રાહ્મણને એક પ્રકાર ગણે છે.] (નોંધ : વધુ વિગત માટે જુઓ સરમાં સોધપથ.)

નર્મદાશંકરને મળેલી માહિતી પ્રમાણે પ્રેમાનંદને વેદ ઋગ્વેદ, શાખા માધ્યહિની, ગૌત્ર એચ્છવસ, માતૃ કાત્યાયની, પ્રવર વચ્ચસ ચંપત બર્વ આપ્તવાન અને જમદગ્નિ, અને અવટક ઉષાધ્યાયની હતી. કવિ પ્રેમાનંદ પોતે તો સામાન્ય રીતે પોતાને 'બટ' કહેતો હતો :

"ચતુરવશ જ્ઞાતે બ્રાહ્મણુની બટ પ્રેમાનંદ નામઃ"૨

૧. જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૨૩ અને એની ૧૪-૧૬ આગળી પાટ્ટીઓ.

૨. જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૨૪ વગેરે.

સહવિત તો એ છે કે પ્રેમાનંદના પૂર્વજોની ધૈર્યાલુકૃતિ હોવી જોઈએ અને તેથી વારસામાં એને 'ભટ્ટ' અવટક મળ્યું હતો, 'કિંવદંતી' પ્રમાણે એનાં માબાપ બચપણમાં જ ગુજરી ગયાં હોઈ એ વડોદરામાં જ એની માસીને ત્યાં બિછર્યો હતો. એટલે પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ભટ્ટ' અવટક એને વારસામાં મળેલી હતી.

એનો બચપણનો અભ્યાસ પણ સમય છે કે વડોદરામાં જ થયો હતો. અહીં જ એ કોઈ વિરક્ત સાધુના સપડમાં આબોધી બનાય છે. આ સાધુ પાસેથી શક્ય તો એ છે કે એણે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રાથમિક અભ્યાસ સાધ્યો હોય અને એ રીતે થોડું જ્ઞાન મેળવી પિતાની કૃતિએ ટપન ચક્રાવર્તને એ સમર્પી થયો હોય. ખરેખર સંસ્કૃત ભાષાનો એ સારો વિદ્વાન હતો એ કહેવું કાંઈ મુશ્કેલ છે. પ્રામાણિક કૃતિમાં એવી સારી વિદ્વાતાની પણ કાંઈ જરૂર નથી હોતી; પુરાણોની સરળ ભાષા સમજી શકવા એટલી સક્તિ પૂરતી થઈ પડે છે. આટલી શક્તિ પણ કદાચ પ્રારભમાં ન હોય તો એ બનવાનું જ નથી એમ ન કહી શકાય, કેમકે એણે ઉદરનિમિત્તે એક બેવસાય તરીકે અભ્યાસો ગુજરાતી ભાષામાં રચવાનો આરંભ કરી જ દીધો હતો. એની પહેલી જ કવિતામાં એ જણાવે છે કે—

“ભવ્યશાસ્ત્રનાં સહસ્ર પગથીઓ, તેમાં પહેલે પગથીએ ચઢ્યો રે રામ,
કાંચ કવિતા કઈ નવ જાણું, પહેલી કવિતા કીધી રે રામ,
ઉદરનિમિત્તે નિસરણી ગાઈ, પાપીને સેહ મેં દીધી રે રામ,
ભટ્ટ પ્રેમાનંદ શ્રીવિષ્ણુને સેવે, જય જય રણગડસમ રે રામ.”

પૂર્વે જણાવ્યું છે (પૃ. ૨૬-૨૭ વગેરે) તે પ્રમાણે ઉદરનિમિત્તે જ પ્રેમાનંદ ખાનદોશના જુહાનપુર, નદરબાર વગેરે ગામો સુધી ગયો હતો. સ. ૧૭૩૩ માં એ “ફૂંડી” માં જ જણાવે છે કે—

“છ વીરક્ષેત્ર વડોદર ગુજરાત ગાહે ગાંધ ॥

બહારાંપર પરવેસ કીધો ઉદર ભરવા કામ ॥ ૧૭ ॥”

“રણપદ” એણે નદરબારમાં એક મિત્ર ચંકરદાસ દેસાઈની આજ્ઞાથી કર્યાનું એ સ્પષ્ટ કહે ॥ :

૩. પૃ. ૬૧. દો. ભાગ ૪ થો, પૃ. ૩૫૯ (૧ લી આવૃત્તિ)

૪. આ પૂર્વે પૃ. ૨૬

“દેસાઈ એહેતા શંકરદાસે મુજને આવના દીધોછ ॥
રાખેયે કયા હાથી કોઈ દ્વતી પૂરવે તે મે વિસ્તારીછ ॥”

સુરતમાં રાત્રે કરી ‘નળાખ્યાન’ની કથા એણે નદરબારમાં જઈને જ પૂરી કરી હતી; જેમકે—

“મૂરત કીધૂ સુરત મધ્યે થઈ પુરણ નંદરબાર ॥
કથા નળાખ્યાનની સચાર માહા ચારછ ॥ ૪૪”^૫

વડોદરામાં પૌરાણિક વૃત્તિથી કે આ પ્રમાણે મુજરાતી આખ્યાનો બાઈ સભળાવીને એનું ભરણપોષણ એ નહિ થવાની શકતો દોષ? જમે તેમ હોય પણ એ સ. ૧૭૩૩ થીજ ઉદરનિમિત્તે પ્રવાસમાં નીકળી સુરત નદરબાર અને જુહાપુર એ જામીમાં ફર્યા હતો. સ. ૧૭૪૬ માં રણુચંદ્ર એણે નદરબારમાં દેસાઈ શંકરદાસની આજ્ઞાથી કથાં પઢીની કોઈપણ કવિતા—ખાસ કરીને “દશમસ્કંધ” મેટા—એણે ઉદરનિમિત્તે કરેલ નથી જણાવી

દેસાઈ શંકરદાસનો યોગ એને કયાથી ગળ્યો? આ પૂર્વે (પૃ. ૨૭-૨૮ ની ખાદીપ ૨૧ માં) દ્વકમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સુરતમાં પ્રેમાનંદના સમયમાં દેસાઈ શંકરદાસ નામનો એક મુપ્રસિદ્ધ ચૈતન્ય હતો. આનો વેપારને કારણે નિવાસ નદરબારમાં હતો. જાનદેશમાં આવેલા સિનખેડ નાલક પાટણ નામના ગામમાં આસાપુરી દેવીના મંદિરમાં એક સિલાલેખ છે તેમાં શંકરદાસ ઉલ્લિખિત છે:૬

૫. આ પૂર્વે પૃ. ૨૩

૧. “મુબઈ મુનિવર્સિટી”ના જુલાઈ-૧૯૪૭ ના અંકમાં શ્રી. બી. આર. કલકર્ણીના લેખ ઉપરથી ડૉ. મનુલાલ મનમોહારે સાર કાઢી “પ્રત્યક્ષ” તા. ૨-૧૧-૪૭ ના અંકમાં આપેલી માહિતી ઉપરથી—

શંકરદાસ દેસાઈ સુરતના મૂળ વતની હોવામાં એક પ્રમાણ એ પણ છે કે સુરતના હરિકવિ લક્ષ્મણજી શમ્ભુજી શમ્ભુરાજચરિત નામે પ્રસસ્તિગ્રંથ રચ્યું છે તે નદરબારના દેસાઈ શિવદાસના પુત્રો ચક્રદાસ અને શંકરદાસની પ્રસસ્તિમાં. પહેલા માનવામાં આવણ કે એ કાવ્ય છત્રપતિ સિવાજી મહારાજ અને એમના પુત્ર રામાજીની પ્રસસ્તિમાં છે; પણ કાવ્યના આરંભમાં ‘પુરં નદિદ્વારં નિસિ-લગુણસારં ત્રિજગતિ’ અને વચ્ચે ‘શિવારૂપો દેશાનામધિપતિરનેકોદ્મુતશુણ:’ એમ નદરબાર અને શિવદાસ દેસાઈનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે.

આશાપુરી સવલકામપુરી જમાનાં તત્સ્યા નિવેતનમિદં, અય મંદપથ ।

નદાવતિસ્પશિઘસંવરદાસનામ્ના દેશાધિપેન રવિત ચ્ચલુ દેવપ્રીત્યે ॥

સંવત ૧૭૪૪ ઠવગનામસવત્સરે આષાઢ શુ. ૧૦ આનુવાર ।

નંદરખારમાં રહેતા દેસાઈ ચક્રદાસે એ આશાપુરીનું મંદિર સ. ૧૭૪૪ ના આષાઢ સુદિ ૧૦ રવિવારે પૂર્ણ કરાવ્યું હતું. આ દેસાઈએ નંદરખારના સરકાનૂનગો અને સરદેસાઈ હતા, ઇતપતિ ચકાછ મહારાજના સમયમાં દેસાઈ ચંક્રદાસ એ સ્થાન ઇપર હતા. એ નંદરખારમાં કેઈ રાજ નહિ, પણ સર્વજ્ઞતાદર્તા દેસાઈ ચક્રદાસ હતા; અને તેથી જ શુભચક્ષુને અતે પ્રેમાનંદે “દેસાઈ મેહેતા ચંક્રદાસે મુજને આમના દીધીછ” એમ લખ્યું સાર્થક થાય છે. પ્રેમાનંદની આશમાં સારી કૃતિઓ ફરી (સં. ૧૭૩૩), સુદામાચરિત્ર (૧૭૩૮), સુધન્વા આખ્યાન (૧૭૪૦), નળાખ્યાન (સં. ૧૭૪૨), વામનાથા, ને શુભચક્ષુ (૧૭૪૬) નંદરખારમાં પૂરી થયેલી છે.

પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં શુભચક્ષુ સુધીની કૃતિઓ બધી જ ફર બરવા નિમિત્તે રચાઈ છે, એ જોતાં એ સ્વતંત્ર રીતે સરૂત લાખા ઇપર સખલ પ્રમુલ્ય ધરાવતો હોય એમ લાગતું નથી. એણે સુજવાળી કવિતાનો સમાધય કરનામાં લોકગુણિનો અવરજ ખ્યાલ રાખ્યો જણાય છે અને તેથી કવિતાતર મેષ્ટ ગળ્યો આપતો રહ્યો છે. એની નબળી કૃતિઓ પણ વચ્ચેવચ્ચેના બાળામાં લખાયેલી છે; પણ એતું પ્રમાણ વિશેષ નથી. “દશમસ્કંધ મોટો” એ જ્યારે રચે છે ત્યારે હવે વહનિમિત્ત જણાઈ નથી. મોટા દશમસ્કંધમાના એના રામલક્ષ્મિના સંસ્કાર એના ગળ્યોમાં લગભગ યાદી અછતા રહેતા નથી. પ્રામાણિક સ્વાવર્ષ મલે છે તેવી કૃતિઓમાં ચંદ્રદાસઆખ્યાન સ. ૧૭૨૭ જેટલું જૂનું છે, એ વખતે પ્રેમાનંદની ઉમર કદાચ ૨૭ વર્ષથી વધુ નહિ હોય, ૬ મા કંઠવાને અતે અને ૧૦ ના આરંભમાં એ રામનો લખવાન તરીકે નિર્દેશ કરે છે :

વચ્ચલુ

“કપી હુમંતિ ગોવિંદે એમ કહે હરિજન રે :

સાધુસંગે નિરાળિયાને લાગ્યું રામશું લવન રે.”

કહતું ૧૦ : રાગ મારુ

×

×

×

×

અધ્ધાત્ર અમલો રહ્યો કીધો જાદ્રદાસનો સગ રે;

પાટી પાટલા પછાડ્યા પૂત્તી, લાગ્યો રામ સગાએ રમ રે.”

પછી તે સુદામાચરિત્ર, ૭ સુધન્વાખ્યાનમાં, આવતી રામ તરફની સોમાન્ય પ્રીતિમાંથી વિવેકવજ્રાદો અને રણવજ્રમાં, કાવ્યના આરંભમાં રામ હંદદેવ તરીકે તરી આવે છે :

“સતસાધુને હું નમું, વણજારા રે.

સંતસુડુને લાગુ પામ, સમજ મન ગારા રે.

સમરણ કરિયે શ્રીરામહું, વણ ૦ પદબધ મનોહર થાય. સમ ૦”

(વણજારા-આરંભ)

“મીઠાણુપતિ શિર નામી રે; સમર સીતાસ્વામી રે.

બહુનામી રે, નારાયણ-ગુણ વર્ણવું રે.” (રણવજ્ર કડવું ૧-૧)

અને આમ એની રામ તરફની અનન્યતાની પારાશીથી મોટા દશમસ્કંધમાં (શ્રમરપચીથી સહિત) ખૂબ ખૂબ લેવાઈ ગય છે. દશમના આરંભમાં જ એ—

“શ્રીવધુપતિને સ્તીવ નામી, વહું સહજગુણસ્વામી;

મૂખકામી ગુણ આપે, અવગુણ હરે રે.” (દશમ, કડવું ૧-૧)

એમ મીઠાણુપતિને નમસ્કાર કરી આજળ વધે છે, અને સમર દશમસ્કંધમાં રામ અને કૃષ્ણની એકતા જ-અનન્યતા જ બતાવે છે; એ એટલે સુધી કે જ્યાં કૃષ્ણ કહેવું હોય ત્યાં ‘રામ’ કહે છે: જેમકે—

“પામી ખેદ પ્રસ્વેદ છુટા, થાકી જાણી માત રે;

પ્રેમાનંદ-પ્રણુ સીતાપતિ ખાખ્યા જિખળ સાથ રે.” (કડવું ૩૭ થું)

વળી

“બીડાંથી ન બીડે બાળકો, વહાવાનો રસીયો.

પ્રેમાનંદપ્રણુ સીતાપતિ, મ દિશમાં ખસીયો.” (કડવું ૫૫ થું)

આમ પ્રેમાનંદ એની પાછલી હાથમાં મમનો અનન્ય સજ પર્ષ ચૂકેલા જણાય છે. આમ હોય તો જો સાધુના સબધમાં એ બચપણમાં આળેલા હતો અને સસ્કાર પામ્યો હતો એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું જ તે કદાચ રામાનંદી સાધુ હોય. અહીં એટલું હૃદયમાં રાખવું કે સ્વ. કાંટાવાળા વગેરેએ લેસો કરેલા પેલા ‘રામચાણુ’ બાવો નહું તત્ત છે. “દશમસ્કંધ”માંના ચપ્પોમાંથી એ સાધુને લેસો હાવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પણ ત્યાં તો બજવાન રામચંદ્રનાં ચરણોનો જ નિર્દેશ છે; જેમકે—

૭. કડવું ૧૨મું, કાં ૨૧-૨૭

૮. સુધન્વાખ્યાન કડવું ૧૩-કાં ૨૧, કડવું ૧૫-કાં ૨૨

“રામચરણકમળ-મઠરુંડ લેવા છડે પ્રિમાનંદ.”

વહેવાર માટે પ્રિમાનંદનાં મોતોજન સેવકો/સીતારામ ”

[દશમસ્કંધ—૩૩વાં ૩૭, ૩૮, ૪૮, ૧૦૦ નો અંતભાગ]

પ્રિમાનંદની, અનન્ય રામશક્તિ જ આમા મૂર્ત છે; કોઈ “રામચરણ” નાવો નહિ. “રામચરણ” નામ સ્વીકારતા એના અચમાંના કયા કમળનો મઠરુંડ લેવા નવું ?

આધ્યાત્મકવિતાને એના સિખર ઉપર રમતી મૂકી આપણે આ કવિ એની પાછળી જમરમાં બજાઈદેખી તફ પતા—તફીનતા અનુભવી ઊર્મિકવિતાના મોઠ સમી સુંદર કવિતા “મોટા દશમસ્કંધ” માં આપે છે. “રણુપદ” સ. ૧૭૪૬ માં રચ્યા પછી જીવનનો બાકીનો સમય એણે આ દશમસ્કંધની કવિતા પ્રાપ્તવામાં ગાળ્યો લાગ્યો છે. અને સુરતના વહુશ બદ્દે આપાદી સ. ૧૭૬૫ ના સાદ્રપદમાં નવ સ્કંધ પૂરા થઈ ૧૦ પછી “દશમસ્કંધ” ઊડીએબાદરા અને દ્વાદશસ્કંધ લખ્યા છે; એનો દશમસ્કંધ નથી મળતો, કેમકે અજ્ઞાનકર્તૃક નાનો અને પ્રિમાનંદનો મોટો દશમસ્કંધ સુરતમાં પણ પ્રચલિત હતો. પ્રિમાનંદની કવિતા સુરતમાં જાણીતી હોવા વિશે કરી રાકા નથી. આમ હોવાથી આપાદી સ. ૧૭૬૫ પહેલાં પ્રિમાનંદે દશમસ્કંધ લખી અધૂરો મૂકી દીધો હતો ને સભવ તો એ છે કે આ જીવનને એ ત્યાગ કરી ગયો હતો. સ. ૧૭૪૬ થી ૧૭૬૫ વચ્ચેના માળામાં એનું નિમિત્ત હરપોષણનું નથી જણાઈ, એટલે એણે શેષ જીવન કઠાય વડોદરામાં ગાળ્યું હોય. આ પાછળ જીવન એણે સાવિત્રી ગાળ્યું હોવું જોઈએ એમ એનો મોટો ‘દશમ-સ્કંધ’ નોતા જણાય છે.

એ પોતાની પાછળ સતતિમાં એ પુત્ર મૂકી ગયા, ૧૧ જેમાના એકનો પાછળથી વિસ્તાર થયો હતો; ને સ્વ. કવિ નર્મદાસકરને મળેલો મનસુખરામ પ્રિમાનંદથી સાતમે પુરુષ હતો.

પ્રિમાનંદના માલ મિલકત ધરવખરી વગેરે વિશે કદખના સિવાય કશું જ નથી. એનો સાચો વારસો તો ગુજરાતી ભાષાના બૃહણ્ણપે રહેલા સર્વશ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મ છે. આમા એણે ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, સમાજ વગેરેનું દર્શન કરાવી પોતાની વિસિષ્ટ પ્રતિષ્ઠાશક્તિનો ગુજરાતને જે વારસો આપ્યો તે જ સાચો વારસો છે એ સમૃદ્ધ વારસાગાજ અનુ પ્રતિષ્ઠાળળ વરી આવે છે.

- ૯. વિશેષ માટે જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૨૭-૨૯.
- ૧૦ જુઓ આ પૂર્વે, પૃ. ૧૨૨.
- ૧૧. પેદીનાસા પ્રમાણે

૭. પ્રેમાનંદ અને પૂર્વના કવિઓ

આપણા પ્રેમાનંદની પૂર્વે ગુજરાતી કવિતાનો પ્રવાહ અનેક શાખાઓમાં વહેન કરતો હતો એ વિશે આપણે આ અધ્યયનના પહેલા જ પ્રકરણમાં જોયું છે. આ ગુજરાતી સમગ્ર પ્રવાહના સહારા તરીકે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-જૂની ગુજરાતીનું વિપુલ સાહિત્ય પરથી હવે જૈન અને જૈનેતર અનેક કવિઓએ ધાર્મિક કથાનકો અને લોકવાર્તાભાષી વસ્તુ લઈ અનેક શાસ અને અનેક આખ્યાનોની રચના કર્યે શાખી હતી; અને એમાં પૂર્વના પ્રબંધોનું અનુસરણ વિનાશકોએ કર્યું હતું. આખ્યાન-કવિતાનો આરંભ ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિનું વિશિષ્ટ રીતે મળેલું કથાન સ્વાચરતા નરસિંહ મહેતાએ કરી આપ્યો. એની પૂર્વે આજના સ્વરૂપમાં મળતી મુખ્યત્વે કડવાળખ્દ આખ્યાન કવિતા હવે કવિઓના કાવ્યોમાં આદર પામેલી જોવામાં આવતી નથી. ધાર્મિક કથાનકોમાંથી વસ્તુ લઈ જૈન કવિઓને હાથે અનેક શાસ-પ્રબંધોની રચના પૂર્વે અને પછી પણ થઈ છે; પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપે વિકાસ પામેલી આખ્યાન-કવિતાના દર્શન નરસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓમાં સૌથી પ્રથમ પથ જોવા, નરસિંહની આ ચાતુરીઓ શુદ્ધ કથાત્મક કવિતા નથી, ભૂમિના હજાળાથી હલકાતી એ કવિતામાં કથાની નિરૂપણાત્મક પદ્ધતિના કડવાળખ્દ કાવ્યપ્રકરના બીજ છે. આ કુઓ પહેલી જ ચાતુરી :

“અથ ચાતુરી : શમ ગુજરી

હી પુરોત્તમ કઠે મરણમણ રવ સહુલ અદ્વીત નામણ
સનેહની શિખરથે ગુણનો આમણ નેહનિભાવન અતિ અભિરામણ
મમ વચન સાધન ચતુરાંતર કામણ

- હાસ—મન વચન સાધન ચાતુરી અગમ અમેયર નેહ જી
બલસાદ નિર્જોષ છે તેમાં સમજશે તે કાણ પછે ૩
એવો રત્નકોશ નિધાન ગુણના તે નિગમે નિર્મુલ્લ ભાખીયો
વેદ તો વિધિભેદ જાણે દયાનિધિ કરી દાખિયો ૪
સ્નેહકિરણ મહાસચી રીતવ ચીરમ અબને સમગ્રો
તણિતનચા તારણી ત્વાહા રૂપરમે શું રમ્યો ૫
તાતુણી કોટિક તેજ રસમય મર્ષક મહામતિ પ્રસર્યો,
મેહેજ સર્વોચ્ચ મગજોરે મર્મપરણ નજી બહો. ૬

એક નીતન ચોવન ક્રીડાવન તેની ચોલા મવલુવલુ ન સમાય
સસારમાં સનમુખ્ય કરુ તો સ્તુતિ ટલી નિદા યાય ૭
સકુમાર રસ જે શુક સનકાદિક શિવ શિવાયે આદર્યો
તેહેની લેહેરય હુએ ઝીવના ત્યાંહા નરસિંચો લોલો રહ્યો . . ૮''

આવાં નરસિંહને મન થયેલા લાંબા કટવાંમાં ઉપટ ઊંચડો કે વલણ એણે
આપ્યાં નથી. જૂના સપ્તિષ્ઠ કાવ્યોમાં અરણ્યકાવ્યમાં રચાતાં કટવાને છેડે
'હતા' આવતી, પણ એમાં વલણની લાક્ષણિકતા નહોતી. બાવલુ-ભીમ વગેરેમાં
પણ આ વલણ કે ઊંચડો નથી. એ સૌથી પ્રથમ આપણને તાકરની કવિતામાં
દેખા દે છે.

નરસિંહે આવાં દૂર્ક કટવાંવાળાં કાવ્ય, 'આટુરી'ને બાક કરતાં, બનાવ્યાં
નથી. શુદ્ધ કથાત્મક કહી શકાય તેવાં સુદામાચરિત, અમિર, દૂતી, અને શામળ-
દાસનો વિવાહ એણે મુખ્યત્વે ગૂંથણની દેશીઓમાં આપ્યાં છે. આ ચારે કાવ્ય
સંકટચરિતાત્મક હોય-એમાં આત્મકથાત્વ હોવા છતાં એ ચોખ્ખાં આખ્યાન
છે. એમાં સંકટમાયા સિવાય બીજું નિશ્ચિત ઊર્મિતત્વ ભેદમાં આવર્ણ નથી.
ગૂંથણ ભેદા છંદની દેશીના સ્વીકાર કરી વિસ્તૃત કાવ્યો આખ્યાનો નરસિંહ મહેતા
સિવાય બીજો દાખલો સુજાતી સાહિત્યમાં ખાસ નથી. આમ એ દૃષ્ટિએ એ
અનન્ય જ રહ્યો છે. નરસિંહ મહેતાની પછીના સમયમાં થયેલા બાલણ કવિમાં
આપણે આખ્યાન-કવિતાનો સળંગ કાલ જોઈએ છિએ. આખ્યાનોની રચનાં એણે
દેશીબદ્ધ કટવામાં નરસિંહ મહેતાએ ગૂંથણ ઉપરાંત અન્ય અનેક દેશીઓમાંપણ
પદ રચ્યા હતાં. એ પદપ્રકારમાં બાલણે દશમસ્કંધને લગતી કેટલીક કવિતા
કરી : ઊર્મિના ઉછાળા સાથે એણે દશમસ્કંધની રસળતી રૂચળાળશીલા નિરૂપી.
બેસક, એનો દશમસ્કંધ મૂળમાં તો નીરસ અનુવાદ જ હતો. બધ તરીકે
પદપ્રકાર અને કટવાપ્રકાર બંનેનો સમાદર આપણને એમાં ભેદ મળે છે, બહી
આપણે દશમસ્કંધનું બીજું જ પદ જોઈએ; એ ઉપર આવેલી નરસિંહની આટુરીના
બાંધમાં જ યાય છે. આરણ્ય મુવાની લીટીએ અપાર્થ એ જ રીતે દાળથી વળે છે :

“ પદ ૨ : રાગ સામેરી

વસુધા માથે ભાર, અતિશે થયો નિર્ધાર,

રહ્યું એ ન બચે આપ, તન માહે પામી તાપ.

તાપ પામી તેજસ્વી ભૂપ, માનિશે સુદર રૂપ, ૧

હાથા—મહોં તેજસ્વી રૂપ-તે, જે વર્ણવ્યું ભમે મંદિ :

દેવક ચાઈવ વલે મદિર, દેવકી કન્વા સદિ. ૨

તેહ શું વિવાહ : મળ્યા, વસુદેવ પાણિગદણ કરે;
સ્વર્ગથી અંતરિક્ષા આવી, જાન દેવતા એન્નરે. ૩

x

x

x

x

વચન એવાં સાક્ષીને, રીસ મનમાંડે વસી;
હજે સાક્ષલુ હાથ ગ્રહો, મારવા બેનને ધસી. ૧૦ ॥૨

આગળ જતાં કડવાંમાં કડીઓની સૂખ્યા લાગણે વધારી પણ છે. અને નળા-
ખ્યાનમાં તેા લાંબુ વધી એક કડવું ૧૦૩ કડીઓનું પણ પડે છે. માલવણી
આ આખ્યાન-પ્રકારમાં આગળ વધતા એજ પ્રકાર પછી તેા વિશિષ્ટ સમાદર
પામી રહે છે, અને નાકર આપણને દૂઝ કડવાંમાં તેા ખૂબ લાભાં કડવાંમાં પણ
મહાભારતનાં આખ્યાન-પર્વો બાધી આપે છે. વિક્રમના ૧૬ મા સતતમાં આમ
છતા આખ્યાનોની વિપુલતા નથી આ વિપુલતા આપણને ૧૭ મા સતતમાં મળે
છે, મહાભારત, રામાયણ, હરિવંશ, ભાગવત, માક એય પુરાણ વગેરે ઇતિહાસ-
પુરાણના શ્રેયોમાંથી વસ્તુ લઈ આખ્યાનકારે પ્રત્નને ધાર્મિક વાતાવરણથી તરંગિત
કરી દે છે. આ સતતમાં ભક્તભાવા પણ આખ્યાનનો વિષય બને છે, ખાસ કરીને
નાસિંહ મહેતાના જીવનમાં બનેલા ચમત્કારિક પ્રસંગોને લઈ. નાસિંહ મહેતાએ
હાર, ફૂંડી, પુત્રીનું માંહેડું, પુત્રનો વિવાહ, અને કારીનો પ્રસંગ આપવી કવિતા
લખી હતી; એનો સહારો લઈ કૃષ્ણદાસેકે ફૂંડી રચી; કૃષ્ણદાસ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ-
દાસ અને વિઠ્ઠનાથ બનીએ માંહેડું રચ્યું; હનિદાસે સામળદાનો વિવાહ રચ્યો;
અને હાસમાળામાં અનેક હાથ સ્વતંત્ર રીતે ઉમેગતા તથા ને માત્ર નાસિંહ
મહેતાનાં રચાયેલાં હશે ૩૦ થી ૫૦ પદ, એમાં ઉમેરાયે લગભગ ૨૫૦ પદોનું.
એ કાવ્ય બની ગયું. પ્રેમાનંદના ચોલાં પદ એમાં એ તે હારણે ઉમેરાયાં ને
આખી હારમાળાજ પ્રેમાનંદની રચના છે એવો મત પણ પ્રચલિત થયો હતો.

૨. દરામસ્કંધ—ભાલણકૃત, પૃ. ૧-૩

૩. સ્વ. સાનુસુજ્ઞામ નિ. મહેતાએ વિષ્ણુદાસનાં સત્તાપર્વ, નળાખ્યાન,
મોસાદ્ર ને ફૂંડી છાંબ્યા છે, આમાં ‘ફૂંડી’ કૃષ્ણદાસની જ છે. (‘સત્તાપર્વ’
શિવદાસનું જ છે.)

આને તો પ્રેમાનંદના સમય પહેલાંની અને સમયની પણ અનેક હાથપ્રતો મળવાથી આ મતભેદ નિર્મૂળ થઈ ગયો છે એક અજ્ઞાત કવિએ જૂનાં આખ્યાન લઈ નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન લેખું કર્યું ■ તેમાં હરિદાસનો વિવાહ, વિશ્વનાથ જ્ઞાનીનું મામેડું અને હારસમેનાં પદ સિવામનો ભાગ કાંઈ નવેસરથી ગોઠવી નાખવામાં આવ્યો છે. કદાચ એ નવી રચના જ હતી. પ્રેમાનંદને હાથે તો પણ હા, મામેડું, શામળદાસનો વિવાહ, નરસિંહના પિતાનું માથું એ ચાર કાવ્ય રચવામાં આવે છે. કદાચ ધાર્મિક કથાનક તરફના સફળાવથી ને રીતે પૌરાણિક ઉપાખ્યાનોમાંથી વસ્તુ તરીકે લઈ એના આખ્યાન રચવામાં આવતાં તે જ પ્રમાણે આ હાજમાથાને વસ્તુ તરીકે લઈ એના આખ્યાન જ રચવામાં આવ્યાં છે એટલે એને કોઈ જુદો કાવ્યપ્રકાર ગણવાની જરૂર જ લાગી શકી નથી.

આજે પ્રેમાનંદના સમય સુધી આવિયે એ પહેલા, પ્રેમાનંદ ને ને વિષય ઉપર કાવ્ય લખ્યા તેમાના કયા વિષય ઉપર કાવ્ય રચાયા હતા એ અહીં ભેઈ લઈએ :

૧. બેખાડશુ—જનાઈન, વીરસિંહ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, માધવાસ
૨. સુદામાચરિત્ર—નરસિંહ મહેતા, સોમ, કૃષ્ણદાસ, જ ગાદાસ
૩. રુદ્રનિશીઠરજુ—ભાગલુ, દેવીદાસ, કાસીસુત સેધલ, કૂંદ, કૃષ્ણદાસ,

વિષ્ણુદાસ

૪. નળાખ્યાન—ભાગલુ, નયસુંદર, મેધરાજ, સમયસુંદર, નાકર
૫. શલ્યજ્ઞ—વલ્લિયો, શ્રીધર (રાગલુમદોદરી સવાદ)
૬. અભિમન્યુ આખ્યાન—અજ્ઞાત કવિ, જનતાપી, રેહલ નાકર
૭. સુધન્વાખ્યાન—નાકર, કૃષ્ણદાસ, એવિંદ, હરિદાસ
૮. નાસિકેતાખ્યાન—મેગળ, વિષ્ણુદાસ વૈકુઠ
૯. ચ દ્રહાસાખ્યાન—નાકર, લક્ષ્મીદાસ, કૃષ્ણદાસ, માધવ, રાજધર
૧૦. દાહવીલા—નરસિંહ મહેતા
૧૧. જમરગીતા—એદેદેવ, ચતુર્થજ, નાકર, વિશ્વનાથ જ્ઞાની
૧૨. દરામસ્કંધ—ભાગલુ, કેરીવદાસ (કૃષ્ણકોટકાવ્ય), લક્ષ્મીદાસ, પરમાનંદ (હરિસ)
૧૩. મામેડું—નરસિંહ મહેતા, કૃષ્ણદાસ, એવિંદ, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જ્ઞાની
૧૪. વિવાહ—નરસિંહ મહેતા, હરિદાસ

આ સિવાયનાં પ્રેમાનંદનાં બીજાં કાવ્ય એણે સૌથી પ્રથમ જ લખ્યાં છે એમ કહી શકાય. પૂર્વે સ્વાયેલાં કાવ્યોમાંથી પ્રેમાનંદે કાંઈ લાભ લેવાયો છે કે નહિ, લેવાયો હોય તો ક્યા સ્વરૂપમાં, અને કેટલો, આ વસ્તુ થોડો વિચાર માગી લે છે. એણે પોતાની કૃતિઓમાં જે કાંઈ વિસિદ્ધતા અર્પી છે તે તો આ અધ્યયનમાં ૯ મા પ્રકરણમાં પ્રેમાનંદની સંજ્ઞા અને પ્રતિજ્ઞા વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવામાં આવી છે ત્યાં અપારો જ, એ એટલું જ સ્પષ્ટ છે કે પ્રેમાનંદ પૂર્વના સિદ્ધહસ્ત કવિઓ નરસિંહ મહેનો, ભાસણ, નાગ અને વિશ્વદાસની કવિતાથી જરૂર વાકેફ હતો.

પ્રથમ આપણે ક્રમપ્રાપ્ત ઓખાદરણ જ લઈએ.

(૧) ઓખાદરણ પ્રેમાનંદે સ. ૧૭૨૨-૨૩ માં ૨૬ કડવાંનું રચ્યું છે. આની રચનામાં એણે ભાગવત દશમસ્કંધના ૧૨ મા અધ્યાયનો મુદ્દારો લઈ આખ્યાન બાંધ્યું છે : (કડવું ૨ જુ) —

“રસિક કથા ભાગવત તણી, તે મધ્યે દશમસ્કંધ;

શુકદેવ વાણી બીચરે, બાત્રકપ્રે અધ્યાય,

આખ્યાન એ આખા તણ, અનિરુદ્ધનું હાથ પાપ.” (પૃ. ૩)

આ ઓખાદરણની રચના પૂર્વે એણે પૂર્વના કવિઓનાં કાવ્યોની વાચના વાંચી ચા સાકળી છે કે નહિ એ વસ્તુ જુદી છે, અને એઓમાંથી કાંઈ લીધું છે કે નહિ એ જુદી વસ્તુ છે. અવશ્ય એણે લોકમાં પ્રચલિત પ્રસંગ લીધા છે; દા. ત. ઓખાદરણના માળિયાનો પ્રસંગ અને અલ્પલા મતનો પ્રસંગ, આમનો પહેલો પ્રસંગ વીરસિદ્ધના ઉપાદરણમાં નથી; એ જનાર્દનના ઉપાદરણમાં દેખાય છે :

જનાર્દન — “ખોલઈ બાણ સૂતધાર તેરીઉ, મેરીઈ મદિરિ મણિ જડુ એ,

તીપાઈ ધવલદર માલિયાં, બલિયાં રશુ રતનમહ એ.

ચિત્રસેખા ઉપાની સહિયર કાપી, દીપી સીખામણ રાખવા એ,

સખળ સનઈ એ કુઅગિની રાખજે, દાખને રીતિનિતિ તવી એ.”

પ્રેમાનંદ — “નવા ધરનો માંઓ આરંભ, ચણાબા અવાસ જ એક જ સ્તલ,

દાન્યુ સીસુ દૈત્ય નરેશ, ન યાય પવન તણે પ્રવેશ;

દસ રુદસ મૂકયા રખવાળ, તે ઉપર ચડાવી બાળ,

પાસે મૂકી બાળસ્નેહા, વિધાત્રી નામે ચિત્રલેહા.” (કડવું ૪ થું-પૃ. ૯)

પ્રેમાનંદે માત્ર આમ પ્રસંગ લીધો; સાપ્તિક સામ્ય નથી; જ્યારે નાકર ઉપર સાપ્તિક અસર પણ જણાય છે; જેવી કે —

“પ્રૌઢી કન્યા’ દીઠી ન્યારે તેડાબા સુવધાર,
રચો મંદીર માળિયાં સમ ભોમ્બા જ સાર, ૧૩
આજ્ઞા તે લઈને રમ્યાં મંદિર સમયોદોલ વિરાળ.
હેમ, સુકતાદામ, સ્ફટિક, રત્નને નહિ ખાર. ૧૪”

(કડવું ૧૨, પ. ૧૩૬)

માત્ર અહીં નાકર ચિત્રણને “કૌશલકન્યા” કહે છે. વિપ્લુદાસ ઉપર આ બધી અસર જણાય છે.

અલ્પજ્ઞા પ્રતર્નુ માહાત્મ્ય સૌથી પ્રથમ નાકરમાં જણાય છે; વિપ્લુદાસે એનું અનુસરણ કર્યું છે; પણ પ્રેમાનંદે તેો આખાએ જ અલ્પજ્ઞા પ્રત કર્યું એવો પ્રસંગ ચોછ થોડી વિરોધતા કરી બતાવી છે.

પ્રેમાનંદનાં ૨૬ કડવાંનાં પછી ૩૨ યથાં ને વધતાં વધતાં ૬૮ કડવાં સુધી એ કાવ્ય આશયો પામ્યાં કર્યું છે તેમાં પછી વીરસિંહ જનાર્દન નાકર અને વિપ્લુદાસના પ્રસંગ પણ ઉમેરવા છે; એમાં પછી ૨૬ કડવાંમાં પ્રેમાનંદની જે મૌલિકતા છે તે જળવાઈ નથી.

(૨) સુદામાચરિત્રનો પણ અદ્વૈત ભાગવતને અનુસરી જ કરવામાં આવ્યો છે :

“દશમસ્કંધ અશ્વામ એરીમે કહુ સુદામાચરિત્ર. ૩” (કડવું ૧ ક્રી)

પ્રેમાનંદની પૂર્વના કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા અને ભાજણ (દશમસ્કંધ) એ બેની કૃતિઓ પ્રેમાનંદની આખા સામે જણાય છે. યાજ્ઞિક અનુકરણ નથી, છતાં પ્રસંગ તે તે કવિએ આપ્યા છે તેનું સ્પષ્ટ અનુસરણ છે. પરંતુ પ્રેમાનંદે કાવ્યને ખૂબ રોચક બનાવ્યું છે.

(૩) રુદ્રમિલ્લીદરણુ તેો આશ્ચર્ય થાય છે ॥ પ્રેમાનંદને હાથે જ બે વાર નિરૂપાયું છે; અને એનો મેટો દશમસ્કંધ બંને રુદ્રમિલ્લીદરણુ અધૂરો આપી વહે છે, ન્યારે સ્વતંત્ર રીતે ૨૫ કડવાંનું એણે પ્રથમ રચ્યું હોય એમ માગે છે. આ કાવ્યની રચનામાં એણે ભાગવત ઉપરાંત, કૃષ્ણજન્મખંડ (ગર્ભસંહિતા) અને હરિવંશનો પણ આશ્રય લીધો છે :

“મીઠુમ્મડ દરિયામાં ભેડું, નળી ચક્રદેવ-મુખની વાણી છે;
તણ મંથનો સાર લેઈને, મણુ રૂમિણીદણુ પ્રમાણુ છે. ૫૨”

(કડવું ૨૫ મું)

પ્રેમાનંદની પહેલાં જુદા જુદા ઇલાકાત કવિઓનાં રુકમિણીદરણુ મળે છે. આમાંનું દેવીદાસનું રુકમિણીદરણુ ખૂબ જાણીતું હતું. પણ પ્રેમાનંદે એની ક્યાંથી સ્વતંત્ર રીતે જ પ્રચલિત ક્યાનો વિસ્તાર કર્યો છે. માત્ર એક કડવું ૨૧ મું—તેમાં દેવીદાસમાં રુકમિણીને પરાણી કૃષ્ણ દ્વારિકા પધારે છે ત્યારે રુકમી આટો પડે છે અને પછી કૃષ્ણ એનાં મૂઠ-કાઠી અર્ધાં વતરાવી લે છે એની સાથે પ્રેમાનંદનું ૧૮ મું કડવું બધની દૃષ્ટિએ મળતું છે. બનેલા ‘નલવણ’ અને ‘પ્રીતમણ’ એવા પ્રતીક વિષય-સમચાલોને અતે અનુક્રમે છે. બેસક, દેવીદાસે ત્યાં કુદા-બધ લીધો છે, જ્યારે પ્રેમાનંદે ચરણાકુળનો બધ સ્વીકાર્યો છે.

(૪) નળાખ્યાન પ્રેમાનંદની સુપ્રસિદ્ધ કવિઓમાં ખૂબ જાણીતું કાવ્ય છે. પ્રેમાનંદની પૂર્વે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંનેની ગુજરાતીમાં નળની કથા સંખ્યાબંધ લેખકોએ આપી છે. આમાં હવે કવિનું ‘નૈવધીયચરિત’ સંસ્કૃત કાવ્ય ગુજરાતમાં પણ ખૂબ જાણીતું હતું. ગુજરાતીમાં નળની કથા અખતારા કવિઓમાં બાલણ અને નાકર આ બેકે જણાવે મહાભારત-વનપર્વની નસોપાખ્યાનની ક્યાનો સાર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બાલણને નામે જે નળાખ્યાન મળે છે તેમાંનું ખીલું નળાખ્યાન ફરીથી કરેલું કહેવાય છે. જે બાલણની જ કૃતિ હોવા વિશે શંકા છે. હાથપ્રતો મળે છે તે જૂની ભાષાને સાચવીને પહેલા નળાખ્યાનની મળે છે; ખીલ નળાખ્યાનની કહેવામાં આવતી હાથપ્રતો પુરાવાર થઈ શકવાની સ્થિતિમાં નથી. નાકરનું નળાખ્યાન હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. જૈન કવિઓમાં નયસુંદર, મેધરાજ અને સમયસુંદરે નળની કથા જૂની, ગુજરાતીમાં રચી છે. કાવ્ય તરીકે નયસુંદરનું કાવ્ય નળદમયતી-રાસ એક કૃતિ છે. આ કાવ્ય માહિષ્ઠ્ય-સુંદરના સંસ્કૃત નવાચન કાવ્યને આધારે ગુજરાતીમાં બાંધવામાં આવ્યું છે. પ્રેમાનંદની નવર સામે મહાભારતની કથા તો છે જ; એ ઉપરાંત બાલણ-નાકરનાં નળાખ્યાન એણે સાંભળ્યાં હોવાની શક્યતા છે. નાકર ઉપર તો બાલણની સારી એવી ઠાપા હતી; ૪ પ્રેમાનંદ ઉપર પણ ઠાપા છે. મો. રામલાલ મોદીએ બતાવેલાં નીચેનાં સામ્ય જોઈએ :

૪. જુઓ મો. રામલાલ જી. મોદીનું ‘બાલણ’, પૃ. ૧૨૩-૧૨૭,

“ બાલચુ-૧. નારી સર્વને દશે દમયતી મુંદર તા અભિરાગ;

તેહણું જોઈ તેણે પારચુ દમયતી તા નામ,

૨. જોણે જોઈ નળરાજ નવચો તે બીજી વાર ન માગે.

૩ રાહનું સિર હરિ ડેણુ, પ્રાણિક ક્યા કહે.

વિરહિણીનું ડેણુ તે મર્મ માહે નવ લહે.

નર રહેત રાહને તો ઇન્દુ બળતો પાપીઓ.

૪. નળ વચ આપણને વરસે, તો તા મૂરખ નાચ

કદાચ વરસે નૈવધને, નહિ રહે આપણી લાલ.

બેઠુ વાતે નહિ સર રે જોવા ગ્યાયી કાલ.

૫. હસે શુભ કલાંતા જોહ, નળ માહે હીસે છે તેહ.

ઝેમાનંદ-૧. દરચુ જગત સ્વરૂપ હોઈ કરીયુ, માટે દમયતી નામ ધરિયુ,

૨. અભાઇની સૃષ્ટિમા ન મળે કેા નવચરૂપ,

નળને દાને દારિદ્ર છેલ્યા, લિલુક કીધા ભૂપ.

૩. શું કહીએ કમળાપતિને, રાહનું મસ્તક નાખ્યુ કાપી;

સિંહકામુતને રાશીર હોત તો મુજને ચિતા થોડી,

સુખાકરને મળત ચેટમા, બધી વાત રાખોડી

૪. પરણ્યો નળ, આપણી કબેલી, છેલ્લો અધરશું નાસા છ.

ગ્રાળ મૂકીને ખોળને ખાઓ, નોહે ચતુર પશુવન છ,

જેજ પ્રકારે એને ન વરવી, માટે પાછા ફરવુ છ.

૫ જોહ હસે રૂપ વર્ણવ્યુ, તેહ તમારે રચન, હવે ૫

બાલજો, પ્રેતાના સંસ્કૃત સાહિત્યના સાચા પરિચરને કારણે “ નૈવધીય ચરિત ” કાવ્ય જોયેલુ હવે, એટલુ જ નહિ, ‘ નવચપૂ ’ પણ જોયેલુ :

“ નૈવધ ચપૂ, મહાભારતમા કવિજીર્તિ અતિ લીધી;

મયાને પ્રીતવા બાલજો ભાષાએ એ કીધી ૨ ”

(નળાખ્યાન, કાંચે ૧૭)

અને “ પુણ્યસ્થોકકથા રસ પીતા અમૃત ખાનુ > લાગે;

મહાકવિ શૃંગર વર્ણવ્યો પૂર્વે જે મહાભાગે છ

અર્ધિકર્ણ સુકળ રમજોગો, દશાંતે એ માડી,

ધર્મરાજને ધીરજ દેવા દેખાડી રામજોડી ૮

સહેપે તે સકળ મંચનું લઈ દેહું દેલ;
કહીય કયા હું નળનાલની યોડા માહે સકેલ. ૯”

(એન)

પ્રેમાનંદે એવું કાંઈપણ ન કહેતાં—

“નૈવધનાયની કહુ કયા, પુણ્યશ્લોક ને રાય;
દેશપાયન વાણી વહે, આર્થિક પર્વ મદિમાય. ૨”

—એમ સીધી જ, લપચપમાં પડ્યા વિના જ, સરખાત કરી લીધી છે. નળાખ્યાન વિશે “પ્રેમાનંદની સક્તિ અને પ્રતિભા”વાળા પ્રકરણમાં વિશેષ કહેવાનું દોષ અહીં લખાણુ ઊઠી રહે છે.

(૫) ‘રણપદ્મ’માં ‘રણ એ પદ્મ છે’ એવી ભતનો વિચાર આપણને કવિ વળિયાના ‘રણજન’માં મળી આવે છે. એના ૬ મા કડવામાં આ ઉક્તિ છે :

“સારજ સરખો, અસુર આદુત, શોભિત તે સોમપાન;
કળકે ઠીકે યથા, પોતે તાં નજમાન.”

રણપદ્મનું રૂપક આપવાનો જૂનો ખ્યાલ ‘વેળીસંહાર’ નામક સં. નાટકના કર્તા નારાયણને આગ્યો ભણનામાં આગ્યો છે. ૧ લા અંકના ૨૫ મા શ્લોકની પૂર્વ ઉક્તિઓમાં ને ૨૫મા શ્લોકમાં એ મળી આવે છે. સ્ત્રીમ કહે છે :

“ચત્વારો વયમૃત્વિજઃ સ મમવાન્ કર્મોપદેશ હરિઃ

સંપ્રામાધ્યરસીક્ષિતો જરપતિઃ પત્ની ગૃહીતવ્રતા ।

કૌરવ્યાઃ પશવઃ પ્રિયાપરિમવક્ત્રોપશાન્તિઃ ફલ

રાજન્યોપનિમન્ત્રણાય રસતિ સ્ફીત યશોદુન્દુભિઃ ॥૨૫॥”

૧. “અમે ચારે ભાઈઓ ચાર કવિજ છિયે; હરિ ભગવાન કર્મનો ઉપદેશ કરનારા છે; રાજ સુધિગિરે રણપદ્મની યજમાન તરીકે દીક્ષા લીધી છે; પત્ની દ્રૌપદી વ્રત ધારી ભક્ત છે; કૌરવો પશુરુધાને છે; અને પ્રિયા દ્રૌપદીના અપમાનને લીધે યયેશે કલેશ સાંત પડી ભય એ આ પદ્મનું રૂપ છે. રાજવીઓને નિમંત્રણ આપવા ઉત્તમવળ ચરણપી નગારાં ગરગડી રહ્યાં છે.”

પ્રે. મં. ૨. મજામૂદારે આ વિગત સૈથી પ્રથમ સૂચવી છે. જુઓ ‘રણ-પદ્મ’ ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૪-૩૫.

નોંધ : પરંતુ જૂનામાં જૂનો રણપદ્મ નો પ્રયોગ તો મહાભારત-સમાપર્વ-અ. ૨૦ મા છે. જુઓ આપણા આ અયમા રાત્રું શોધપત્ર.

પ્રેમાનંદ 'રણમજ્જ' ની છેલ્લી કશ્મીમાં કહે છે કે—

“દેશાઇ મહેતા સંકરદાસે મુજને આજના દીધી છ;

સદેષે કયા કહી કાંઈ દુલી, પૂરવે તે મે વિસ્તારી છ, ૨૪”

આ કયા સદેષે પ્રેમાનંદે જ કહી હશે કે કોઈ અન્યે એ સકાને વિષય થાય છે, પ્રેમાનંદનું આ વિષય ઉપર બીજું નાનું કેઈપણ કાવ્ય લેવામાં આવ્યું નથી. વળી કેટલુંક સામ્ય લેતા વળિયા-કૃત “રણમજ્જ” એણે લેધો હોય એવું લાગે છે. વળિયાનું ઉદ્ગરણનું વર્ણન :

“આશયથી આડુ ઉતરણુ ઇંદ મોકલ્યુ વિમાન;

મનપવન ઘોડા ભેતરી, એક શ્વેત ને બીજો સ્થામ. ૧

સૂત્રધારી વિશ્વકર્મા, જડાવ્યા રથની ભેડ;

નીલગા મણી લસણીઆ, પદ્માવતી કોડ. ૨

કર ધર્યો નેલો મીમચો, ને લસે લોલ લીસ;

રધુનાથ પામ જ પરકતા, રેહેકયા તલાવ હાલ. ૩” (કડું ૮૫)

હવે જુઓ પ્રેમાનંદનું રપમું કડું :

“તવ ઉદ્ગમ સમે ભેઈને, મોકલ્યો નિજ રથ રે,

માતલી સારથી સધ લાગ્યો, સાધવા મુરનો અર્થ રે. ૩

દશસહસ્ર ઘોડા રથે ભેડયા, મનપવનનો વેવ રે;

રથયક આણે જાળતાં, જનમ જનન આણે પ્રેમ રે. ૪

ચાત ધન્ય કરકે પુયમ રમે, દરા કલથ પચ છત રે;

નવલતિ માણુક જડમાં ભળીમાં, મીનાકારી વિચિત્ર રે. ૫

✱

✱

✱

✱

રવિમંડળ વા ચંદ્રમંડળ, અગ્નિ વા વૈશ્વન રે;

એવો રથ અવળી ઉતર્યો, ભેડ રીડ્યા કોલમવાન રે. ૬”

વળિયાએ ૧૦ મા કડવામાં ઘોડાઓની ભંતો વર્ણવી છે, તેા પ્રેમાનંદે ‘રણમજ્જ’ ના ૬ કા કડવામાં એવું વર્ણન આપ્યું છે; જો કે કમ અને નામ બંનેમાં ભેદ પણ મળી આવે છે. ૭ મા કડવામાં પછી કેના કેના કેટલા ઘોડા છે એ વર્ણન પણ વળિયાના અનુકરણ એવું લાગે છે. વળી વળિયાના ‘રણ-મજ્જ’ માં રામ વગેરેની વાંકાઈથી દેકે વર્ણન ૧૨ મા કડવાને અંતે આવે છે; ૮ મા કડવામાં લગભગ એનો જ સારો વિસ્તાર પ્રેમાનંદે આપ્યો છે. આવાં

સામ્ય પણા છે અને તેથી દૃઢ રીતે માનવા કારણ મળે છે કે પ્રેમાનંદના રજુપદ ઉપર વજ્રિયાના રજુજંગની ઊંચા છે.૭

(૬) અભિમન્યુઆખ્યાન—પ્રેમાનંદની તરફ ચહેલા સ. ૧૭૦૮ માં જનતાપીઠાસનું ૨૨ કડવાનું અભિ. આખ્યાન સુરતમાં રચાયેલું જાણીતું હતું. એ કાવ્ય પ્રેમાનંદના અભિમન્યુઆખ્યાન પાસે તદ્દન જાણ્યું છે પ્રેમાનંદે એ જોયું હોય એવું જણાયું નથી. નાકરનું અભિમન્યુઆખ્યાન જાણીતું નથી. ૨૭ કડવાની એક સંપૂર્ણ નકલ સ્વ. અ. જી જાનીને ત્યાં હતી, પણ આજે ઉપલબ્ધ નથી. કર્તાના નામ વિનાના અભિમન્યુઆખ્યાનની પ્રતો મળે છે, જેમાં વધુપદ કડવા છે, આમાં અદ્વિતીયનવાળો પ્રસંગ મળે છે. અભિમન્યુઆખ્યાનમાં અદ્વિ-તીયનવાળો પ્રસંગ ક્યાંથી આવ્યો છે એ જણવામાં આવ્યું નથી, મૂળ મહા-ભારતમાં તે એવું કાંઈ નથી પ્રેમાનંદે તે એ પૂર્વની એક કૃતિઓથી વિશેષ રાચક રીતે કાવ્ય વહાવ્યું છે એની પ્રતિભાના ખીજ વિકસતા આવતા હતા ત્યારની આ કૃતિ છે. (વિશેષ પ્રતિભા-વાળા પ્રકારમાં આપવામાં આવશે.)

(૭) સુધન્વાખ્યાન પ્રેમાનંદની પૂર્વે નાકર કૃષ્ણદાસ ગોવિંદ અને હરિ-દાસના જણવામાં આવ્યા છે. (૮) નાસિકેતાખ્યાન મેમળ રિપ્પુદાસ અને વૈકુઠના છે. આ કૃતિઓ સામાન્ય છે. જે કાંઈ વિશેષ છે તે 'પ્રેમાનંદની કવિતા અને પ્રતિભા'વાળા પ્રકારમાં અપારો.

(૯) પ્રેમાનંદને મઘ આપનારુ સ. ૧૭૨૭માં રચેલું એનું 'ચંદ્રદાસ આખ્યાન' છે. પ્રેમાનંદની પૂર્વે નાકર હરમીદાસ કૃષ્ણદાસ માધવ રાજધર અને વિષ્ણુદાસનાં 'ચંદ્રદાસઆખ્યાન' રચાયા હતા જૈમિનિનૃત મહાભારતના અશ્વમેધ પર્વમાં આવેલી કથાઓને વસ્તુ તરીકે લઈ ધણા આખ્યાન જનતાપીમાં ઘણા કવિઓએ રચ્યા છે. ચંદ્રદાસનું આખ્યાન પણ જેમનો જ એક પ્રસંગ છે. જવામાં કથાવસ્તુ એકસરખું મળે છે. પ્રેમાનંદની પૂર્વના આખ્યાનોમાં સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાન નાકરનું જણાય છે, કેમકે નાકરની અસર પ્રેમાનંદ ઉપર ક્યાંક જણાઈ આવે છે, કવચિત્ શબ્દો પણ મળતા આવી જાય છે. ધૃત્યુદ્ધિએ ચંદ્રદાસને મારવા આગવોને જોવાવ્યા ત્યારે નાકરમાં કહે છે કે—

૭. જુઓ પ્રી. મ. ૨. મજમૂદાર-સંપાદિત "રમ્યજ્ઞ" ના પરિશિષ્ટમાં 'રજુજંગ'ની પાદટીપો.

“એટલું દેલે મળને માન, રખે કો બહુ કાનિયાન” ૧૬ x x x

“એક સાંભણ મહારી વાણ, માર્યાનું લાવજો એંધાણ.”

અર્થ પ્રેમાનંદના શબ્દ—

“એણે પેરે મારવો ન થયો બહુ, માર્યાનું લાવજો એંધાણ.”
(કહવું ડાહ્યું)

આગળ ચાલતાં નાકરના ડાહ્ય કડવામાં ચંદ્રદાસ સ્તુતિ દર્શાવે છે ત્યાં—

“તમકૃષ્ણ એબંદ, એપાળ દીનાનાથ ઠું દીનદયાળ.”

પ્રેમાનંદના પદમાં કડવાનો આરભ—

“સાધુસુતે સમર્થા હરિ, ગરવા મંગિપાળ;
વહારે ચંદ્રને વિકૃષ્ટા, દીનાનાથ દીનદયાળ.”

આનો અર્થ એ નથી કે પ્રેમાનંદ નાકરને જ અતુલરે છે, નાકરનું નામું નીરસ લખાણ જેમ પ્રેમાનંદમાં નથી તેમ પ્રસંગોની વિશેષતા અને કેટલોક મહત્ત્વનો કવિતાગત ચમત્કારનો એપ પ્રેમાનંદે સ્વતંત્ર રીતે આપ્યો છે. ‘વિષ’ની ‘વિષયા’ કર્યાનો પ્રસંગ જોડમાં છે, પણ પ્રેમાનંદનો પ્રતિભાગત એપ જુદો જ તરી આવે છે.

(૧૦) દાણડીયા સ્વતંત્ર રીતે નરસિંહની અને પ્રેમાનંદની છે; વળી બાણજી દશમસ્કંધમાં ૧૨૧ માં પદથી લઈ ૧૩૭ માં પદ સુધી ૧૭ પદોમાં આપી છે. (વચ્ચે જે પદ કોઈ અન્યનાં છે.) પ્રેમાનંદે ૧૫ પદ રચ્યાં છે, આ ત્રણે કાવ્યોમાં વસ્તુ એક હોવા છતાં સામ્ય મળી આવતુ નથી. બાણજીમાં પુનરુક્તિ વિશેષ અને રસની જમાવટ હવ્ય રીતે સાધી શકાઈ નથી.

(૧૧) ભ્રમરગીતા એટલેવ અતુલજી નાકર અને વિશ્વનાથ ભનીની બધામાં છે. પ્રેમાનંદે મોટા દશમસ્કંધમાં આપ્યા હપાંત ઘેરા સામ્ય સ્વતંત્ર રચના કરી છે ને અજ્ઞાતકર્તાક નાના ૬. સ્કં. માં છે તે આ ભ્રમરગીતા છે. બાણજી દશમસ્કંધમાં ૨૧૯ માં પદથી ૨૯૧ માં પદ સુધીમાં આ પ્રસંગ આપ્યો છે. આ ત્રણે કવિઓમાં મૂળ વસ્તુના સામ્ય સિવાય બીજું સામ્ય જોવામાં નથી આવતું. પ્રેમાનંદના નજીબાની પુરોગામી વિશ્વનાથ ભનીએ પ્રેમપચીસી રચી છે તેમાં પ્રસંગ આ જ નિરૂપાયો છે, એમાં એપાંજનાઓનો પ્રસંગ સ્વરૂપ જ અપાયો છે; અને પ્રેમાનંદે હપર એની જાણ જોવામાં આવતી નથી.

(૧૨) દશમસ્કંધ બાલક, કેશવદાસ (કૃષ્ણકીડાકાવ્ય), લક્ષ્મીદાસ અને પરમાનંદ (હરિવંશ)ના મળે છે; એમાં બાલકનો દશમસ્કંધ પ્રેમાનંદની સામે હોય એમ લાગે છે. બેચક, બાલકે સ્વતંત્ર રીતે પણ દશમસ્કંધનાં પદો રચ્યાં હતાં અને તેથી પદોમાં સ્વાતંત્ર્ય પણ રાખ્યું છે, અને કડવારૂપ ૬. સ્ક. માં ઘણા પ્રસંગોમાં પણ છે. પ્રેમાનંદની સામે મુખ્યત્વે ભાગવતની કથા છે. બંનેમાં રામ તરફનો અસાધારણ ભક્તિભાવ વ્યક્ત થાય છે. “એવું કહી શીતમ, બાલસ્વરૂપ હરો” અને “(૫૬ ૨૦) જસોદાએ આવીને ઝાલિયો રે બાલકપ્રભુ શીરામ” (૫૬-૪૬ મું) વગેરે ઠેર ઠેર કૃષ્ણ અને રામની અનન્યતા જ આપી છે. પ્રેમાનંદની એ બેક પ્રભુ વચ્ચેની અનન્યતા આ પૂર્વે જતાવાઈ ચૂકી છે. અક્ષાતકર્તૃક નાનો દશમઃ કાવ્યો હિતિ છે.

(૧૩) હૂંડી પ્રેમાનંદની પૂર્વે નરસિંહ મહેતાની ખુદની, કૃષ્ણદાસની અને વિષ્ણુદાસની મળી આવે છે. પ્રેમાનંદે સ્પષ્ટ રીતે નરસિંહની હૂંડીનું અનુસરણ કર્યું છે. અને નરસિંહે હૂંડીની રેશીમા ૮ પદ રચ્યાં છે જ્યારે પ્રેમાનંદે જુદી જુદી રેશીમાનાં ૧૭ કડવાં રચ્યાં છે. નરસિંહનો લઠાવ જ જુઓ :

“નાગરી નાતના નેષ્ટ નાગર હતા, તીરથવાસીએ પૂછું તેહને;
કોઈ હૂંડી લિખે દ્વારકા નભાની, ચાલો બાઈઓ જઈ દ્વાર તેહને. નાં ૧
તે તો બિલિખા કમ કરી ભક્તવચ્ચ હરી, કોટિંશ્વર નરસૈયો નામ કાઢાવે.
આડત ચાલે ધણી, સેક સમરથ ધણી, એ પેહું ધર કીરતન આવે. નાં ૨
તે તો હરખીને ચાલિયા, ધાઈ મંદિર ગયા, વેરાગીયો મલીને ટાકી,
તિલક છાપા કર્યાં, હરિમંદિરમાં ધરયા, કૃષ્ણકીરતન માંદે રલા મકોલી. નાં ૩
નીચાં મંદિર ને નિપટ જુનાં પહાં, નહી દ્વાર રીધસિધ ધર માંદિ,
ચોપડા નહિ નહિ નાણાંવડી કાપળી, એકલા મેહેતાજી ચુચુ હરિના માધ. નાં ૪
જ્યારે પ્રેમાનંદમાં—

“તીરથવાસી કોઈ વટેમાર્ગ આવીઆ પુર માંય;
દ્વારકાની ફૂડી લખે, એવો સરાફ જી નાણાવટ કોચ.
ત્યાં બેઠા હતા નાગર બાલક, જેને જુહું બાલ્યાનું પોણુ;
તેને તીરથવાસીએ પૂછ્યું અહીં ફૂડી લખે જી કોણુ,
વિપ્ર વિચારીને બોલીઆ, મહા કમળા તે કજ.
ફૂડી તે લખે જરસૈયો, જેને રૂપેઆળા કજ.
વૈષ્ણવ જન વેહેવારીઓ સર્વે શિરોમણુ સ્યામ.

આડત ચાલે તેહની, કૈ તે તે મોટાં કામ,
હરિભગતને કુંડી કરી, નામરે કીધી હાંસી.
નરસૈયાનું ધર દેખાડ્યું, પ્રીત્યા નહિ તીરથવાસી.
નીચાં મંદિર નીચટ જુનાં ને, માલિ ચરકવાંતો માલા,
વૈષ્ણવ આવી ઊતર્યા મહેતા તણી ધર્મશાળા.
ત્યાં તિલક તુલસી ને ચત્ર જોલે, ચળદ્યન રહી મુદમ.
પામે પ્રસાદ મહેતાને મંદિર, સાધુ ગાયે બહુ રંગ.

ત્યાં તીરથવાસીયે વિચાર્યું, નહોં હોય કોઠીવાલ.
નામું લેખું હરિ નામનું, લેખણુ સારે તાલ.
કોથળી હીસે તે વાળનું કેરી, તેમાં તે નવ મળે હામ,
હીસે ચોપડા, કીર્તન કેરી, બાપાર તો હરિનું નામ.”

(કડકું ૧ હું)

આગળ જતાં નરસિંહમાં—

“કલે પધારિયા વૈષ્ણવ જન તહો, મુળને કૃતારથ આજ કીધો.”
(‘૫૬ ૨ જુ’).

તો પ્રેમાનંદમાં—

“આજ કૃતારથ અમને કીધા, તીરથવાસી મનિયા રે.”
(કડકું ૨ જુ’)

નરસિંહ—“હુંડિયામણુ ધરે તે દ્યો શકડું.” (૫૬ ૨ જુ)

પ્રેમાનંદ—“હુંડિયામણુ ધરે તે લિચો.” (૫૬ ૩ જુ’)

નરસિંહ—“હુંડિયામણુ તો નામ છે હરિ તણું,

કડકું કારણ તહમો સંત જણી.” (૫૬ ૨ જુ’)

પ્રેમાનંદ—“મેહેતાજી કહે કરતુ હમ, હુંડિયામણુ હરિનું નામ” (૫૬ ૩ જુ’)

આ પ્રમાણે સજ્જાણક સ્થળે સાબિત સામ્ય મળી આવે છે. પ્રેમાનંદની વિરોધતા આ કાવ્યમાં “સામળસા ચેડના વર્ણન”માં છે; નરસિંહે પણ રણ હીડીમાં સમાવેલું વર્ણન પ્રેમાનંદ ૧ હું કડવાની ૧૩ કહી (ચોપડી ૬.૫૭) આપે છે.

પ્રેમાનંદની પહેલાં કૃષ્ણદાસની છાપની ફૂંદી મળે છે. વિષ્ણુદાસને નામે છપાવેલી ફૂંદી કૃષ્ણદાસની જ છે. કૃષ્ણદાસે કથાવસ્તુ દ્વંદ્વમાં પતાવ્યું છે. થોડો ફેર પણ છે; પણ કેટલાંક ચરણ પ્રેમાનંદમાં મળી આવે છે :

- (૧) માહોમંદે બેઠા કરે વિચાર, પણ કોણે નવ લાલે ખાર;
વીલાં મુખ ને ધૂલે શીરા, હવે શું ચારો જીવદીરા, (પૃ. ૧૦૪)
- (૨) વેપારીનો નોતો લેણ, કમવિદ્યાએ કીધો ઉપદેશ;
ફરી ફરી થાક્યા આપુ ગામ, નાગર તે શું કીધું કામ. =
- (૩) હીસતા મોટા ધનપાળ, તેજ ધણુ ને તિલક વિચાળ.
પારખની સરખી પાપકી, કહો પ્રભુજને કેમ આવડી.
નોતી એકતાર્થને આજી રોણુ, તતખણુ રીતી લાવ્યુ કોણુ !
કાને કુલજ જટિલ પ્રકાશ, કોણે પછેડી બેઠુએ પાસ.
નીચા છેડા હળકે કણા, દસર્થ ગાંઠ ને હીરો મણા.
હાથે વેઠ ને વીટી નડી, તતખણુ કોણુ જ લાવ્યુ ધડી.
મોડી ફુંડ ને તેજ વિચાળ, ચરણુ ચમકે મોખ લાલ, (પૃ. ૧૦૪-)
- (૪) અર્ધાં બેઠુ રહ્યા પૂજવા, આ પારખ કોઈ હીસે નવા. (પૃ. ૧૦૫)
- (૫) સામળસા તે માતુ નામ, છાનાં વસીએ આણે ગામ. (પૃ. ૧૦૬)
- (૬) સહી એ વાણીવર સહી એ રોક, બાકી સારે દેવની વેઠ. (પૃ. ૧૦૭)

પ્રેમાનંદ—(૧) હીલાં મુખ ને ધૂલે શીરા ર, હવે શું ચારો જીવદીરા ર.

(કહું ૫ મુ)

- (૨) ફરી ફરીને બેધુ તે આપુ ગામ ર,
ન મળે સામળસાદ રોકનું નામ. (કહું ૫ મુ)

- (૩) છે અવળા આંધ્રની પાપકી ર,
વાલાઈને કેમ બાંધતા આવડી ર;

સાતી એકતાર્થ પહેરી છે હરજ રે, એનો સિવનારો કોણુ દરજ રે.

૧. ૨૧. જાતુમુખગામ નિ. મહેતાએ વિષ્ણુદાસનાં સત્સાપર્વ-નળાખ્યાન મોસાળા સાથે છપાવેલી ફૂંદી સને ૧૯૨૨ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના પહેલા અંકમાં 'કૃષ્ણદાસ'ની છાપથી છપાવેલી છે. ગુજ. વિદ્યાસલા નં. ૨૬૭, ૨૯૨ની પ્રતમાં આ છાપ છે.

૧. એ કાને કુંડળ ઝળકે રે, નાસિમ દીવાની સજડે રે.

x

દે

x

,

x

આંજળીએ વીધી ને વેદીમાં રે.

એક મોટી પછેડી કાંધે રે, નાથ દુદાલો ને મોટી કાંદે રે.

x

x

x

પાએ પહેર્યા તે સાંઘ મોજ રે. (ખંડ ૧ કું)

(૪) એ તો કોઈ પારખ હીસે નવો રે, આપણો અર્થ સરસે હવો રે.

(કડવું ૧ કું)

(૫) નરસૈયો વાણેતર મુજ ભણો રે, આ નગરમાં તહું દુ ધું છાનો રે.

(કડવું ૧ કું)

(૬) વાણેતર તે હું ખરો, બીજા તે દૈવની વેઠ છ.

”

પ્રેમાનંદે આમ લોકમાં ભણીતા કાવ્યના સંદોભે ઉપયોગ કરી લીધો છે, ત્યાં કૃષ્ણદાસની કૃતિની અસર સંભવે છે.

(૧૪) મામેરું—આ કાવ્ય પ્રેમાનંદની પૂર્વે નરસિંહ કૃષ્ણદાસ ગોવિંદ વિષ્ણુદાસ અને વિશ્વનાથ ભગીનાં મળતાં હતાં, ગોવિંદ સિવામની બીજાં છપાઈ ગયેલાં છે. નરસિંહનાં મામેરાનાં પદોની વસ્તુ ઉપર આ કવિઓએ અને પ્રેમાનંદે પોતાનાં કાવ્ય રચ્યાં છે. નરસિંહ મહેતાએ જોખલા પંડ્યાવાળો પૂર્વનો પ્રસંગ આપ્યો નથી; નરસિંહના આગમનથી શરૂ કરે છે. વળી નરસિંહ પુત્રીને ત્યાં એકલો જ ગયો નિરખાયો છે પછીના વસ્તુમાં સામ્ય છે. માત્ર છેલ્લે નણ્ણદીના કાપડાનું કાંઈ નથી. પ્રેમાનંદ ઉપર નરસિંહ ઉપરાંત કૃષ્ણદાસ અને વિષ્ણુદાસની પણ અસર છે. જોખલા પંડ્યાનો પ્રસંગ અને વેલ જોતરવાનો પ્રસંગ બેકમાં છે. કૃષ્ણદાસે પંડ્યાનું નામ કાંઈ નથી આપ્યું; કયા નરા મલાવી છે, હમોદર દોરી લઈગીજ અને ઉદવાદિ સેવકો સાથે આવે છે એ કૃષ્ણદાસ અને પ્રેમાનંદમાં છે. વિષ્ણુદાસે તો અવસ્થામાંથી જાણ લેતાં ગયાનું કહે છે.

“મણુ જાન ને જુની વજ, વીંતડી ચારે ઘાઈ ગળી.” (૨૬)

અને વિષ્ણુદાસની :—

“માડા ચાંચણુ ને જાડા જુના, ત્યાંહા નરસિંહ મહેતાના ઉતારા હુવા.”

(પૃ. ૬૫)

આ બેઠે હીંદી પ્રેમાનંદના માથેરામાં એક જ હીંદી બની ગઈ છે. સ્મૃતિના સંસ્કારનું આ પરિણામ દેખાય છે.

માથેરાના અતમા નણુદ નાનબાઈની ડાકરીને કાપડુ આપ્યાનું વિશ્વદાસ હરિમંદિરના દ્વાર બંધના કહે છે અને કૃષ્ણદાસ ભગવાન આવી આપી અતર્હિત થયાનું કહે છે; પ્રેમાનંદ અતરિક્ષમાથી પડયાનું કહે છે.

વસ્તુસ્થિતિએ બેઠે કવિની જિમ અરુર પ્રેમાનંદ ઉપર થઈ છે. કુવરબાઈના વેણુ પિતાને ઉદેશી છે તેમા વિશ્વદાસના-“મા પહેલુ ડાક રો ન મરે?”—

જળવડાઈ જેમ માછળી, મા વિના કુવરબાઈ તેમ એકથી;

ધરો જેમ લાગે ઠીકરી x x x માત વિના જેમ બાપના દેજ

x x x x x x x મા વિના સસાર મુનો થયો.”

વગેરે શબ્દો પ્રેમાનંદમા પ મા કડવામાંના અતજાનમા તેના તે સ્વરૂપમા થોડા ફેરફારથી આવી બંધ છે.

ગોવિંદનું માથેરુ ૬ કડવામાં મળે ■ આમા વિશ્વદાસ અને કૃષ્ણદાસ એ બંનેના કથાનકને મેળ થયેલો જણાય છે. વિશ્વદાસ સાથે ગોવિંદને સબ્દ-સામ્ય પણ મળે છે, તો કૃષ્ણદાસની તો કથાનું અનુસરણ જ પ્રાયઃ ગોવિંદ કરે છે અને પ્રસંગોને વિસ્તારી થીતરે છે, જેના ઉપરથી ભણે કે પ્રેમાનંદે કાવ્ય બદલાવ્યું હોય માત્ર રસની જે જમાવટ તે ગોવિંદમાં નથી. સરખામણીની દૃષ્ટિએ જોતા ગોવિંદે છેલ્લા કડવામાં નરસિંહને યથેચા લાજીના મહેલાનો નિર્દેશ કર્યો છે, તો પ્રેમાનંદે કથાનો આરંભ જ એ રીતે કર્યો છે, અને બેએ મહાદેવ-કૃપા અને રાસપ્રસંગ સૂચવ્યા છે. વેણુ જોતરી ત્યારે વિશ્વદાસ અને ગોવિંદ કુટુંબપરિવાર સાથે લાવ્યાનું સૂચવે છે. કૃષ્ણદાસ માત્ર નરસિંહ એકલો મથે એમ કહે છે. પ્રેમાનંદ એમા સુધારો મૂકી “સજ તે વૈષ્ણવ સત છ” ને લઈ જાય છે. માતા વિનાની ઠીકરીનો પ્રસંગ ગોવિંદમા “માય વિના સૂનો સસાર—” થી થાય છે તેમ પ્રેમાનંદમા પણ, પણ પછી પ્રેમાનંદ જુદું જ આપી એ પ્રસંગ દીપાવે છે. પછીના પ્રસંગ પ્રસંગો તેને સામ્ય ધરાવે છે. પછી પણ “સમર્થા મીગોપાળ” વગેરે જેવા શબ્દોનું સૂચ્ય અવારનવાર આવી જાય છે. નાગર-નાગરાણીઓની પહેરામણીનો પ્રસંગ ગોવિંદે પણ દીપાવ્યો છે, નામગેરે પ્રેમાનંદે પણ દીપાવ્યો છે (નોંધ - ગોવિંદનું ‘માથેરુ’ હવે છપાઈ ગયું છે.)

ગોવિંદ મુખીનાં કથાનકોનો સહારો પ્રેમાનંદને જેમ મળ્યો છે તેમ એના તરતના જ પુરોગામી વિશ્વનાથ ભટ્ટીએ રચેલા મોસાજામાં પણ એવો સહારો ભણવામાં આવ્યો છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટીએ સં. ૧૭૦૮ માં 'મોસાજી' રચ્યું છે : (કડવું ૧૭ મું છેલ્લું)

“ સંવત સત્તર આઠ અભિનવો, ચૈત્ર વદિ સનિવાર,
તાપહરણુ તેરથને દાડે, પુણ્ય તણો નહિ પાર. ૧૨”

પ્રસંગોના નિરપણ હપરથી, બને બનેને ભણતા હોય એવું જણાઈ નથી. બનેનો આધાર પૂર્વના કૃષ્ણદાસ ને ગોવિંદ છે. એમાં કૃષ્ણદાસે દમિહર દોશી નામ આપ્યું છે, ત્યારે વિશ્વનાથે નથી આપ્યું. અને નણ્ણીની નાનહી છાત્રીના કાપડાનો નાગથી નિર્દોષ ન કરતા એક કાપડુ બુધાઈ ગયું ને આકાશમાંથી અનેક કાપડાં નાખ્યાં એવું જ જણાવી દે છે. પ્રેમાનંદ કુવરબાઈનું સાસુનું છાત્રામાં કહે છે; વિશ્વનાથ માંડણમાં કહે છે, પૂર્વના કવિઓમાં એ વિશે કશું જ નથી. આમ છતાં કોઈ કોઈ પંક્તિઓ મળતી પણ આવે છે :

વિશ્વનાથ—(૧) હાંકતા બેસે બળદિયા, આખલો તાણી ભય. (કડવું ૩-૫)

(૨) ચતુરપણું નિર્ધનનું બેઠ, ગેઠેલા માહે ચણાએ તેઠ.

(કડવું ૧-૧૪)

(૩) મોસાજી મોટુંપ કરી. (કડવું ૭-૧)

પ્રેમાનંદ—(૧) એક બળદ વળિયો ચઢ બેસે, આખલો તાણી ભય છ.

(કડવું ૪)

(૨) ચતુરપણું નિર્ધનનું બેઠ, પેલામાહી ચણાએ તેઠ. (કડવું ૫ મું)

(૩) તેા મોસાજી કરો મોહરિ. (કડવું ૫ મું)

બેઠેલો દોકમા પ્રચલિત પંક્તિઓ લક્ષણી લીધી જણાય છે.

(૧૫) શામળદાસનો વિવાહ—આ કાવ્ય નરસિંહ મહેતાએ જ ખૂબ વિસ્તારથી આપ્યું છે. એ પછી પ્રેમાનંદ અને હરિદાસનાં એ વિષય હપર સ્વતંત્ર કાવ્ય મળે છે. આમાં પ્રેમાનંદને નરસિંહના કથાનકોનો સહારો છે. પ્રસંગ હમેરી પ્રેમાનંદે સાક્ષાત્ બળવળ જ ચાલેને લઈને ભતમાં આવ્યા વગેરે ખૂબ બહલાયું છે. નરસિંહની કૃતિમાં તેા બધું એ અતરિક્ષમાં છે અને માત્ર નરસિંહ મહેતા જ અનુલવે છે. ત્યાં નરસિંહનું સ્વાનુભવી દ્વારિકાજનન હરિદાસ

સાચુ ગણી આપે છે. પ્રેમાનંદમાં એવું કંઈ નથી; પ્રેમાનંદ સ્વત્ર રીતે પ્રસંગે ખૂબ બહુલાવે છે.

સ્વ. કાંઠાવાળાએ છપાવેલા “વિવાહ” તે નવીન અને જુદો જ છે. આ વિશે આ પૂર્વે (પૃ. ૮૮-૯૪) વિસ્તારથી સૂચવાયું છે જ.

ઉપર મળતી ૧૫ કૃતિઓમાં પ્રેમાનંદને જૂના કવિઓને થોડો યા ઝાડો સહાઈ મળ્યો છે; આમ છતાં એ કથાંય પણ પડાપછડી રહ્યો નથી, પ્રેમાનંદની પ્રતિકા એ જૂના પ્રસંગોમાં નવાનો ઓપ આપી સામાન્ય કથાનકોમાંથી કાઢવું સ્વરૂપ આપી દે છે. આ જ પ્રેમાનંદની આવડી વિશિષ્ટતા છે.

૮. પ્રેમાનંદની દેશીઓ

દૃશ્યમરકટકમાં આવતાં કોઈ કોઈ પદોને બાદ કરતાં બાકીની બધી જ કવિતા પ્રેમાનંદે પોતાને વારસામાં પરંપરાથી મળેલી દેશીઓમાં રચી છે. એમ તો દેશીબધને વિકાસ માત્રાએ જ હોવાથી થયો છે. પણ એ માત્રાએ જ હોય કવિતામાં અપનાવાયા ત્યારે એકતાને સાચવવા જતાં સામાન્ય રીતે એમાં માત્રાઓની ક્ષયિત્ પદવધ થયા કરી; જ્યાં જ્યાં તાલોમાં એસાંકવાને માટે વચ્ચે નિર્ધારિત શબ્દ કે શબ્દોનાં જોડેલાં પણ આશ્ચર્યક બન્યાં, અને આ આખી પ્રમાણે પણ કવિતાના ઇતિહાસમાં જૂળ જૂળ નૂનો છે, ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં સખ્યાત્રય એમ કુવાઓ આપવામાં આવી છે. એ કુવાઓમાંથી દેશીઓ કીતરી આવી છે; વસ્તુસ્થિતિએ માત્રાએ જ હોયને વિગત પણ એ કુવાઓમાં નજરે પડે છે. આ કુવાઓ એક સ્વરૂપમાં દોષ એવી રીતે ઘણાંકના 'વિક્રમો-વશીય નાટક'ના થોડા અક્રમાં મળી આવે છે; જેવી કે—

કુહો.

મહં જાણિત મિઝલોઝળી ગિસઝઝ કોદ હરેદ ।

જાય શુ જવતલિ સામલત ધારાઘર વરિસેદ ॥ ૭ ॥

પેલવંમમ

જલહર સહરુ એહુ કોપિ આલસત્રો

અવિરલધારાસાર દિસાસુહકન્તઓ ।

એ મહ પુહવિ મમન્તો જહ પિઝ પેલ્લિસમિ

તવ્વે જ જુ કરીદિધિ ॥ તુ સહીદિમિ ॥ ૮ ॥

થોપાઈ

પરહુઝ મહુરપલાવિણિ કન્તિ

જન્દળવળ સહ્જન્દ મમન્તિ ।

જહ પહ પિઝમમ સા મહુ દિટ્ટી

તા આઝક્તહિ મહુ પરપુટ્ટિ ॥ ૧૪ ॥

૧. જુઓ 'દેશી ઢાળના ગીતો—પદો—કડવાંના મૂળ' એ નામનો માર્ગ લેખ—“સંશોધનને માર્ગે” એ ગ્રંથમાં, પૃ. ૭૬-૭૮.

અરણ્યકુળ

હતં પદ પુછ્છિમિ અલ્પહિ ગમવર

લલિતપહાર્દ માસિમ-તસ્વર ।

દૂરવિનિર્જિમમસપરવન્તી

દિદ્ધો પિમ પદ સસુહ જન્તી ॥ ૨૨ ॥

ઉપરના ચારે તે તે શુદ્ધ છદ છે, અને એઓનો ગ્રેષ્ઠ પ્રવાઓ તરીકે જંગ-
મ્મિ ઉપર ઉપદેશ થયો ॥ આ ચારે બધા આપણી દેશીઓમાં પછાધી ૧૫-
શાસ્ત્ર છે. આપણી દેશીઓમાં પાછળથી વધુમાં વધુ પ્રયોગ થયો છે તે
સર્વેશ્વરપદ પદ “વિદ્યોર્વાશીચ” નેટલો જૂનો નાણવામાં આવ્યો છે :

પસરિમલ્લરસુરદારિમયેદ્દાણિ ઘણગદ્દને અવિચાલુ ।

પરિસપ્પદ પેદ્દલ લીળો જિમ-કણ્ણુજ્જુમ્મ[મો] કાલ્લ ॥ ૨૩ ॥

સરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવતી વિવર સંજ્ઞાતા અને વેગવતી પ્રવાઓ આ
શાસ્ત્રના મૂળમાં નાખ્યાં છે જે ખીલ રીતે લેવામાં આવે તો આ સર્વેશ્વરની દેશી-
માં વિષમ પદમાં અરણ્યકુળ અને સમ પદમાં હૃદય સમ પદ એમ ૧૬+૧૧ =
૨૭ માત્રા મૂળમાં રહેલી છે.

જ્યોત્સ્વના ગીતગોવિંદ મુધીમાં દેશીઓનો વિહાર ખૂબ ખૂબ થઈ ચૂક્યો
હતો એવું એ કાવ્યના એવીએ એવીસ પ્રબંધ લેતા માલુમ પડી આવે છે.
જ્યોત્સ્વે હૃદયની અને પાવનમની દેશીઓ પ્રયોગ નથી, પણ ભાષીની ત્રણ
આપાદનો દેશી (પ્રબંધ ૧૬) અરણ્યકુળની દેશી (પ્રબંધ ૧૪), સર્વેશ્વરની દેશી
(પ્રબંધ ૩), સર્વેશ્વરની દેશી જરા વૈવિધ્યથી (પ્ર. ૧૧, ૧૫) એ રીતે મળી
આવે છે આ ઉપરાંત નવી નાણવામાં આવતી નીચેની દેશીઓ ધ્યાન
એવે છે :

હરિગીતની દેશી

મામિય ચલિતા વિલોક્ત્ય શ્રુત વધૂનિચયન ।

સાપરાધતયા મયાપિ ન ચારિતાતિમયેન ।

[પ્રવા—] હરિહરિ દ્વાદશરતયા ગતા સા કુપિતેવ ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૭ માં)

૩૪ માત્રાનો બ્રહ્મણી

વદસિ યદિ કિંચિદપિ દન્તછાંચ કૌમુદી હરતિ વરતિમિરમતિયોરમ્ ।

સ્ફુરદધરણીધવે તવ વદનચન્દ્રમા રોચયતુ સોચનચ્ચોરમ્ ।

[ધ્રુવા—] પ્રિયે ચારુચોલે, મુખ્ય મયિ માનમનિદાનમ્ ॥

(પ્રબંધ ૧૯ મે.)

૨૦ માત્રાનું બ્રહ્મણી ૫૬ ૬

કથિતસમયેડપિ હરિરહહ ન ચયૌ વન

મમ વિકલમિદમમલરૂપમપિ યૌવનમ્ ।

[ધ્રુવા—] મામિ હે, કમિહ શરણ સહીજનવચનવચ્ચિતા ।

(પ્રબંધ ૧૭ મે.)

૧૭ માત્રાનું બ્રહ્મણી ૫૭૩ ૫૬ પૂર્વપદક તરીકે

મજ્જુતરકુન્જતલકેલિસદને ।

(પ્રબંધ ૧૭ મે.)

વિક્રમાર્ષશાસ્ત્રમાં શસ્ત્ર આદિનાં નેવા દેશી-દુક્કા પ્રયોજના છે તેમ કેટલીક દ્વિપદીઓ પણ પ્રયોજાયેલી છે. આ દ્વિપદીઓ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયેલી નેવામાં આવતી નથી તારાક આદિય બગેરેના કાળા નરસિંહ મહેતા બગેરેના મળી આવે છે, પણ પ્રેમાનંદમાં એનો ખાસ ઉપયોગ નથી તેથી જતા કર્યા છે.

નૂતની ગુજરાતીના કાવ્યમાં દેશીઓનો વિકાસ આવણને શાહિમુરિના સં. ૧૨૪૧ માં થયેલા "ભરતેશ્વરમાહુમલિશાસ" નેટલે નૂતનો મળી આવે છે. દુહો, દોરડો, ચોપાઈ—ચરણાકુળનું મિશ્રણ, રાગા, સરેયા, હરિગીત આ હોતી દેશીઓ આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલી છે. આ દેશીઓ મેઘ હોતી એ આ નમૂના નેવા માત્રથી જ સમજારો :

(૧) સાદી ફૂલાનો દેશી

પ્રહિ જગમિ પૂર્વદિસિહિ પહિલત ચાલીય ચક્ર તુ ।

ધૂજિય ધરમલ યરહરહ ય, ચલીય કુલાચલિ-ચક્ર તુ ॥ ૧૮ ॥

આમાં ગેરતાને માટે હું અને એ ઉમેરાયેલા છે.

(૨) સાદી ચોપાઈ-ચરણાકુળના મિશ્રણની દેશી

જેઠલ વધવ મરહ નરિદો, જમુ મદ સંકહ સરમિ મુરિદો ।

જીણદ સીતા મરહ છ સંદ, મ્હેચ્છ મનાવીય ધાળ અસંદ ॥ ૮૦ ॥

આ દેશીના આરભમા આખ્યાનકવિતાનાં કહવાના અદોરામાં આવતી ઢાળ
ધ્રુવા જેવી ધ્રુવા આવી છે :

વૈગિ સુવૈગિ સુ લોલદ સમલિ વાહુલિ !

રાઠ ન ષોદ ગુહ તોલદ દિહિ જહદ રવિતલિ ॥ ૭૮ ॥

આ કાવ્યની ૧૨ શ્લોકો ઠવણિમા 'ધટલ' અને 'ગુટક' આમાંનાં ધટલ એ
ચોપાઈનું ૧ ચરણ + ફહાનું સમચરણ, અને પ્રાચ વિવચે વિષમનો પ્રાસ અને
સમે સમનો પ્રાસ સાચવે છે. એમાંના ગુટક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એની ૪
લીટીઓમા પહેલી બે—વસ્તુસ્થિતિએ 'આદોલ'ના ચાર ચરણ છે, એના પછીની
૪ લીટી ચોખ્ખી હરિગીતની છે આ રીતે બધે કે આ એક નાનું કડવું બની
રહે છે, જેના આરભમા 'આદોલ' અને એની પાછળ ઢાળથી હરિગીત આવી
રહે છે; જેમકે

(૭) હરિગીતની દેશીનું મૂળ

વર વરદ સયવર ધીર, બારેગિ સાહસ ધીર,

મંદલીય મિલિયા જાન હય-હોંસ મગલ-ગાન ।

હય-હોંસ મગલ-ગાન ગાજીય, ગવણિ ગિરિ ગુહ ગુમગુમદ ।

ધમધમી ધરયલ સસીય ન સવદ સેસુ, ફુલધિરિ કમકમદ ।

ધસમસીય ધાઈય ધીર ધીવલિ, ધીર ધીર વિહદા ।

સામત સમહરિ સમદ ન લહદ મંદલીકુ ન મહા ॥ ૧૮૩ ॥

ફહાની દેશીનો વિકાસ પછીથી ઠીક ઠીક થયો છે. આનો એક સારો નમૂનો
સ. ૧૩૭૧ ના અરસામા રચાયેલા 'સમસારામુ'મા મળી આવે છે. તરત જ
જણારો કે 'સુણિ સુદરી'ને "ગિહિલી ફણિ ફરી"ના પ્રતીક વિષમ-સમપદે
અનુક્રમે હમેરવી બાલજ નાક પ્રેમાનંદની દેશીએ આમા સામ્ય સૂચવે :

સપવાછલુ કરી ચીરિ મલે

માહુંતડે પૂજિય દરિસણ પાય

સુણિ સુદરે પૂજિય દરિસણ પાય ॥ ધ્રુવ ॥

સોરઠ દેસ સધુ સચરિત માલ્હ ० ચઠડે રણિ વિહાદ ॥ ૧ ॥

આદિમખ અમરેલીયદ „ આવેલ દેસલ-જાલ ।

બલવેસદ બલ જાતે મિલણ „ ગાંઠ જૂનદ સંપત્ત ।

મહિપાલદેઠ રાઠલ આવણ „ સામુહઠ સંપજણરણ ॥ ૨ ॥

આમા સમપદ પાછળ ઉમેરાય નથી, જે આપણને લાલસા વગેરેમા પહોંચી જોવા મળે છે. ‘સમપદનિરાસુ’મા જરા વિવિધતાથી એવા એક નમૂનો મળે છે :

પ્રીજત કોયુ મુ સમલટ ઘરલોયણે જ મળિત વીયરાદ ।

ગુણગમીર સો જિણદ વચ્ચુ મૃગલોયણે તમ નવિ કપમ કાદં ॥ ૫૬ ॥

આમા પહેલા અર્ધના વિષમપદમા ઘરલોયણે અને બીજા અર્ધના વિષમ-પદમા મૃગલોયણે એવા પ્રતીક ઉમેર્યા છે. હજી સમપદમા ઉમેરાયું નથી કાંઈ.

જનાઈને ઉપાદાતામા વિષમ—સમ બેઠ પદને છેડે એક જ પ્રતીક ઉમેરવાને આરભ કર્યો હતો; તેમકે—

“ આદિ ઉપાએ આલોચિત્, સાહેલડી રે,

બવરીવર । કરિ સાર. ”

ભવભવાની રીઝવ્યા, ”

વર આપુ સસારિ, ” ૧ ”

આના અનુસંધાનમા જ ભાવણ એના વૈવિધ્યનો ખ્યાલ આપી શકાયો હતો :

“ જગતે જિતાવળી, મુલિ મુંદરી,

જિલ્લુ આપ સભાસિ, ગિદિલી કુલિ કરી ?

ક્યલક મુખ પરિ લટકવી, મુલિ મુંદરી,

કરિ કરી પાળી વાસિ, ગિદિલી કુલિ કરી ? ”

(કાદબરી પૃ. ૫૮)

સવૈયાની દેશીનો સિદ્ધ પ્રયોગ આપણને જ્યારેવના ‘ગીતગોવિંદ’મા મળે છે; પછી વચ્ચે એના દર્શન નથી થતા; થાય છે તે એવા કે એને શુદ્ધ સવૈયા-બધમા અતર્જત ન કરી શકાય. સવૈયાના બાધામા સ્વાયેલી દેશી સ. ૧૪૮૫ ના હીરાનસ્તૂરિના “ વિલાવિલાસ પવાહુ ” માં એકદમ તરી આવે છે :

“ તીલિ નચરિ મુરમુંદર રામ તસુ ધરિ કમલા તણી ।

સોહમ-મુંદરિ તાસ તણી મૂગ રૂપિઈ નલ સમાણી ।

સોલ કલા-મુંદરિ સસિવણી ચપાવન્ની બાલ ।

કાજલ સામય લલકઈ વેણી ચચલ નચલુ વિસાલ ॥ ૧૧ ॥ ”

હીરાનરે આ કાવ્યમાં કદી ૧-૨૧, ૨૬-૩૭ (આમાં છેલ્લો ગણ ૨ ગણ આવે એટલા વૈવિધ્યથી), ૧૪૨-૧૫૪, ૧૫૬-૧૬૨, ૧૬૩-૧૮૪, ૧૮૫-૧૮૯ એ સંવેયાની દેશીઓ આપી છે, જુદા જુદા રાગમાં ગવાતી.

નરસિંહ મહેતાનો કાબજારણ થાય છે ત્યામુધીમાં અગમ દુહા ચોપાઈ સંવેયા હરિગીત આ ચારે હોદોની; દેશીઓ બાપક થઈ ચૂકી હતી; એમાં નરસિંહ મહેતાએ જૂથજૂથની, દેશી ઉમેરી. જેમકે, જૂથજૂથની દેશીનો પછી કદી બાપક પ્રયોગ સંભળ રીતે કાઈ કવિને હાથે થઈ શક્યો નથી. સાદાશુમાં તે ઉપર બતાવેલી જૂથજૂથ સિવાયની ચારે દેશીઓના બધ વિષુદ્ધતાથી પ્રયોજવા છે; જૂથજૂથનું ૬, ૨૬, માં એક જ પદ છે (પદ ૨૪૨ મું). આખ્યાન કવિતાને મદિ આ બધા ખૂબ અનુકૂળ થઈ પડ્યા હતા. કડવાના બાધમાં આ બધોના આરંભમાં મુવા=દાળની લીટીઓ છેક અંતે જ નેટલી જૂની છતાં એનો બાપક પ્રયોગ નરસિંહ મહેતાના કાબજારણ સંથી પ્રથમ ભોવામાં આવે છે :

ફુલો

“કેસરશીના કાહાનજ, કમુજે લીની નાર;

સોચનલીના લાવશું બિલા નદદાર. કે ૧”

(જુ. કા. દો. ભાગ ૧૯૧, પૃ. ૬)

સંવેયા

“હવે કિમ વસિયે વૃંદાવનમાં, લુટાલુટ મહાજી;

નદ તણે નાનડિયો નરદરિ, યદ બેઠો છે દાટી. હવે.”

(એનન, પૃ. ૧૫)

નરસિંહનાં પદોમાં આ ઉપરાંત દ્વિપદી પ્રકારની દેશીઓ મળે છે; પણ એનો પ્રેમાનંદમાં પ્રયોગ ભોવામાં આવતો નથી.

સાદાજે તે આખ્યાનમાં બાપક દુહા ચોપાઈ સંવેયા હરિગીત એ ચારે બધની દેશીઓનો પ્રયોગ અવિચ્છિન્ન કર્યો છે. કથમસ્કથતા આરંભમાં જ એણે દુહા-બધ લીધો છે; જેમકે,

મીઝણપતિને પરણ્યું ૨, સિદ્ધિજીજિનો દાતાર;

હરમુત મન આણી દયા ૨, કરો તે મારી આર. ૧”

બીજી દેશીઓમાં—

ચોપાઈ૩

“વિષ્ણુ મન વિમારી વાવ, યોગમાયા તેડી વિખ્યાવ;

આવી ચરણે નામ્મુ સીરા, કું કહો છે તમે જીવદીશ. ૧”

(પદ ૭ મું)

સૂચના

બાઈ એક કાનુચે અમૃતપે અતિ મીઠી;

કોટિક બાલક એ જન્મવનિતાનાં, પણ એવો કેઈ ન દીડો. બા. ૧

(૫૬ ૬૧ મું)

બાલચે દશમસ્કંધમાં હરિગીતની દેશી કાંઈક વધારે પ્રયોગ છે, પણ ૫૬ દશમોમાં આ દેશીમાં છે :

“ મહા તેજસ્વી રૂપ તે ને વર્ણવ્યું બધે નહિ;

દેવક યાદવ તણે મદિર, દેવડી કન્યા સહિ. ૨

તેહમું વિવાહ મળ્યો, વસુદેવ પાણિમહલ કરે;

સ્વર્ગથી અતરિફ આવી, જાન દેવતા આવરે. ૩

(૫૬ ૨ છં)

નરસિંહ મહેતાની જેમ બાલચે પણ પદોમાં કેટલાક વિરોધ બધ આપ્યા છે; પણ ઉપરના સર્વસામાન્ય છે અને પ્રેમાનંદમાં આપણને એ બાપક પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે; અહીં તેથી હવે પ્રેમાનંદે સાચેસા દેશીઓના પ્રકાર આપણે લક્ષ્યમાં લઈએ.

પ્રેમાનંદનું સૌથી પ્રથમ કાવ્ય “સ્વર્ગની નિસરણી” જણાયું છે. કાચી જમરની આ કાચી કૃતિમાં સરખમાં સરખ સૂચનાબધ પ્રયોજાયો છે :

“ શ્રી ધર્મરાજને વંદન કરીને સ્વર્ગ નિસરણી શુભ ગાવું રે રામ.

ધર્મી અધર્મી પાપી ને દાતા, વણી પતિત પાવન ગાવું રે રામ.

ધન ધન રે આજ ધરણી ધર્મા, દયા કરીને હરિમ દિર આવો રે રામ.

ધર્મરાય ધર્મપુરીમાં બેઠા, વૈષ્ણવની વાર્તા કરે રે રામ.”

(જૂ. છ. દો લાખ ૪ પો, પૃ. ૩૫૪)

જેનાં રચનાવર્ષ નક્કી કરી શકાય એમ છે. તેવી કૃતિઓમાં જૂની કૃતિ ૨૯ કડવાંતું ઓખાદરણ છે. આ કાવ્યમાં એનો દેશીબધ ઠીક ઠીક હથોટી પકડી લે છે; અને પછી બીજા કાવ્યોમાં એ ચાહુ રહે છે અને વૈવિધ્ય પણ સાધે છે. ૧ લા કડવામાં ડુહા-બધ, ૨ લા કડવામાં સૂચના-બધ, ૩ લા કડવામાં હરિગીત-બધ, ૪ થા કડવામાં ચોપાઈ-બધ એ સાદા સ્વરૂપમાં આપી પ મા કડવામાં સૂચનાની દેશીમાં વૈવિધ્ય સાધે છે, એને ૫૬ પ્રકારની ધાટી આપીને; જેમકે—

“ ૧૨ વરવાને યોગ્ય યમને પ્રગટ્યાં જીનાં ચિહ્ન છ,

ઓખા દેહે છે ચિત્રચેહાને એક વાન સાંભળ બેઢેન છ;

સદિવર શું કીલે ?

હા હાં રે દહાડલા કેમ લીલે ?

એ તો દોષ કર્મને લીલે । ”

જમરે બહુ જોળનિયું રે, મહપૂરણ મુજ કાપ છ,

પિતા તો પ્રીછે નહિ રે બાધ । કુવારો કાન કેમ નય છ ?

સદિવર શું કીલે । ૦ ૨ ”

ગ્રાહા દશમસ્કંધમાં ૧૬ મું કડવું આવી જ વિવિધતાવાળું છે :—

“ ૬૨ અગુણી મુખમા ધરી રે, વજ્ર માગે મળનાર;

અમો પુત્રુપની દષ્ટિ આગળે, કેમ નમ્ર નીસરુ બહાર વહાલા,

છો અબજાનો અવતાર વહાલા,

છે કઠિણ લોકાચાર વહાલા,

નહિ નમ્ર નાહાર જીછ વાર વહાલા.

જુઓ ત્યાં આરું જ કડવું ૬૨ મું

શ્લુષ્મમાં સરૈયાની દેશીમા ત્રેમાનંદે એક વૈવિધ્ય સાધ્યું છે :

“ આજનો તો ફાહારો રે હો, લાગે મુને મૂંધલો, હીસે ઝાંખો દિનકર દેવ;

ત્રિશુવનનાથને રે હો, રાજા ન ફૂંભીએ, જેની જલા શંકર કરે સેવ,

રે હો રાણા છ. ૨

દિશા ચારે હો, હીસે ધૂમસ-ધૂમળી, કાંઈ શુકન માટેનાં ધાપ;

કાંઈ ફાલ બોલે રે હો, બોલે રે મીઠામણાં, તુલે વારસ સ્થાન ને બાપ. ” ૩

આમાં ‘તે’ ‘રે’ ‘હો’ વગેરે કાઢી નાખવાથી બધનો ખ્યાલ આવી શકશે.

ગ્રાહાનું ૬૬ કડવું ચરણાક્રબના બાંધામાં છે :

ગ્રાહાનમાં ૧૪ મા કડવામાં એક નવો બધ એ પ્રયોજે છે :

“ વર્ષાઋતુ વહી જઈ રે, રમતાં આંબેઃ આશ્વિન માસ,

મુખ પામી ધણ રે, રમતાં રમતાં રંજ વિદ્યાસ;

રસક રામનો રે, તેણે હીઠી રાજકમાર,

કન્યારૂપ કયાં જયું રે, ગ્રાહા હીસે જ રે નાર । ”

સુદામાચરિત્રમાં ૯ મું કડવું આ જ પ્રકારનું છે :

“ ગોવિંદે માંડી ગોઠડી, કેહો મિત્ર અહમારા;

સોસળવા આતુર છું, સમાચાર તમારા ગો ૧

રો દુઃખે તમે દુખળા, એહેલી ચતા કેહી;
મન મૂકીને કહો મને, માહારા બાળસનેહી. ગા૦ ૨"

મોરા દશમસ્કંધમાં કહવા ૧૨૩ ખખમાં આવો પ્રયોગ આવે છે :

"અમે બોસીકળ કેમ યદ્યથે રે, ગોકુળસ્વામી;
એહવું કહીને આંસુ જરીયાં, અતરભમી, અમે૦"

(પૃ ૧૦૦)

આ પૂર્વે નરસિંહ મહેતામાં આ ઘાટી મળે છે :

"પથડો નિહાળતી રે, નેતી પીતાંબર પમલાં;
મદનરસ ઘેલતી રે, ભમ્તી લડસડતાં પમલાં; પથડો ૧
ચતુરાં ચાલતી રે, જાણે વન ત્રાહી હરબી;
દુષ્કલુષ વીસરી રે, વહાલા તે તારો હરબી. પંથડો ૨"

(જૂ. મ. દો. ભાગ ૧ લો, પદ ૨૩ મુ. પૃ. ૧૧)

ભાતણે દશમસ્કંધમાં—

"સાસુ જોરે મુઠ્ઠી, મરકલડો બેના યુખનો રે;
મોઢ જરી નિહાળતાં, પાર ન પાછું મુખનો. સા૦ ૧
હસ્તના આળા કરે, વિમ વિમ નયણ નચાવે રે;
મિથે મિથે મોઢે હસે, તે માત્ર મનને લાવે રે. સા૦ ૨"

(પદ ૬૬ મું. પૃ. ૭૦)

ગોખાળના ૧૮ મા કહવામાં એક નવો પ્રકાર એવું સાધ્યો જણાય છે—

"મારા સ્વામી ચતુરમુખજ, બાણદળ આવે રે,—નદવજ
દીસે કૈન્યા આરે પાસે, ચારો મું હાવે રે—નદવજ.
એ બળિયા સાથે બાથ, નાચ કેમ જીડો રે—નદવજ.
'હુ તો કહુ હું તમારી દાસી, નાસી હીડો રે.—નદવજ."

આમા લીટીની મધ્યમાં સાંકળી જોવામાં આવે છે :

જણુ ..બાણુ, પાસે...ચારો, બાથ...નાચ, દાસી . નાસી વગેરે. આના મૂળમાં
અને પ્રત્યેક લીટીની સરખાવમાં કહાવુ સમપદ જણાય છે; બેઠક, પ્રાસ મેળવવાનો
સોરઠામાં દોષ તેવો પ્રચલ આમાં નથી થયો; પછીનો કુટો આઠેક માત્રાનું
પ્રતીક, પણ અહીં પ્રતીકને જગેરે સ્પર્શ દર્શાવેલો છે, જે છેડે: "નદવજ"
ઉમેરાયુ છે.

અહોઅહસ આવી સાકળીવાશુ નળાખ્યાનમા ૩૬ મા કડવામા “રાજ માતુ”-
ની “દો નળરાય” થી આનતી ૧૮ લીટીઓ છે.

વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમા—એટલે કે વિષમ પદમા ફુદાતુ વિષમ પદ લઈ
તૈયાર થયેલો બધ નળાખ્યાનમા મળે છે (કડવુ ૩૭)—

“વૈદરબી વનમા વલ્લવવે, અધારી રાત;
ભામિની ભય પામે ધણુ, એકવડી ભત વૈદરબી
રસનાયે નામ જ નડતણુ, મુખ જપતી ભય;
શુદ્ધિ નથી સારીની, લાગે કાઠા પામ. વૈદરબી”

આ ફુદો જ છે એમ ધારવાનું નથી એવો ભાસ થાય ત્યા અક્ષરો ઉમેરાઈ
ગયા હોય છે આણુ જ ૭૮ મુ કડવુ છે

મોઢા ફરામરક ધમા ૧૯ મા કડવામા—

‘ વર્જલોગી અમ આચરે, નરપતિ સામળો રે,
શ્રીગોકુળને માહી, ઉદે થયે સામળો રે.
નથી ભણતી નદની નાર, પુત્ર પ્રસવ થયો રે;
જે મથુરાનો મહાસજ, આ લેઈ મથે રે. ” (પૃ. ૧૩)

આ ઉપરના પ્રકારની વિકૃતિ સમજાય છે વળી સગ્ગાવો કડવા ૨૧-૩૧-
૩૬-૬૫-૮૫-૮૬-૧૦૭-૧૨૭-૧૬૧મામા.

‘ માહ ’ મા ૧૩ મા કડવામા છે :

“ માણેક મહેતી જુએ છે વાટ, ચિતા મન ધરી રે,
હજુ કેમ ન આળ્યા ભારતાર, શું થારો દરી રે. ”

આ રાઠ આ પ્રકારમા આવી સકે એમ છે. વસ્તુસ્થિતિએ આ રીતે આ
દ્વિપદીઓ ભરી થયેલી છે

નરસિંહ મહેતામા પણ આવો પ્રયોગ લેવામા આવે છે

‘ જયોદાના શવન લિલ, જમનાને તીરે;
મોરલી વગાડે મોહન, મધુસૌ ધીરે. જયોદા ૧
પીતાળનની પલવટ વાળી ઉપર લહેકે માળા
કાન ખીચ કુંડળ લળકે, દીસે રૂપાળા. જયોદા ૨ ”

(જુ. ૩૩ દો. ભાગ ૧ લેઠ, પદ ૨૬ મુ, પૃ. ૧૨)

બાલકમાં પણ દશમસ્કંધમાં—

“ મુજને શું કરશે શું કરશે, વેરીડા હેરી:

હુ દાસી તો થઈ રહી છું, નંદકવર કેરી. મુ. ૧

નહું રમતા રમતા આવે, હરિ આણી રોરી;

મારમ માંહે વીણવા બેસું, (હ) મોતીડાં વેરી. મુ. ૨”

(પદ ૯૮, ૫. ૭૧)

નરસિંહ અને બાલકે લીધેના આરંભના દુહાનું સમચાલુ નથી લીધું; એને બદલે ચરણાકુળનો દુકડો સામાન્ય રીતે પ્રયોજાયેલો દેખાય છે.

ઓખાના ૧૯ મા કડવામાં ચોપાઈ-બધ પ્રયોજાયેલો છે; પણ દરેક ચરણને અતે, “હોરે હઠીલા રાણા” પ્રવીક આવે છે:

“ ઓખા કતી સાદ; હોરે હઠીલા રાણા.

આ શા સાડુ બધમાદ, હોરે હઠીલા રાણા.

હુ તો લાણુ તમારે પાથ, હોરે હઠીલા રાણા.

આવો બેસો માળિયા માંલ, હોરે હઠીલા રાણા.”

મદાલસા આખ્યાનમાં ૧૮ મા કડવામાં આ જ બંધ મળે છે:—

“ પ્રાણે બાળે લટકાળા રાથ, મુખને મરકણે;

હુ તો લાણુ તમારે પાથ, ”

તમે અનમાનવા તે શું આ ”

કાંઈ મન ન આવી હું આ ”

આ પ્રસંગ મુખવાખ્યાનના ૧૯ મા કડવામાં છે ન્હાં “ રે અર્જુન આળે રે ” “ ઓ અર્જુન આળે રે ” એમ છે. એ જ રીતે ‘રણયજ્ઞ’માં ૧૧ મા કડવામાં “ હોરે હઠીલા રાણા ” થી આ જ બધ અપાયો છે. નળાખ્યાનમાં ૭ મું કડવું “ પાપી માણસાં રે ” થી આ જ બંધમાં આપવામાં આવ્યું છે; એવું જ “ તે નવ આળે રે ” “ ઓ નવ આળે રે ” થી ત્યાંનું ૨૬ મું કડવું પણ; વળી ૪૧ મું કડવું “ વેપારી રે ” થી અને ૫૦ મું “ હો દમયતી ” થી આ જ બધનું છે.

માઝમાં ૮ મા કડવામાં લીધી ૬ ચોપાઈ પણ એક્રીએક્રી ચરણોમાં અનુક્રમે “ ચિંતા કાં કરે રે ” “ ધીરજ મન ધરે રે ” એવાં પ્રવીક ચોળવામાં આવ્યાં છે; ૧૮ મા કડવી એમાં ફેરફાર કરી “ સ્વામી શું થશે રે ” “ લગ્ન નયો રે ” અને ૩૬ કડવી “ વેસી કાં થઈ રે ” “ ખુદ્દિ ક્યાં ગઈ રે ” ચોળવામાં આવેલ છે.

આ પ્રકાર જનાઈનના ઉપાદેશમાં જોવામાં આવે છે; જેમકે—

“પંચસપ્ત મૃદગ વાજ્ઞ પુરિ, શ્રીરંગ આજ્ઞા કરી અનિરુદ્ધ રણું.

મંગલ દીપ દીધ ધરિ ધરિ, ”

તુલસી અતિ રણિયાત ધાય, ”

સોલ સદસ મનિ હરખ ન માય, ”

નાકર—વિષ્ણુસના ઓખાદરણોમાં આ બધુંવિધ્ય જોવામાં આવે છે. એટલે

પ્રેમાનંદની પાસે એ પ્રચલિત ઢાંગ પડ્યા હતા. એનો એટલે ઉપયોગ કરી લીધો છે.

અદ્રહાસઆખ્યાનમાં ૨૫ મુ કડવુ :—

“પુરોહિત પડિયો દો, મૂર્છા ખાઈ છ;

મદન શું મુઓ દો, ન મુઓ જમાઈ છ;

આરાસ ચારે દો, તેડાળ્યા પાસછ;

પૂછ્યુ તેઓને દો, શાને ન કીવો નાશ છ.”

ચોટા દરામરકથમાં ૫ મુ કડવુ :

આમાં ઉપરના બધનો પ્રકાર છે.

“બિનવે દેવકી દો, વીરાને વલવણી,

માતને માગે દો, મુખે દશ આંખળી.”

આ બધનો આજ્ઞા આપે છે. એ જ પ્રમાણે કડવુ ૧૫ મું. ૧૬ મું—૧૧૨ મું

—૧૨૪ મું—એને જ મળતો પ્રકાર નળાખ્યાન—૪૨ મા કડવામાં “કહિયે સુદરી”

“બાંધ્યાં બધન કરી”થી છે.

મામિરાત્ર ૧૧ મું કડવું—

“મહેતે વલડયો રાખ, સમર્થા વનમાળી,

લાગી હસવા ચારે વર્ણ, મહોમાંહે દે તાળી.”

એ આમાથી વિચ્છેલ જણાય છે.

એ લગભગ આ જ પ્રકારનું ગણાય.

અભિમન્યુ આખ્યાનમાં આ બધા બધ પ્રયોજ્યા છે; એમાં ૨૬ મા કડ-

વામાં ■ તો ચોપાઈ-પ્રકારનો બધ, પણ એમાં પ્રેમાનંદ વૈવિધ્ય સાધ્યુ છે; જેમકે

હરિ હારે હા, પટકુળ પડ્યાં ■ પથમાં,

“ ઉત્તરનું મન ગયું છે કથમાં,

“ સાસરે કેમ સચરું,

“ પાગે લાગણું હું શું કરું.”

“ હું છું પિયરની સોમાગણી,
મુને તો લોઃ કહેશે અલાગણી. ”

નળાખ્યાનમાં ૪૫ સુ કડવું—

“ હો હરિ સત્યતણા સઘાતી, હરિ હું કહીએ નથી સમાતી,
હરિ મારે કોણું કર્મ ના કરણ પ્રભુ ચારી ચક્રી મું નરણું ”

અભિન્ના ૪ થા કડવામાં જેન શાસ્ત્રાચોનો ભણીતો એક બધ પહેલી વાર
ત્યા પ્રધાને છે :

“ સુભય જોડયા વણી રે, એક અવધાનવની રાણી રે
નવ ભણી દેવે ભલી પિયર વિખે રે
તે તો કરતી અશ્રુપાત રે, દેખી રોષા માત ને તાત રે;
સર્વે વાત માઢીને કહી છે મુખે રે ”

૧

બાલજી (પહેલા) નળાખ્યાનમાં ૨૧ મા કડવામાં આ બધ સાધ્યો જ છે.
આ બધ ૧૬X૧૬X૧૨ માત્રાના અસર મારપનો તણ ચરણનો છે. આમાં પ્રેમા-
નંદ ત્રીલ ચરણમાં માત્રામાત્ર વધારી નાખ્યું છે. ‘ નવ ભણી ’ ‘ સર્વે વાત ’
એ દુકડા એ માટે એણે યોજ્યા છે આ મૂળ બધ ૧૬X૧૬X૧૨નો સ. ૧૨૪૨
ના ભરતેશ્વરમાહુભસિશાસ્ત્રી ૧ હી કવમિનો બધ છે બાલજીસુત ઉદ્ધવના ચણાતા
શામાયજીમાં આ બધ પ્રધાનજામાં આપ્યો છે, બાકી ક્યાય જોનેતર કૃતિઓમાં
જોવામાં નથી આવતો.

પ્રેમાનંદ શુદ્ધ દુહો લઈ વિષમ-સમમાં પ્રવીકો ઉમેરવાનો જૂનો સ પ્રધાય
ભળવી શક્યો છે, જેમકે—

ચંદ્રહાસ આખ્યાનમાં ૧૬ સુ કડવું—

“ રાજ વળણું જોલિયો, કહું કામિની;
એ તો સવળંધનો ભાવ, જોણી કામિની
મુખ તણા સમુદ્રમાં કહું કામિની;
ભાગ્યુ પુત્રશિષ્ય નાવ, જોણી કામિની. ”

‘ મુદામાયરિત ’ મા ૪ સુ કડવું આ બાલજી-નામની પદ્ધતિએ મળે જ છે—

“ પછે મુદામોછ જોલિયા, મુખ સુદરી રે,
હું કહું તે શીખ માલ, ઘેલી કોણે કરી રે,
જે નિમ્ણું છે તે પામિયે, મુખ સુદરી રે.
વિધિયે લખી બુદ્ધિને દાણ, ઘેલી કોણે કરી રે. ૧ ”

માણસનું કાંઈ બરીનું કસમું કડવું આ જ પ્રમાણનું છે એણે (પહેલાં) નળાખ્યાનમાં ૩૨ મું કડવું “ મન વાળિયે છ ” અને “ બોલું વાળિયે છ ” ના પ્રતીકાથી આ જ છદ્દ-બધથી આપ્યું છે નાકરે વિરાટ પર્વમાં ૫૦ મું કડવું ‘ સુખ સુદરીં ’ ‘ બિદિલો કુણિ કરી ’ થી આ જ રીતનું આપ્યું છે સુદામાચરિત્રમાં ૧૦ માં કડવામાં આ પ્રકાર ‘ ઘુને ગાલરે રે ’ “ મુને કમ વિસરે રે ” થી આપવામાં આવેલો છે, તો નળાખ્યાનનું ૫૪ મું કડવું “ સુખ સાધવી ” “ મદિલા માધવી ” આ જ બધનું જ મોટા દશમસ્કંધમાં ૧૬૫ મું અને પ્રેમાનંદની પોતાની રચનાનું ૫૯ ત્યાં છેકડુ કડવું આ જ પ્રમાણનું છે —

‘ રૂખમૈયા કંદે કાઢા બચ છે, વેદેલી વેદેલી રે,

એ કાણે રીખવી કુટેવ, કન્યા યેવી રે

સ્વધમ્માયે જીઠી નીસરો, વેદેલી વેદેલી રે,

સ્રી માણસને રથા દેવ, કન્યા યેવી રે ”

પ્રેમાનંદનો વિવેક વણુજારો રૂઢામાં છે એમાં વિષમ પદમાં ‘ વણુજારા રે ’ અને સમ પદમાં ‘ સમજ મન મારા રે ’ એવા પ્રતીક ઉમેરાયેલા છે.

સામાન્ય રીતે મોટા દશમસ્કંધમાં એણે એકાદ બે બાદ કરતા બધા જ બધ સરખી રીતે પોતાના બીજા કાળ્યામાં છે તે પ્રયોજ્યા છે એણે શુદ્ધકદોમાં— એ પછી અક્ષરમેળ દોષ કે માત્રમેળ, તેમાં—કદી કવિતા લખી નથી એણે ભુજબી છદ્દની આલ પ્રયોજ છે નળાખ્યાનમાં કડવું ૧૦ મું આપ્યું છે

‘ દહિ દેહ વિભેગની મેહજ્વાળી,

મારે મર્મના બાલ પૂઠે પ્રક્ર બાળી

તારી પુર્જ બાહુક બળવત હીસે

કાઈ નણુવા ભેદ મમ મન હીસે ”

અને સ્મયનમાં કડવા ૧૨-૨૦-૨૧ એમાં છે, એ જ પ્રમાણે મોટા દશમ-સ્કંધમાં કડવા ૦૪ નો બાજ—નાવદમનનું કડવું ૫૪ મું રાસકીડનું કડવું ૯૪ મું એ ભુજબીની ચાલમાં છે વળી નામ પાડીને મદાલતાઆખ્યાનમાં “ હરિગીતની ચાલ ” કડવા ૧૦ માં આપી છે હરિગીતની દેસીએ બેટલી સ્વાભાવિકતાથી પ્રેમાનંદ લખે છે તેટલી સ્વાભાવિકતા અમ્યા નથી.

“ વિચેસુધા માધર્વ કૃવરી મદાલસા શુભ નામ રે,

રૂપ લલિત વિલસણી, મણુની તેજનુ ધામ રે

અસબેલી તે સહેલી સાથે, ચાલતી ગઈ હાથ રે;
અરોહ વાડી માંછી નિત્યે, ગાય સીના સાથ રે. ”

મોટા દરામરૂઢમાં કરવા ૬૫ માં “ છંદ નગસ્વરપિણી ત્રિતાલો ” એણે આપેલ છે :

“ આન હાંદ નંદનંદ છંદ રાગ રાગણી;
વેણ વાગ ગીત ગાય સરાવ સદુ સોહાગણી;
રૂપ સરસ સોળ વરસ રમે આઠ લેઈ ઘેઈ,
ગોપાળલાલ શરદગાળ ગમે રાસ ઘેઈ ઘેઈ. ”

આના કરતાં નળાખ્યાન કરવા ૨૭ માં આપેલ ‘ છંદ હરિગીતની ચાલ ’ વધુ શિષ્ટ છે.

અક્ષરમેળ છંદને પ્રવાહી બનાવી કેટલેય સ્થળે એક ગુણને સ્થાને બે લઘુ થોળ્યા હોય એવી અવ્યવસ્થા પણ છે.

એણે ‘ રુદ્રમિણીહરણ ’માં છંદ ‘ તોરગ ’ કહી એક કડવું આપ્યું છે.

“ દુષ્સ સત્તનગર દ્વારાગતી ધસ કોટિ ત્રિભુવન પતિ,
નિગમ આગમ મુજ સિરમણિ, હું જગજીવન તમ તણી.
તે પ્રીતિ કેમ ગયા વીસરી. ૧ ”

આ અને ૧૪ માત્રાનો ‘ ઉધોર ’ છંદ લાગે છે. અહીં દરેક ચાર ચરણને અ તે “ તે પ્રીતિ કેમ ગયા વીસરી ” એ ક્રુવા મૂકવામાં આવી છે બેરાક, આ કાવ્યની હાથપ્રતમાં આ કડવું જોવામાં આવતું નથી; એટલે આ પાછળનો પ્રસ્તેપ હોય.

એણે સામાન્ય રીતે સૂલણા છંદ પ્રયોગ્યો નથી. “ મામેગ ” માં “ ડાધડકી જિઠિયા વેગે વૈકુઠપતિ ” એ પદ તો નરસિંહ મહેતાનું છે. પણ મોટા દરામરૂઢમાં કરવું ૬૮ મું એ છંદની ચાલમાં આપ્યું છે :

“ પરબસ નિઃકર્મ તે પર્મ કીડા કડે,
રાસ વિલાસ અબિવાર બાસે;
મઝાવિઆમ શોરામ કઠુણાનિધિ,
નામ લેતાં કોટિ કર્મ ન્હાસે. પવન ”

અને સ્તમરપચીસીમાં ૧૮ મું પદ સૂલણાની દેશીમાં છે. આ બેક ટેકાણે “ મમાણે ‘ રેદારગતી ગાલ ’ ” વગેરે એ તરજીબ નહોતીતા ત્રિષ્ રેદાર તમતતં રશેડું એમાં અનુકરણ છે.

મોઢા દસમઠાં એણે એક ઢાળ કડવા ૧૧, મામાં નવો જ આપ્યો છે :

“ નહીં જાણ દીને રે, જીવન નહીં જાણ દીને—

નહીં દીને જાણ નાચણ રે, તમને ન દસાયની છે આણ;

પાછા વળયો દાર માનીને, તમને જોડી કહું છું પાણ. નહીં ”

કપટ દીસે રે, કદાન્ય કાઈ કપટ દીસે—

કપટ બાસે અમને રે, પદી પેડડિયામા ફાળ;

ગોપી દેહ સામળિયો રે, આત્મા લેઈ આર્યા આ કૂર ઠાળ. નહીં ”

આમા શરૂનું પ્રતીક બાદ કરતાં દુહો જ પ્રયોગવેગે છે; પણ આ પ્રકાર આ પૂર્વે જોવામાં આવ્યો નથી.

ત્રિમાનંદની સમગ્ર દેશોઓના બાધાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે દુહો, ચોપાઈ, ચરણકુલ, સર્વેયા, દરિગીતનો દેશોઓમા છે; એમા એણે વૈવિધ્ય સાધ્યું છે, જેમાં એનું સ્વતંત્ર વૈવિધ્ય બહુ જ થોડું છે; પૂર્વની દેશોઓની વિવિધતા દેશમાં બાધક હતી અને એ જ મુખ્યત્વે એણે ઉઠાવી લીધી છે.

આ બધી દેશોઓ જુદા જુદા રાગોમાં જ વગાડી હતી. એકની એક દેશો એકના એક તાલમા અનેક રાગોમા ગાઈ ચકાલી હતી; તે એણે સ્વીકારેલા રાગ પણ પ્રાચીન પૂર્વ કવિઓએ પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રયોજેલા તે જ છે. આમ રાગોના વિષયમાં ત્રિમાનંદ પાસેથી નવીનતા કાઈ પણ મળી શકે એમ નથી. એણે સ્વીકારેલા કેકારો, સારજ, સામમી (૩), સામેસી, મેવાડો, ધન્ધામી, ધવલ ધન્ધામી, વેરાડી, બજ વેરાડી, અસાવરી, મારૂ, મોડી, નટ, નટ-નારાયણ, પચમ, પચમ-રામમી, કાફી દુસેની, દેશાજ (= દેશ + આખ્ય = દેશ), કાલેરો, વસત, પસન, રામકલી, સોરક, મહદાર, ખટ, જોતથી, બિહામડો, પ્રભાતી (૧ રામમીનો જ પ્રકાર), આ બધા રાગ એઓના શાસ્ત્રીય સ્વરૂપમાં ગણાતા હતા એમ માની લેવાનું નથી; તે તે રાગના સ્વર બાધી દેશો દળે આખ્યાનેઃ માઠ સહજાવવામાં આવતાં હતાં. વળી કવિએ અમુક ઉદેશથી જ અમુક અમુક કડવું અમુક અમુક રાગમાં જ ગાવું જોઈએ, એવું સિદ્ધવત્ મળતું નથી. કવિને સદ્ ઠીક પડ્યો—કાનને જે બંધ-એસતો થઈ ગયો તેમા કડવું આપી દેવામા આવ્યું; એથી રાગોના વિષયમાં કોઈ વ્યવસ્થા કોઈપણ કવિના કાવ્યમા જોવામાં આવતી નથી.

૯. આખ્યાનકવિ પ્રેમાનંદ

આ અભ્યાસમથનો આરભ કર્યો છે ત્યાં મારા તરફથી પ્રેમાનંદને મહાકવિ-પદપાત્ર કહેવામા આવ્યો છે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા એનું જે પ્રમાણનું સ્થાન છે તેનો પણ આજે ખ્યાલ ત્યાં આપવામા આવ્યો છે. પ્રેમાનંદને આપણે એ ગીતે જોવા હવે પ્રયત્ન કરીએ, જે પ્રેમાનંદમા મૂલ્યવત્તા હોય તો એની જ સિદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓમાં એણે જે કંઈ વ્યક્તિત્વ મૂર્ત કરી આપ્યું છે તેજ આપણને એના મૂલ્યાંકનમા સહાયક થઈ શકે એમ છે. રચનાવર્ષ મળી આવે છે તેથી તો એની આ નીચેની કૃતિઓ છે :

૧. આખાડરણ	સં. ૧૭૨૨-૨૩ (૩)	૭. સુદામાચરિત્ર	સં. ૧૭૩૮
૨. અભિગનનું આખ્યાન	સ. ૧૭૨૭	૮. મામેરુ	સ. ૧૭૫૯
૩. ચંદ્રહાસ આખ્યાન	સ. ૧૭૨૭	૯. સુવન્નાખ્યાન	સ. ૧૭૪૦
૪. મહાલક્ષ્મી આખ્યાન	સ. ૧૭૨૮	૧૦. રુકિમણીહરણ-શ્લોકો	"
૫. હૂડી	સ. ૧૭૩૩	૧૧. નળાખ્યાન	સ. ૧૭૪૨
૬. શાંદ	સ. ૧૭૩૭ (૩)	૧૨. રણપક્ષ	સ. ૧૭૪૬

આ ઉપરાંતની રચનાવર્ષ વિનાની કૃતિઓ તે ૧૩. સ્વર્ગની નિસરણી, ૧૪. કુવડનો ફળેતો, ૧૫ વિવેક વલ્લુણસિ, ૧૬. વિશ્વસુદસનામ, ૧૭. રુકિમણીહરણ, ૧૮. નાસિકેતાખ્યાન, ૧૯. વામનકથા, ૨૦. સાયગસાનો વિવાહ (નાનો), ૨૧. બાળલીલા-મન્નવેલ, ૨૨. દાણવીલા, ૨૩. જમરગીતા (નાની-ચોટી), નાનો દરામ-સ્કંધ, ૨૫. દરામસ્કંધ (મોટો), અને ૨૬. પાંડવોની બાળજાડ

આ ૨૬ કૃતિઓમાંની રુકિમણીહરણનો સંલોકો, કાંઈક અંશે સ્વર્ગની નિસરણી, કુવડનો ફળેતો, બાળલીલા-મન્નવેલ અને પાંડવોની બાળજાડ હુદ્દ કૃતિઓ છે; વિશ્વસુદસનામ, નાસિકેતાખ્યાન અને દાણવીલા સામાન્ય કૃતિઓ છે; નાનો દરામ-સ્કંધ પ્રચલિત સામાન્ય કૃતિ છે;—એ સ્કંધમા જમરગીતાના ભાગમાંજ પ્રેમાનંદનું નામ છે, બાકીમા નથી. માત્ર એ કૃતિ બીજા કોઈની બાંધવામા નથી તેથી પ્રેમાનંદની ગણી છે. આદિમાંત તરફ કોઈ આ વિષયમાં કરા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નથી. આમની સ્વર્ગની નિસરણી સિવાયની આ કૃતિઓ પ્રેમાનંદની ન હોય તોયે કાંઈ આધુ રહેલું નથી. બાકીની બધી જ કૃતિઓ પ્રેમાનંદની આછીવત્તી પ્રતિસાની ઘોલ કોઈ ખૂબ જ મહત્વની છે.

(૧) આખ્યાનકવિ

આખ્યાનો એ ગુજરાતી સાહિત્યનો—ખાસ કરી અધ્યાત્મિક સાહિત્યનો એક અનોખો પ્રકાર છે અને ભારતની બીજી કોઇપણ ભાષાની—બાષાઓમાં નહીં, જૂના અપભ્રંશ કાવ્યોમાં સુધિપ્રકરના કાવ્યોમાં કદવલ્લભનો એકમ લેવા મળે છે, પણ એ ઘટ્ઠવક માત્ર ૧૬ માત્રના ચરણાકૃતિના ૧૬ ચરણો કે એનાથી ઓછાવત્તા બેકી ચરણોનો એકમ હતો અને એકથી બીજા ઘટ્ઠવક સાથે ઘટ્ટાથી લેવાયેલા રહેતો. અવધિભાષાની પદુમાવતી અને રામચરિતમાનસ—મા આપણને ઘટ્ટાને સ્થાને સામાન્ય રીતે લેવા મળે છે. રેવતિભિરિસુ જેવી કોઈક કૃતિમાં આપણને અવધિના કડવા-બદ્ધ આખ્યાનોમાં પ્રથમથી દેશીઓના ૪ કડવા—જેમ કડવા લેવા મળે છે; પરંતુ એનું સાચું સ્વરૂપ તો સૌથી પ્રથમ આપણને બાલજીના આખ્યાનોમાં લેવા મળે છે. આ બધાનો પ્રકાર વિકાસ આ પૂર્વે ‘ત્રિમાસિક’ની દેશીઓ ‘માં અપાયો જ છે. આપણે એને હવે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વિચારવાનો છે.

આખ્યાન શબ્દ તત્સમ સંસ્કૃત છે અને ‘કથાનક’નો વાચ્ય છે, પરંતુ એ આપણને એના સંસ્કૃત અર્થમાં સીધો મળ્યો નથી. મહાભારતના પર્વોમાં આવતી આકથાઓ ઉપાખ્યાન નામથી જાણીતી છે; જેથી કે નલોપાખ્યાન, સાવિત્રીપા-ખ્યાન, શકુન્તલોપાખ્યાન વગેરે. આવા ઉપાખ્યાનોની પૌરાણિક સાહિત્યમાં ખૂબ જ વિપુલતા છે. જેમ ‘આખ્યાન’ શબ્દનો ગુજરાતી ભાષામાં સૌથી પ્રથમ પ્રયોગ કરવાનું ગૌરવ, અત્યાર સુધીનાં સંરોધનો પ્રમાણે, બાલજી સર્વ જાણે છે તેમ મહાભારત રામાયણ અને અન્ય પુરાણોમાંનાં ઉપાખ્યાનોને કડવા-બદ્ધમાં ગુજરાતી કવિતા-રૂપે ઉતારવાનું ગૌરવ પણ બાલજી સર્વ જાણે છે. આપણે એટલું તો અવશ્ય જાણીએ છીએ કે પૌરાણિક કથાનકો ગુજરાતીમાં જેમ-સ્વરૂપમાં કે પાઠ્ય-સ્વરૂપમાં કરવાની રાજ્યાત તો કોઈ બાલજી કરી નથી જ; બાલજીના પૂર્વે વીરસિંહ, કર્મજી, માડજી, જીમ, જનાર્દન, વાસુ, દેહલ ડ્રૉક વસહી, શ્રીધર એ વગેરે કવિઓએ પૌરાણિક આખ્યાનો આપવા માઝ્યાં હતા. આગાના કોઈએ સળંગ બધાં તો કોઈએ પદોમાં રચનાઓ કરી હતી. નરસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓને યદુ વાસુ અને શ્રીધરની કૃતિઓ—વાસુનું સમાજશા આખ્યાન અને શ્રીધર વલ્લિકું ગંડીચરિત—આ બેમાં આખ્યાન-

* આખ્યાન વિશે વધુ વિગત ‘બાલજી : એક અધ્યયન’ માં પહેલા પ્રકરણમાં લેવા મળશે.

પ્રકાર ડોઢિયા કરે છે. આ એક પણ બાલણીના સમકાલીન હોઈ આખ્યાન-પ્રકાર બાલણીની વિશિષ્ટ કૃતિઓ બની રહે છે

આખ્યાનો એ એવ કવિતા છે અને જુદા જુદા સંગોમાં નાચો સાથે એ ગાઈ શોતાઓ સમક્ષ મૂકવામાં આવતાં હતાં બાલણીનો ઉત્તર-સમકાલીન નાટક તો પોતાના એકે સ્વત્ત્વ નામર બાલણી આખ્યાનો ગાઈ પોતાનું બરણપોષણ કરી શકે એ માટે આખ્યાનોની રચના કરેલો હતો.* ગુજરાતમાં માણસદોની પરપરા કથારથી શરૂ થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં એમું સત્ય તરી આવે છે કે ખુદ આખ્યાનકાર કવિ કે પછી એ કવિના એવા આખ્યાન ધાર્મિક લોકોની સમક્ષ માનાં માણસદો દોષ, એ દ્વારા પોતાનું બરણપોષણ કરવામાં આવતું હતું આધાર બદલે જેવા આખ્યાન-બાયો થયા પણ ■ કે જેઓ પાંચ આખ્યાનોને શોતાએ સમક્ષ પોતાના કરીને પણ ગાતા હતા. બાલણીથી લઈ છેક પ્રેમાનંદ સુધીના બસે વર્ષના ગાળામાં આખ્યાનોનો અવિરત પ્રવાહ વહ્યો છે અને ધાર્મિક કથાકોષી જોનેતર કવિઓએ મધ્યમાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને બરી દીધું છે. પ્રેમાનંદ એજ પ્રવાહમાં આખ્યાનોની રચના કરે છે અને એમાં ઉદરપોષણ નિમિત્તભૂત રહે છે. જ. ત., 'સુદામાચરિત્ર'ને અંતે એ ૧૫૮ એકાંક કરે છે કે

“ઉદરનિમિત્તે પરદેશ ક્રોધે, સેડું નદરબાર

નદીપરામાહા કયા કહી જવાણુદિ અનુસાર. ૧૩”

‘સુદામાચરિત્ર’ની રચના સં. ૧૭૩૮ ની છે; એ પૂર્વે એની સૌથી પહેલી કૃતિ કે જે સં. ૧૭૨૨-૨૩ પહેલા રચેલી છે તે ‘સ્વર્ગની નિસરવી’ની રચનાનું પ્રધાન્ય પણ એજ છે; જેમકે

‘ઉદરનિમિત્તે નિસરવી ગાઈ, પાપીને સેડ એ દીપી રે’

અને પ્રેમાનંદે ‘અમરજી’ની રચના નદરબારના દેસાઈ શકરાસની આજ્ઞાથી સં. ૧૭૪૧ માં કરી હતી એ આ પૂર્વે (પૃ. ૨૪) બનાવાયું છે એ જોતા પ્રેમાનંદને પોતાનાં આખ્યાન વિસ્તારવામાં ઉદરનિમિત્ત રહ્યું છે એ વાતને કંઈ રીતે કવેબી શકાય એમ નથી. એ એ માટે સુરત અને બુદ્ધાનપુર પણ જતો. ‘હૂડા’ એણે બુદ્ધાનપુરના હસનાપુરી નામના પત્રમાં સં. ૧૭૩૩ માં ગાઈ હતી (જુઓ આ પૂર્વે

૭ “કરી અંચ વાડવ-કરિ સુખ, વિધિ પુણ્યવિસ્તાર રે.

૧૬ નામરકુલિ નામ મદનસુત ગાઈ ઘાઈ બવનિસ્તાર રે. ૨૨”

(વિરાટપર્વ, કડવું ૬૫)

૫૦ ૨૭ વગેરે) અને નળાખ્યાનની રચના એણે શરૂ કરી સુરતમાં અને એ ૫૩૦ કથું નંદરબારમાં (સ. ૧૭૪૨ માં)

પ્રેમાનંદને હરદેવોપલ્લવું નિમિત્ત હોવા છતાં એણે પ્રેક્ષ આખ્યાનકૃતિઓ— પૂર્વના બધા જ આખ્યાનકારો કરતાં જૂન ચડિયાતી કૃતિઓ, અને એ પણ બાકલ કરતાં જ સવાયા પ્રથમની કૃતિઓ જનતા સમક્ષ મૂકી છે. મદવાળંધનાં કોરા-સમારજનાથે રચાયેલા આખ્યાનોની રચના કરીને એ હત્તર વચમા-વનપ્રવેશ પછી સંભવતઃ—જાણે કે યાકે-છ અને છેલ્લા દિવસો ભાગવનના દશમસ્કંધની લીલા ખાવામાં બાળે છે. આઠો એનું કવિતાગળ પણ જૂન ભરતી અનુભવે છે અને આખ્યાનપદ્ધતિ અને ગેય-પદપ્રકારના સુમધુર સંમિશ્રણથી દશમસ્કંધની કથાને એ વિસ્તાર કરે છે. રામનો અનન્યસક્ત જની ચૂકેલો આ કવિ દશમસ્કંધ કરી પૂર્ણ કરી શકતો નથી નાનો દશમસ્કંધ જો એની રચના હોય તો એની પણ હાથપ્રત અપૂર્ણ છે. આ લેક દશમ ગુહમિળીના કથાનક આગળ તૂટે છે મોટા દશમસ્કંધ જેટલો સચવાયો છે તેટલો પણ એના પ્રેક્ષ આખ્યાનોમાં પ્રેક્ષતમ કૃતિ તરીકે આવી રહે છે. એના બીજા આખ્યાનોથી એ એ રીતે પણ આગળ આવી રહે છે કે એમાં કવિ જાણે કે તદાકાર યર્થ ગયા છે : કવિતાના સપ્તમા એનું હૃદય નીતરે છે. આ વિષયમાં આપણે યથાર્થાન કેક એકશું.

(૨) કવિપ્રતિભા

પ્રેમાનંદ શુ ખરેખર કવિ હતો ? એણે મુખ્યત્વે રચના કરી આખ્યાનોની અને એમાં પૌરાણિક ઉપાખ્યાનોની અને કથાનગની વસ્તુઓને વિસ્તાર સાધ્યા. વીરસિદ્ધથી લઈ પ્રેમાનંદ સુધીના બધા પૌરાણિક કથા રચીને એમ પદબદ્ધ આપનારા લેખકોએ યથાવકાસ પોતાની પ્રતિભાના અંશ પોતાની કૃતિઓમાં કાઢ્યા છે. આવા પ્રત્યેક લેખકનો શોભા તો ઝાઝા કે નબરનો પૃથગ્જન જ હતોને ? એવા શોભાની શુભસને હૃદયમાં રાખીને જ એ કૃતિઓની રચના થતી હતી. એથી કરીને જ સમર્થ પ્રતિભા-વાળાથી લઈ હજબજ પ્રતિભાહીન કહી શકાય તેવા આખ્યાનકારો યથા અને વિષ્ણુદાસ (ખંભાતના) જેવાએ મહાભારતનાં ધણીખરા પર્વ અને બીજાં પણ આખ્યાન કદવાળંધમાં બાંધી આપ્યા નાકરથી લઈ પ્રેમાનંદ વચ્ચે આવા સપ્થાજય પ્રતિભા-હીન આખ્યાનકારો પણ મળે છે કે જેઓએ માત્ર દેશી બધમાં પોતાને કહેવું હવે તે કહી નાખ્યું. આવા વિપુલ સપ્થા ધરાવતાં આખ્યાનકારોની સાથે બાકલ અને કાઈક અરો નાકર કે વિદિનાથ જાનો અને પ્રેમાનંદ જેવાની કૃતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારઓને કવિપ્રતિભા કેમાં ફીપતી હતી

એ જોવાનો થોડા મળે છે. પ્રેમાનંદ આ આખ્યાનાદોમાં મોખરાનું સ્થાન લેતો હતો. એમ કહેતી વખતે લોકભોજ આખ્યાનોમા એજે કવિત્વ કયા કયાં દીપાવું છે એ નજીવાની સદન દેખાયા. આવી નિજાસા એની 'ઓખાદરણ' જેવી પદેલી આખ્યાનકૃતિથી લઈ મોટા દશમસ્કંધ જેવી છેલ્લી કૃતિ સુધીમા અનેક સ્થળે જોવા મળે શકે એમ છે.

પરંતુ આ નિજાસાની તુલિ કવિયે એ પદેલા એક મહત્વનો પ્રમ ખડો થાય છે : પ્રેમાનંદ ગુજરાતી-આત્મભાષા ઉપરાંત બીજા કોઈ ભાષાનો સમજ જ્ઞાતા હતો ખરો ? નાહર અને વિષ્ણુદાસ વગેરે પોતાનાં આખ્યાનોમા પોતે સંસ્કૃત નજીવા નથી એવું નોંધે છે; કોથી જણકે, પ્રેમાનંદ પોતાના આખ્યાનોમા આરભ કે અંતમાં પણ પોતે સંસ્કૃત ભાષા નથી નજીવો એમ નથી લખેને. પોતાની પ્રત્યેક આખ્યાન-કૃતિ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક એ જાંધતો જોવા મળે છે; એટલું જ નહિ પણ તે તે મૂળ કૃતિઓનાં અને પૂરા પરિચય દોષ એવું પણ લાગે છે મોટા 'દશમ સ્કંધ'માં એ નજીવે છે :-

“આ પાસાં બ્યાસ વાચે સમૃત, આ પાસાં માહાત્મ પ્રાકૃત;
આ પાસાં આપાં સ્થોત સંજમ, આ પાસાં કડવા ચોપાઈ બધ;
બાધું મય જોડ સમાન, મેદેશે લોક કીધું અભિમાન;
નથી વાદ કોપો પરકારા, આજેવા મોતને વિશ્વાસ,
બ્યાસવાળી એ' નભી થયા, તેદેસી પ્રાકૃત જોડી કયા.”

(મે. દશમ, કડવું ૩૭ મું)

જાણે દશમસ્કંધની રચના એ પ્રાકૃત (=ગુજરાતી)માં કરતો દોષ હતા પણ એને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ છે કે આ કૃતિ સંસ્કૃતથી ઊતરના પ્રકારની નથી થવાની, કાગજી પોતે બ્યાસની વાળી ને પ્રમાણે નજીવે તેના ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષામા આ કયા જોડા છે. એના પદેલા આખ્યાન 'ઓખાદરણ'માં સારસ્વતીની શુદ્ધિમાં એ કહે છે કે

‘કનુલાગુ મુ ને દવાગુ વૃ, દુ દીન કિંકર થાય,
દુને રક નજીવી આપ વાળી, જેમ મય પૂરજ થાય;
મહાકર-કળ વાચળો ઇચ્છે, અપજ વરવા સિધુ,
તેમ દાસ વારો દુ ઇચ્છું હું જાણવા પદબધ.’

(કડવું ૧ હું)

આમાં એ પોતાને ‘અજ્ઞ’ નહિ, પણ ‘હીન’ કહી પોતાની સંપૂર્ણ નમ્રતા બતાવે છે. અહીં જે વપાયા મૂકે છે તેવી આપણને કાલિદાસે ‘રઘુવંશના આરંભમાં પોતાની જે હીનતા આપી છે તેવી કવિના ખ્યાલમાં પૂરેપૂરી દોષ એ રીતે અપાઈ છે. કાલિદાસના એ શબ્દ—

તિર્તીર્ધુર્દુસ્તરં મોહાદુહપેનાસ્મિ સાગરમ્ ।

(સિંધુ દુસ્તરને મોહને તરાપે તરવા કરું.)

મન્દઃ કવિયશ્ચ પ્રાર્થો ગમિભ્યામ્યુપહાસ્યનામ્ ।

પ્રાશુલ્યમે ફલે લોમાદુહવાહુરિવ વામનઃ ॥

(માગતો કવિની કીર્તિ હાસ્યપાત્ર બનીસ હું.

જે એવા ફળને લેવા લોમથી જેમ વામણે)

મહાકવિની વાણીને પણ ‘ફળ’ને સહકાર-આગામી ફળ કહી અને ‘તરાપા’ને ટેકાણે ‘અપમ’ કહી એ બન્ને કે એકર દીપાવે છે! અને છતાં એ પોતાનાં આખ્યાનોમાં પોતાને સારો ‘જન પ્રેમાનંદ’ કે ‘ભટ્ટ પ્રેમાનંદ’ કહી સંતોષ માને છે.

રસવર્ણન : શૃંગાર

સંસ્કૃતના કવિઓની જેમ એણે કાવ્યસાહચરે અવ્યાસ કર્યો હશે કે નહિ એનો નિર્ણય આપવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ એ સંસ્કૃત કાવ્યને તો સારો પરિચય પ્રાપ્તો હશે એમ એના ‘નગાખ્યાન’માં આવતા વિવિધ અવકાશો અને એનાં આખ્યાનોમાં એક મુખ્ય રસની આસપાસ બીજા બીજા રસોને યથાસમય વર્ણવી આખ્યાનનું શૈરવ સાચવી લે છે એનાથી જણાય છે, કાવ્યને આત્મા કવિ રસ કે બીજા કોઈ એની ચર્ચામાં કે વિચારણામાં એને કર્યો રસ નથી, પણ પોતાની કૃતિઓમાં એ કૃતિઓ પુર્યજનો સમક્ષ રજૂ કરવાની છે, એવા સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી એ કાવ્યસાહચરો રસોને સર્વભોગ્ય પાપમાં મૂર્ત કરી આપે છે, અહીં કેટલાક એવાં રસિક પ્રસંગ-વર્ણન ભેળે જણાયે : જાણીશું એજાને એકદાગિલ મદેલમાં રાખી છે કે જ્યાં એની સખી ચિત્રલેખા જ એની પાસે છે; બીજા કાંઈને પ્રવેશ સુધ્ધાં નથી એજાને ‘આજુ વર વચ્ચાનું રૂપ.’ એવી જ્ઞાત-ધોવના નામિકાનું કામોદીપન-એક રીતે કહિયે તો ચિત્રલેખા શૃંગારનું પ્રથમ બિંદુ કવિની વાણીમાં ટેવું મૂર્ત થાય છે ।

“ વર વરવાને યોગ્ય થઈ ને પ્રજટ્યાં સ્ત્રીનાં ચિન્ન છ,

એજા કહે છે ચિત્રલેખાને : એક વાત સમજા, બહેનજી;

સહિયર, શું કીને ?
હાહારે દહાડલા કેમ લીને ?
એ તો દોષ કમને લીને ?

જમપે ભૂંડું જોળનિયું રે, મદપૂરણ મુજ કાચણ,
પિતા તો પ્રીછ નહિ રે, બાઈ, કુવારો ભવ કેમ જાય ? સહિયર૦ ૧
સાસરે જાય ને આવે સખીઓ મુજ સમાજીય
હું અપરાધજી હર્ષે હણાર્થ આપે બહુ નિત નિત પામીય સહિયર૦ ૨
એ હું ખે હું કૂમળી રે, મુને અન્ન લઈ નવ લાવેય,
અવાસ-રૂપી શબીએ સૂતા, નિદ્રા કેઈ પેર આવેય ? સહિયર૦ ૪
મરભદા સહિત ભરવાળ જોવાવે, કરે આજ તણે અણસારોય,
તેવા મુખ નયને નવ નીરખ્યા, મારો વ્યર્થ થયો જન્મારોય સહિયર૦ ૫
સ્વામી કેરો સગ નથી તે જાનિ, તેથી મું દોષ નરવંય,
હવે આશા રી પરણ્યા કેરી, માત્ર જોળનિયુ જાય અરવંય સહિયર૦ ૬
ખીય વાત મુજને નવ કુચે, માત્ર મન ભરવારમા મગય,
આહા કાઈ પુત્રુષ આવે તો સઘ પરજી ના પૂરું જોયીને લમજ સહિયર૦ ૭
વેણ રસિક કહેતો કુણાવર આવે લલકરી ચાનેય,
પ્રેમકટાક્ષે પિયુને જોવાડુ દડયા ભીતર વહાયેય. સહિયર૦ ૮
મરકહડે મુખે, મધુરવચને મરભદા મન આણીય,
શાક પાક પિયુને નવ પીરખ્યા આપો પાત્રવ તાણીય સહિયર૦ ૯
એવા મુખ નમણે નવ નીરખ્યા, દાખણુ કમ' કોરય,
મારો જન્મારો એજે થયો, જેમ સુક નમડાનું જોયય સહિયર૦ ૧૦
કીકી વિના જેવા લોચનિયા, લીપક વિના મ હિર જેડુ ય,
મુણ સખી, શિર કય વિના, માત્ર જોળનિયુ જાય તેડુ ય. સહિયર૦ ૧૧
જળ વિના જેમ માન સરોવર, ચદ્ર વિના નિય જેવી ય,
પિયુ વિના જોળન જયુ રે, હું અભાગણી પૂરી તેવી ય. સહિયર૦ ૧૨
અધોર વનમા વેલ શૂલી, ન મળે ભમરો ભોગી ય,
વપુવેલી જોળનિયુ કૂલ્યું, ન મળ્યા નાથ સભોગી ય. સહિયર૦ ૧૩"

(કડક પ મું)

‘આહા કાઈ પુત્રુષ આવે તો સઘ પરજી’ એ વાક્યથી કવિ જ્ઞાતયૌવના નામિકાની લાક્ષણિક મનોદશાનું ચિત્ર અડુ કરે છે એ જ વિશદિષ્ટી ઓખાને જ્યારે

પ્રિયતમ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એખાના ચિત્તની પ્રસન્નતા કવિ એનાં અંગેની મોહકતામાં મૂર્ત કરે છે. એવા સંદર્ભમાં અહીં નાચકની મોહરીલતા કવિ સુભગ શીતે મૂર્ત કરે છે; અનુકૂળ ઋતુનો વિલાસ સૂઝારને એર દીપાવે છે :

“ પોતે એખાનો અલિલાખ, પછી આવે માસ વૈશાખ;
 નળી બારીએ વાયુ આવે, ત્યમ ત્યમ [એ] મોહો ઉપનવે.
 આવ્યા વર્ષાકાળના દિન, ગાળે વરસે છે પરજન્ય.
 પીનળી થાય છે આલે પૂરી, બોલે કાઠિલા સૂર મધુરી.
 મહાતપસીનાં મન ડોલે. છાત્ર મોર બૈયા બોલે.
 માળિયા તળે રતનાગર ગાળે, એખા નવસાન આમરણ છાળે
 નિત્ય મર્દન, મજન અંગે, ચર્ચે ચદન કેસર સંગે.
 નેત્રે અજન, આમરણ દાર, મુખ વાંજુલનો પિયકાર.
 ઇક મોહો ઉડજણ લેવો સોહે નિલવટ ચાફ્યો તેવો;
 શીશશખડી ચોભા ધણી, ચોટ્યો તે નાગની ફણી.
 શીશકળ ને સેચે સિંહર, દેખી મોહો અનિરુદ્ધ થર.
 કાને કુડલ જમમ જોઈ કામકુંઝર રહ્યો છે મોહી.
 નારી, તારી નાસિકાનો મોર કહિ ભૂષણ, ચિત્તનો ચાર.
 રકન અધર હસે મદ મદ, ન હોય હાસ્ય મોહના ફંદ.
 પકળ મધ્યે જિંદુ પડતાં, મોર મોતી અધરે ઢગતા.
 ચપળનેત્ર ઝીણ અજન, નણે ગાયે પડયું ખંજન.
 મોહો મોહો તે મુખને મોટે, મોહો મોહો બ્રહ્મદિને જોટે.
 મોહો મોહો હાર મણુબધ..... ”

(કડવું ૧૭ મું)

એ પ્રમાણે એખાના પ્રત્યેક અંગનો કમનીયગાથી નાચકનો અનુરાગ નાપિકામાં વડું ને વધુ દંડ થયો કવિ બતાવી સચોટ સૂઝારની કોટિ સ્થાપિત કરે છે. નાચકનો નાચક પ્રત્યે અનુરાગ ઉત્કટ થતો જ્ય એનું એક રોચક ચિત્રણ આપણને ‘વિષ્ણુ સૂનેલા ચંદ્રહાસને નિહાળવા જાય છે તે વખતનું છે. ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’ માં એ—

“ વિષ્ણુએ વિમારી જોયું, એ પુત્રુષને હું નિરખું.
 અન્ધ પશુ પક્ષી ને માનવ નથી કાઠે ત્યાંહ સરખું.
 રખે ચત્તર વારી કહેતો સ્વામીને, જગશે તો કું મારો !

નિદ્રાવસથી કેમ ઉઠાડું ? પછે મું કહેવાયો ?
 હે અથ, મું અતિ અનુપમ, તારું રૂઠું વાન.
 સાગી રે લેકું છું હું માનિની, રખે કરતો સ્વામીને બલ્ય.
 તારે સ્તનજડિત મુખ મેરડો, ઉઠ્યાથળ ઊંચે ભાણ.
 પેંઝણ તારાં પરમ મનોહર, સ્તનજડિત પલાણ.
 એહેવું કહેલી આવી ચતુરા ચંચળ નયણે જ્યે,
 રખે સખી સહિયર આપણી છૂપી રહીને જ્યે,
 નેપુર ઝાંઝર અણવટ વીંછિયા, એ સોનિએ આમરણ ધરિયાં.
 પ્રથમ વાજતાં રૂઠાં લાગતાં, આજ સત્તુ થઈ નીમડિયાં.
 એવું કહી મન દૃઢ કરી ચાલી, ઝાંઝર ઊંચા ચઢાવી.
 મર્મે ભારતી હમ, જેમ જળમાં બમ, એમ રયામા સમાપે આવી.
 ચ દ્રઢાસની પાસે અતિ ઉલ્લાસે ઉરિવદની દરખે બેઠી.
 મારો ત્રાસ લાગે સાધુ નમે તે ચિંતા ચિતમા પેઠી.
 રમિ કો દેખે, સહિયર ટુજ પેખે, એમ દિશ રાખતી આઠી,
 પછે પિઝાડી પરી કરીને નેપુ વદન ઉપાડી.
 નખ ડિખા લવી ચ દ્રઢાસને ભેટી નયણે નિરખી.
 હરિસક્તને દેખી ઉરિવદની દેશમાં ધણુ દરખી.
 આકારો અબ્ર અળગું યાયે, ચ દ્રમિળ દીસે જેવું
 તમ પિઝાડી પરી કીવે મુખ કુલિદુંવરવું તેવું.
 સુવદન અણુજ ઊપર ભુકડી, જમર કરે મુનર.
 શકે ગસિનિજ પૂઠે વારા, એવો શોભે મોતી-દાર.

x x x x

દેખી રૂપ રંગ તેજ નાકુળી નણે નાખી પ્રેમની છુરકી.
 પ્રથમ માત વાત એનાં દીસે છે, કાણે કીધાં હસે પુન્ય.
 હિંમ હાઠ ગાળ્યાં મુખ ટાળ્યા, તો એહેવો હસે તન.
 નપ તપ તવ દેહકમન એવી તારણી ધર-નાર,
 તે નાગીનું ચરમ ભાગ્ય જેને આવો હસો ભરથાર.
 મેં પાપણિયે પુણ્ય ન કીયું તો ક્યાયો આવો સ્વામી ?
 એમ કુખ ધમતી અંતુ ભરતી રયામા શોકને પામી. ”

અને આખળ નવાં કાલપણી કરેશે નજેકાં કાળજનાં દિશને સ્વજો એ સોજાતાં
 નામનો છેલ્લો અક્ષર ઉમેરે ॥ ત્યાં :

“એક નેત્રનું કાજલ કાટ્યું, બીજા નેત્રનું નીર,
તરણા વતે લખ્યું તારુણીએ ધરી હૃદયમધ્યે ધીર.”

(કટકું ૧૫ મું)

અનુરાગવતી જ્ઞાતયૌવનાના નાયકની પ્રાપ્તિ માટેના ધસવલાટમાં પણ હૃદયનું
ધીર ન ગુમાવી રાકાય, નહિ તો નાયકપ્રાપ્તિ કયળી પડે—એ ભાવ કવિ આમાં મૂર્ત
કરે છે.

“નળાખ્યાન” ટુંકાસરસનું કાવ્ય છે. આરભમાં નાયક અને નાયિકા વચ્ચે
અનુરાગ કેવી રીતે ઉદ્ભવે બનતો બપ છે એ હંસ દ્વારા કવિએ સ્થાપિત કર્યું છે.
હંસ દૂત બન્યો છે અને એ નળનો હમયતીમાં અનુરાગ વધારવાનો ને રીતે પ્રયત્ન
કરે છે તેમાં કવિએ ગુજરાતી કવિઓને ન સૂઝેલી એવી કમનીયતા અર્પી છે.
અર્થાત્ કારોધી ભરેલું એ ચિત્રણ જુઓ :

“ભૂપ મે દીઠી ગર્વિલડી, સુખી બે મધ્ય ભરણી અલભેલડી.

કલ્પીસ્વલ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વેદર્થી કનકની વેલડી.

હાળ—વેલ ભણે હેમની આવેલ-રૂલે ફૂલી.

ચકિત ચિત્ત થયું મારું” ને મયો દૂતલ જુલો.

સામસામા તણા રોલો બધામ લોમ બે સોમ;

ઉદમાં બિદુ જિરાલો, ભણે ઉડમલ લોમ.

હલે અમાનિધિ કિરેલુ પ્રમટયાં, કળા થઈ પ્રાપ્ત;

જ્યોત જ્યોતથી સ્વલ પ્રમટયો, શું એથી થંભ્યો આકાશ !

“અધરસ પર સ્વેતખિંદુ, મેં નરસુંડે કડું માસ.
 ઉદર સર, આભારણ અણુજ, જઈને પૂરુ વાસ
 નાભિ નિકટ સુખલા, રહે ગમન સાથ અમારો.
 સંગાવણિ દુમ, કુચ ટોણ, ઉરમડળ શું ઉવારો !
 અંધરજ-તરંગ ચૌવન જોતા તૃપ્ત ન થઈએ,
 શુધા તૃષા પીડે નહિ રૂપસુખામા રહિયે.

સુધપુષ્પ નવ રહી મારી, હું જોલી ઠીકચો અભિલાષિ,
 વહી વાળી બ્યોમચરની પડ્યો મૂર્છા ખાઈ;
 હાટક-રૂપ રેખી સખી સાથે પુજને મંદુવા ધાઈ.
 મોહ-વાગુણી પી પડ્યો કન્યાએ શલ્લો આશી;
 શુભ-અણુજ મેં પણ જોયા—તોયે મન નવ લાવી.”

(કંઠુ ૧૫ મુ)

અહીં જ તે નાયકને અનુરાગની રક્ષિ કરવાનું મિથ ન દોષ તો કવિનું અલ-
 કારોપી ખચિત આ વર્ણન ભાગરૂપ થઈ પડે. પરંતુ દેવસર જ આ વર્ણન અહીં
 આવડું ટોઈ એ ખૂબ જ અચિત્ત અર્થી કાવ્યની શોભારૂપ બની રહે છે.

કવિએ પ્રસંગોપાત વિપ્રલબ્ધને મૂર્ત કર્યો છે. હમચતીને નળતા વિરહમા
 વલવલતી, અધારી રાત્રિએ વનમા એકલી ભય પામતી રખડતી બતાવી છે ત્યા
 “વૈદલી વનમા વલવલે” અને “જૂલી ભયે છે ભાગિની”—વાળા બેક કંઠા
 વિપ્રલબ્ધ-દયાના ધોતક છે. એટલે હસમસ્કધમા ‘સસપચાપાથી’માનો કૃષ્ણવિરહનો
 પ્રસંગ પણ ‘વિપ્રલબ્ધ’નો ઠીક ખ્યાલ આપે છે એવો જ એક મનોહર પ્રસંગ કંઠા
 ૧૩૨ નો ત્યાં છે જ્યાં અન્ય નાયિકા સાથે રમી આવેલા નાયકને કમર તરીકે જોડેલી
 ઉપાલબ્ધ આપવામાં આવ્યો છે.

હાસ્ય

પ્રસંગપ્રાપ્ત હાસ્યરસ મૂર્ત કરવાના પ્રસંગોમા કવિ પ્રાપ્ત થતી તક જવા
 રેતો નથી, એ હાસ્યરસ અણખામણે થઈ ન પડે એ મટિ કવિ ખૂબ જ સભાન
 થઈ રહે છે. અહીં આપણી હસ્યચરિત્રને સમતા એના આખ્યાનોમાનું ‘કુવરબાઈનું
 મામેરું’ પહેલી જ નજર ખેંચે છે. ‘મામેરા’મા એના ચારેક પ્રસંગે હાસ્યરસના
 વિસાવ જોવા મળે છે. (૧) નરસંયાની વહેલના વર્ણનમા, (૨) નરસંયાને આપ-
 વામા આવેલા ઉતાનાના વર્ણનમા, (૩) નમ્હી બે પહાણુ લખવાનું કહે છે ત્યાં,

(૪) નરસૈયો સ્તુતિ આપે છે ત્યાં; પણ માર્મિક રીતે તરી આવતો પ્રસંગ તો 'નળાખ્યાન'માં સ્વયંવરના ગર્હનમાં રામચોની સંબંધ બતાવવામાં આવી છે ત્યાં છે; જેમ કે—

“ભીમક બૂચને દે છે માન, આપી રહ્યા સર્વ રાજન;
માનારી આવે ગીતગાથા, બાધ્યા તોરણ દેવાય હાથા
વજ્ર કેસર માઢે ઝકઝોળ, જેસે આસને, આરોગે ત બોળ
વર થઈ બેઠા પ્રાણીમાત્ર, સમા કર્યા છે વરવા માત્ર
શરીર મુદ કાઢના ખોડ, તેને દમયતી પરવશના કોડ.
બાળ ધોવન ને વળી વૃદ્ધા, તેને દમયતી પરવશની બદ્ધા,
કો તો મોઢા ધરના કુવર, મો કહે ‘આથ અમારું’ ધર
આશા-અભિમાને ભર્યા નર, વાકા મુગટ ધર્યા દિર પર.
ધરડા યથા નાના વર, વત્તાં કરોવતા વાન્થા હર.
તન મન કન્થાને અર્પણ, અપેક્ષણથી નહિ ઠાળે દર્પણ
કેટલાક કરે તિલકની રથ, કેટલાક કરે માઢોમાઢે દ્રેષ.
કેટલાક કરે પૂછાપૂછ, હું કેદેવો કટી મરડે મૂછ.
જેના મુખ માઢે નહિ દત તેને પરણવાનું ચત.
કેવળ વૃદ્ધ, ડાચા ગયા મળી, તે બેઠા દૂપાવી પળી
જોશીની પ્રશ્નિપત કરી દેખાડે હાથ ને જન્મોતરી
જો દમયતી મુને પત્થે તો, જોશી, હું લાગુ ચરણે.
જેના બેસી યથા ગણસંઘ, મુખમાં રાખ્યા બબ્બે ફેરફાર
એમ વચ્ચે કરી ગરોઠા ઘેલા જુએ કાચમા મોઢા’

(કંઠ ૨૪ મુ)

‘શયુજ્ઞ’માં કુલકર્ણને જગાડતી વેળા પણ કવિએ દાસ્યનો અમકારો આપી દીધો છે

“જળ છાટે નવ જગ્યે ચોહો, તાપણા કીધા ચોદર.
કુદે ઉપર સિલા-પડ મૂક્યા, કાનમાં ફૂકે મદન-ભેર
કપાળ ઉપર ફૂ ફૂલિ વાળે, રાત્રણાઈ નફેરી ટોલ
કો ચેષ્ટસ્વરે સાદ કરે, પણ રાણો ન આવે ખોલ
સૂઠ ગરી નાસિકામાં ફૂક્યા, અજ અતાચા નાસામાય,
પાછા શ્વાસ મૂકે નિદ્રા માઢે, અજ મીઠ બેડયા ભય.

હૃદય ઉપર અંધ દોડાચા, વડાબ્યા મદિય માતબ;
 કુબકર્ણ સૂતો નવ ભગે; સાંડસે ત્રોડાબું અગ.
 નાના આંધમઅંજન કીખા, પછાડ્યા જિવણી નાર ભેચાર.
 પણ અપેરીની જીંધ ન જોડે; હીધો ધૂટજિયાનો પ્રદાર.
 વળી નાસિકા માટે સર્પ ચલાબ્યા, વાયુ બધાબે લકારાય;
 કપોળ માટે સર્પ અડળાયા તે કવલુ-મારમે નીસરી નય”

(કડવું ૯ મું)

અભિમન્યુ-આખ્યાનના ૧૪ મા કડવામાં કૃષ્ણે સુભદ્રાને આપેલી પેઠીમાં શું ને શું નીકળશે એમ માની લાણીઓએ વજ્રામૂલ્ય આપેલા તે પછી પેઠી બોલાયે એવાથી મુડક નીકળતા એ લાણીઓએ આપેલી પોતપોતાની વસ્તુઓ યુક્તિથી પાછી લઈ લીધી, એ પ્રસંગ પણ ‘દાસ્ય’નો એક નમૂનો છે.

કરુણ

વિપ્રલસ શૂભારમાં આવતી વિરદની ઉત્કટ દયાના ચિત્રણમાં આપણને કરુણ બળિયારી ભાવ તરીકે જોવામાં આવે તેવા સ્થાન આ પૂર્વે શૂભારમાં બતાવ્યાં છે તેને અને કરુણરસને કરો સંબંધ નથી. કરુણમાં તો ત્રિવજ્રનોમાના ડોઈનું મૃત્યુ જ થઈ હોય છે અથવા તો જેમાં શૂભારનો સંબંધ નથી તેવા પ્રસંગનું દુઃખ આવી પડ્યું હોય છે. ‘માતૈશ’માં કુવરબાઈનો જે વિલાપ છે તે આ પાછલી ડોઈનો છે :

‘નથી લાબ્યા તમો નાડાછટી, નથી મોડ ॥ કુંકુમ-પડી;
 નથી માટલી ચોળી પાટ; એમ શું આબ્યા બારે વાટ ?
 કેમ કરી લગ્ન દેહેરો, તાત ? હું થી ન મૂઈ મરતે માત ?
 માત વિના સૂનો સંસાર; નમાથાંનો થો અવતાર ?
 જે બાળકની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે જીતરી.
 જેવું આશમઈ રવિનું તેજ, મા વિના એવું બાપનું દેજ.”

(કડવું ૫ મું)

એમાં કરુણનો કુવરબાઈમાં ‘અનુભાવ’ બળે ચાય છે.

‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં અભિમન્યુ મરાતા પાંડવોનો શોક કરુણરસનો સમકારો આપી નય છે (કકણ ૫૦ મું). ‘વલ્લ્વજ્ઞ’માંનું લક્ષ્મણના નિધને રામકુદન ‘કરુણ’નું ચટક બતાવે છે, તો મેધનાદ મરાયે મદોદરીનું કુદન પણ એ કોટિમાં નય છે (કડવા ૨૦માં). પરંતુ એના શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમાં એ આપણને ‘દશમ સ્કંધ’માં જોવા મળે છે. વસુદેવ-દેવકીને જળાવવા જતો કસ આશ્રમવાણી સાક્ષી દેવકીનો

ચોરલો પકડી તલવારથી મરદન હડાડી નાખવા કરે છે ત્યારે દેવકીના મુખમાં મુકાપેહું તુદન કનુલગાનનો એક અચ્છો નમૂનો પૂરો પાડે છે :

“નીનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી;
માનને માગે હો, મુખે દશ આંખળી.
હંધ્યા ફાટે હો, નથલે જળ બરે.
સુક્રમા કવરી હો કાલુ કાતું ઓઝરે :
‘માતૃપી દેહ ધરી હો, વિપત રી આવડી ?
કાલ મુકાવે હો ? નહિ પિતા માવડી.
બાઈ, તે હરેરી હો, નમાઈ હુ રાકડી.
કેમ સહુ રાતી હો, વીરાજની આખડી ?
મદિયેર માહાતુ હો, ઈ મધુરાપતિ.
હઝસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.
કહા બોજવરો હો, પાપનો ચોરલો ?
રિર માહાતુ ફૂંજે હો, તાલો મા ચોરલો.
માળા માહારી વરી હો, પડે કન-મુદ્રડી.
દેખે અગ લોકાં હો, ખસી માહારી ચુકડી,
વેણી વિખરાળી હો, કાકીએ સેસ બરી,
બાતું યાચો દેવનું હો, વાણી એવી ઓઝરી,
જે પદલાવે હો, તે વધ કેમ કરે ?
મીંડળ નથી છટ્યા હો, ના ગઈ સાસરે.
તબોળ પરદમાનો હો, સૂઝ્યો નથી સાવલિયે.
મામારો, છડે કોરબરી હો, લાગુ તાહારે પાવલિયે.
જેહને લઠેરિયા હો, તેદેને નવ મારિયે.
ધણું મોળાવી હો, ધેર પધારિયે.
મગનવાળી હો, મે વેશલ મુજ તણી,
સાચું રખે માનો હો, જુઓ હુ દુર્ગળ બણી.’
એમ વલવવલી હો, રોતી મજગામની.
દેવકો રોતા હો, રોઈ પ્રભ મામની;
રોયાં વૃદ્ધ ભોળન હો, રૂએ ભાલક બાહુઆ;
રોમા હથ હસ્તી હો, રોયા નગર જાહુઆ;

રોયા બચને દેવતા હો, રોયા વસુદેવપતિ,
પણ નિરંદે કસને હો, દયા નથી આવતી '

(૬૬૩ ૫ મુ)

કડવા ૫૧ માં 'માઠાડુ માણકડુ રિસાવ્યુ રે સામળિયા' એ માન કૃષ્ણ
કાલિયદૃઢા પ્રપાવી અદરશ યાવ છે તે વખતે કવિએ જસોદાના મુખમાં મુકાવ્યું
છે તે પણ પ્રેમાનંદનું એક નમૂનેદાર કટુલગાન છે જસોદાના મુખમાંના આ સંખ્દ :

"કાઈ યુ ગધીને દુ છુડ છૌં, ઓછા સમપલ માટે.

સાચુ વહાણ તો તારા જણાયે : સાબળતા હૈકુ ફરે રે—સામળિયાં
કાપ્ટે પાપાણુ કઠિલ છે, તેણે કઠિણુ છે લોહુ.

વજ્રવૃક્ષ છે કળજ માઠાડુ લોખને શુ દેખાડુ મોહુ રે—સામળિયાં
તે પ્રેમાતરે કડાનું કીધું મનમાં કુ ખ કાઈ આપ્યુ,

બખળનુ બધન આજ સાબર્યુ, તે મારે પ્રપાવ્યું રે—સામળિયાં"

(૬૬૩ ૫૬ મુ)

વીર રૌદ્ર અને ભવાનંક

પ્રેમાનંદના કાવ્યોમાં 'ઓખાહણ' 'અભિમન્યુ આખ્યાન' 'મુધન્વા
આખ્યાન' 'વજ્રવૃક્ષ' વગેરેમાં વીરરસ અનુભવવા મળે છે વીરને મારે 'યુદ્ધ'ની
ભૂમિમાં સામાન્ય રીતે આવશ્યક હોય છે કવિએ તે તે પ્રસંગે પ્રસંગોચિત વર્ણન
સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે વીરની સાથે રૌદ્ર અને ભવાનંક સવચ્ચ સ્વરૂપમાં જ
સામાન્ય રીતે પ્રેમાનંદને હાથે નિરૂપામાં છે અભિમન્યુના પાંચમા કોનાના યુદ્ધમાં :

'શું પ્રતો અભિમન્યુ હસ્તી જેને લીમસેન ઉપસ્તી,
કોરવ જ પાચમે કોઠે, રણા હાલ ડસીને હોઠે
સાલસણુના સરે જલુ ફરે અને બાધા બડના ખૂટે.
મલસણુતા જાને રે ઓળા, તડાતડ પડે ભૂપના ટોળા
મડામડ ભોજળના ભડામાં, જડાજડ ખડમના જડામાં
કોરવે બાધો રે બધ વાધી રાઠ મડાયો દ્વંદ
નાસે રથ, પડ્યા સારથિ, કોના મરણ પામ્યા મદારથી
એમ ધમ્માનો આવરફટો, સેના સર્વનો આયુષ ખૂટ્યો
કોના પડ્યા ટોપ કવચ કોના મસ્તક છેદાયા ફચ
કોને બાધા વાચ્યા ભય, મેના નાક કપાયા દચ "

(૬૬૩ ૪૭ મુ)

પછીના ૪૮-૪૯ કડવામાં એ ત્રણે રસ એકમેકમાં વણાયેલા ખીચે છે. 'રણધન' ના ૨૧ મા કડવામાં રાવણ સુધ્ધભૂમિ ઉપર સત્ત્વ યઇને આવે છે તે વખતે આ ત્રણે રસોત્તુ વાતાવરણ ખડુ કરવામાં આવે છે. ૨૨ મા કડવામાં એની માત્રા ખૂબ ચડે છે :

“શ્રીરામ બલધામ સચ્ચામે સોદયા, પાણી રીર મહારીર કપિવીર દોઝ્યા.
ભુજદદ પચ્ચદ દ્રુમદદ એદેતા, અશ્વધાર અપાર ભદુ માર સેદેતા,
મહાશૂર બલપૂર ચક્રચૂર યાયે, મૂછાળા પૂછાળા ઉછાળા જ ખાયે.
વઢે મદન, કોશલ્ય સુખલલ ભેદે, પાણી ચીસ કરી રીસ કોશીરા છેદે.
લયબંધ ઉન્મત્ત સમરથ શૂરા, પાડે ધાય છેદાય કો યાય પૂરા
અસ્થિ ચૂરે વલ્લરે ઝૂંડે નાદ કરતા, ભર્યાં થાસ ચોપાસ ત્રાસે ફેર ફરતા
અંગે ધાર તરવાર, મુખે માર જાખે, રાખી મામ સઆમમાં નામ રાખે.
ભચરડે વતરડે કોધે દલ કરડે, મચરડે ધસરડે, ફેઈ આખ તરડે.
રૂઢમુઢ કર દદ મહામુઢ પડિયા, રાક્ષસનૂય આવે અતિ રીસ ચડિયા.
નાસાકર્ણ કર ચણુ ભદુ ધણું ઢળિયા વાખ્યા રારીર મુધિર જઈ નીર મળિયા.
હકારે વકારે કોઈ ત્યા ખોખારે, પોઠારે હોઠાર મારે ખાડમ-ધારે.
પગે ઝીક, પડે ઢીક, હંધે હીક આવે, જાણે અત બળવંત મદી કંત આવે
ચત્ર તત્ર સર્વત્ર ભદુ જત્ર પડિયા, પાખાર બખતર કવચ કડકડિયા.
પચ્ચા મુગટ, સુભટ દેવો વટ જાયે, બચપૂર મહાશૂર ચક્રચૂર યાયે.
કોઈ સઠકે અટકે સઠકે પુકાર, હઠકે પઠકે કો અટકે જ મારે.
પડે હળ મૂસળ ભોમળ ભારે, મુદમગ તોમર શિર પર મારે.
છૂટે પાણુ લે પ્રાણુ ચરણુ જાગે કસિયા, હેતાકાળ વિકરાળ, ત્રુદકાળ ધસિયા
પડે પવન હવ જન એક જ ધાય, ભયાણુ જૂખાણુ લપાણુ નય.
રોલો વેધ લકેસ સર્વેશ સાહ્યો, મહાભેદ વિરોધથી કોષ પારથો.
દરામુખ ધનુષ કુ ખદાર્થ તાણે, સેના વાનરી નાનરી કીધી રાણે.”

૨૩ મા કડવામાં સૌદ્ર અને ભયાનકની વાનગી મળે છે

ખીભત્સ

સુદ્ધોના અત્તમા રણમુનિની ધૃષ્ટોત્પાદક ગિરાણી ખીભત્સરસનો અનુભવ કરાવે.
શ્રેમાનંદમાં આવા પ્રચુર વિરજા છે. એક દેશએ એ કુલકર્ણના પેકર્ણ વર્ણન કરે છે
ત્યા આ રસની પ્રતીતિ થઈ નય છે -

“ દુર્ગમ વાસના મોહોટું પેટ, રોવાલભર્યો શું સાગર છેડે !
 હૂખ બળ આવરડા તણી, વીંટાય વાનરને પાયે ઘણી
 ખીલ કપિને ગળતો જાય હરમા ભીડ પછેરી યાય
 ઠાળવા મ્પિવરતું હૂખ, નખે હનુમાને ફાટી હૂખ
 હર માહે અગવાણુ થયું નદીયે શોભિત અદકુ વહું
 જ્યમ મોહોટા ધરને બારી છુટ, ત્યમ હજે પાપીને છિદ્ર જ બાજુ ”
 (કડવ ૧૫ મુ)

આદ્યભુત

સામાન્ય રીતે માનવકલ્પનામાં ન આવે તેવા લોકોત્તર પ્રસંગોના ચિત્રણમાં અદ્યભુત રસ મૂર્ત ધાય છે “ કુશરમાર્ગિયુ મામેરુ ” એ તો આખુ જ કાવ્ય અદ્યભુત રસનું છે આદિમાં નરસૈયાને શિવજીની કૃપાથી થયેલું રાસહર્ષન, મધ્યમાં નરસૈયાને નાહવા માટે મૂકેલા જરમાજરમ પાણીને મેથે ચીતલ કર્યું એ, અને મોસાણુ પૂરવા બડમામુના લખાબ્યા મુજબની બધી જ સામગ્રી હઈ જમવાનતું દામોદરદોશીરે લક્ષ્મીસહિત આવડ, અને અતે નજીવીની નાનગાઈ ચાટે બાકાચમાયી કાપડાનું પડવ, આ અદ્યભુતના પ્રસંગ છે / નચે યથાવધાય કુતુહ અને હાસ્યની છાંટ નાખવામાં આવી છે ન સૈયાના જીવનના ખીલ પુરનો વિવાહ, હૂડી અને ચાહને લગતા પ્રેમાનંદના કાંચેમાં પણ પ્રાધાન્ય અદ્યભુત રસનું છે એને અગી રાખી અગમાં ખીલ સ્થિત રસોતુ ચિત્રણ કવિએ પ્રસંગોપાત સાધ્યું છે નજાખ્યાનમાં દૂબળા ઘોડા લઈ જતુપણને રથમાં બાહુક અયોધ્યાથી વિદર્ભમાં લાવે છે એ પણ અદ્યભુત રસનો પ્રસંગ ■ ‘સ્થવજ્ઞ’માં ૨૫ મા કડવામાં બાવલું ઇંદરયનું વર્ણન પણ આ રસની વ્યક્તિ કરે છે, જેમ :-

‘ વિમદળ વા ચદ્રમદળ, અગ્નિ વા વૈમાન રે,
 એવો રથ અવની છેતર્યાં જોઈ રીડયા શ્રીભગવાન રે ”

‘વામનકથા’માં વામન વિસટસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે તે કડવ ૧૩ મુ અદ્યભુતરસનું સ્રોત છે

‘ વાધ્યા વામન વિસિત્રપે દસે દિસા જયદીરા રે,
 પાતાળે પગ જઈ પહોચ્યા, બહારે બધું ચીરા રે
 કોટિ આદિત્ય શુ યથા લક્ષ્ય, સભામાં પ્રગટ્યો તાપ રે
 બજાજનને તાપ ન લાગે હગ્નિન પુણ્ય પ્રતાપ રે
 માજ્યા ગેવિંદ સપ્દ ગડગડો, ખળમળ્યાસાતપાતાળ રે

જિહ્વેથી સાગર, મેરુ ચળિયા, સળકયા વાસુકિ મરવાળ રે.
આદિત્ય હુગુલુ ઇંદુ દહાયા, અજ ઈશને પડી ફાળ રે,
દેવ દાનવ ને માનવ કાખ્યા, ડગ્યા દસ દિગ્પાળ રે.
સ્થભ કકડિયો ને મ ડપ ચડિયો, ગરજચ્છા ગોવિંદરાય રે.
વિપરીત વહી સર્વે સસ્તિ, ગર્ભપાત અસુરીના યામ રે.
પાતાળ પૃથ્વી લીધા એક પદે, કોને લેવ્યન રાતા ચોળ રે.
જિર્વેષદ ભરવા નખ વાગ્યા, તેણે ફાડ્યુ બ્રહ્માડનુ ગોળ રે.”

પ્રેમાનંદે આ આઠ રસોમા પોતાની શક્તિ ઠાલવી છે અને ગુજરાતી શામ-
જનતા અને સામાન્ય નાગરિકો પચાવી શકે એ રીતે ચિત્રણ સાધી છે. એનાં
કાવ્યોમા ‘શાત’ રસ ખાસ જોવામા નથી આવતો. ભક્તિ અને વાત્સલ્યને રસકોટિમાં
મૂકવા ચાહ્યે તો ‘મીઠા દશમસ્કંધ’મા આપણને એ જોઈ રસના પ્રસંગ જોવા મળે
એમ છે. ગોપાલનાઓની કૃષ્ણભક્તિ અને દેવકી તથા જરોદાનું વત્સલ હૃદય યથા-
પ્રસંગ મૂર્ત કરવામા પ્રેમાનંદ ચૂક્યો નથી.

શુભુ દોષ અને અલંકાર

ગુજરાતી ખેડાતી આવતી ભાષા હવી એટલે સર્વત્ર કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
શુભ-દોષોની મીમાંસા આમણે સાધી ન શકિયે. છતાં પ્રેમાનંદની વાણીમાં ‘પ્રસાદ’
શુભ સર્વત્ર રહ્યો છે. અર્થભક્તિ તો પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમા એટલી સ્પષ્ટ છે કે એક
પણ પ્રસંગ ઓતાઓને દુરહ જનતો નથી. આપણે માધુર્ષ અથગ કહાવ ન અનુ-
ભવિયે, પરંતુ એ પ્રસાદમા જ સમાઈ જવું અનુભવવામા આવે છે. અને આપણે
ઉપર વીર દિ રસોની ચિત્રણમાં જોયું તેમ, જલે સમાસનદુલ નહિ, પરંતુ કડક
વર્જોખ્યારવાળા રાખ્દોથી એણે ‘આજસ’ને પણ પોતાની કવિતામાં વણી લીધો છે.
ગુજરાતી કવિતામા દોષનો પણ જો વિચાર કરવો દોષ તો એ પણ પ્રેમાનંદમાં
‘ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ વિચારતા’ લાગ્યેજ નેવા મળશે. માનવ-સ્વભાવનું એનું
નિરૂપણ પ્રેમાનંદની માનવ-સ્વભાવના બિડા અભ્યાસની સિદ્ધિનું ધોતક છે. આ
વિષયમાં જરા વિરહતાથી ચળચળાન આપવામાં આવશે. એ પૂર્વે રાખ્દચિત્રો અને
અર્થચિત્રો—રાખ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારો પણ ચળચળાન આપવામાં પ્રેમાનંદ
કેટલો સમાન રહ્યો છે એ અહીં વિચારી લઇયે.

રાખ્દાલંકાર—એમ તો ગુજરાતી કવિઓએ અત્યાનુપ્રાસવાળી પદ્ધતિનો
સમાદર કર્યો દોષ ચોપાક-જેઠી-ચતુષ્કુળ જેવા દાખના ચરણોમા પ્રત્યેક એ
ચરણની જોડને એક અત્યાનુપ્રાસમા લેવાનો પ્રયાત હતો :

“દેખી ચાવ તે ચતુર નરની, માયા લાગી રાજકુવરની;
કાઈ મોંઘેરી તે યાત્રી, મુખકલા કરે મદમત્રી”

(મદાલસા, કંડુ ૧૯ મુ)

આમા આમગ વધીને બેથી વડુ બેઠી ચરણેના અત્યાનુપ્રાસથી કવિતાને વેગ
આપવાનો પ્રયત્ન પણ થયો; જેમકે

“ત્યાગે પરી કર્યા છુલ્લુ, બીરો પાપ ધરું મુગદુ,
પાયડુ હુ પામરીનો પદુ, વદો વાણી આળી ઊસદુ.
એ મિચ્યા સી કરવી ચદુ, સડુ પ્રીછુ નથી હુ મદુ.
પાપી હરીલાલો છે વુજને, તે તો થણુ દાઝે છે મુજને.
વહાલી વુજ કાને ધડુ વદુ, વેરીનુ સિર કાપીય સદુ.
ઠાળો દેહ તાળી ખદપદુ, ઊઠી નારી આળી ઊસદુ
મસ મેળવવાનો દોડ, વાહાલી હુ છે મારી ભોડ”

(એજન, કંડુ બે જ)

એણે એક બીજું ઉદાહરણ .

“મદુવજ તે ખોલ્યો વાણી, આખડિયે કરીને પાણી;
ઘેર આવુ છુ મુખ ભળી, હાથ મોઈ મદાલસા રાણી
કહેરો સી સમાઈ વખાણી, આવી અમળાને આપણે આણી.
જે દહ હોય પુરુષ પુરાણી, તોયે ન મળે મદાલસા રાણી
તેહેનું મુખ જુવે જે પ્રાણી, કેમ વિખાણુ મમ ખલિયાણી ?
માયા કેમ ભયે જુલાણી ? પીલાય છે હુ ખની ધાણી.”

(એજન, કંડુ ૨૭ મુ)

હું કહી પડોની ‘નળાખ્યાન’ની એક દેશીમાના કાફીરાજના કંડવા પદના
અત્યાનુપ્રાસ આવા છતાં જૂળ ગમી નવ તેવા છે :

“અમને રેહેતુ ધટે, બાધી અતરપટે,
ભાતું કેમ પ્રમટે, પરપુરુષ-નિકટે ?
બેસોજી બાજકે, બેસોજી ઊલટે;
જૂઠું કપટે, બોલતું નિર્મળ ધટે.
પુરુષ છેકયો હો, ચાવે પાનની ચટે.
લીડે નારીને નટે, માને તહી રાજવટે” વગેરે

એટલું ખડુ કે ચંદાવંતરે આપવામાં એણે કૃત્રિમતાને પેસવા દીધી નથી

અને તેથી વિશિષ્ટ પ્રકારના અનુપ્રાસ, ચમક, શ્લેષ, વક્રોક્તિ વગેરેની ખાસ કંઠમાં એ પાડ્યો નથી. 'શાસ્ત્રાર સજ્જતી સુંદરી તે શોભતી થીકાર' (નળા. ૨૫-૨), 'વૈદર્ભી વનમા વસવણે' (નળા. ૩૭-૧), 'સ્વામી કહે સાંસતા થઇયે, શ્યામા એસ ધર્મને સ્વસ્થ' (નળા. ૩૨-૧૦), 'નળ જળ નયણે ધરે ને કરે વિવિધ વિલાપ', વળી

"વૈદર્ભી વામા રક તામા એકલકી વનમધ્ય,
ભય ધરશે ને ફાટી મરશે, છળ્યાની ટળી અવધ્ય,
નટી મળે ફરી કોકિલાસ્વરી, શો જીવન્યો વિખવાદ ?
'મનમથમંતી બોલ દમયંતી' નળે માઘ્યો સાદ.
વિશ્વમોહિની સુષિદ્દોહિની, મુદંગી મુનલ્ય,
વિરહિણીવદનલ દર્શનફલ્લ, બોલ પિપુના પ્રાણ."

(નળા. ૩૮ મુ કડવું આણુ આ પ્રકારનું)

આમા શરૂતા ૩ ઉદાહરણોમા વસ્તુઅનુપ્રાસ, 'નળ જળ નયણે'—વાણી પદ્ધિમાં ઉદાત્તપ્રાસ, અને 'વૈદર્ભી વામા' વાણી ૭ પંક્તિઓમા અચ્છના દુકટામા અત્યાત્તપ્રાસ વગેરે એના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમા આવ્યા છે; કવિએ કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વિના સ્વના પહેલી મૂકી છે.

સાંકળીકાવ્ય—ગુજરાતમા જૂના ફાગુકાવ્યોમા એકી ચરણના છેલ્લા શબ્દનો એ પછીના ચરણના પહેલા શબ્દ સાથે આવરપ્રાસ લેવામા આવેલો. આ પદ્ધતિનો પ્રેમાનંદ પણ પ્રયોગ કર્યો છે. નમૂના તરીકે 'જોખાદમ્લ'માં :

"મારા સ્વામી ચતુરસુઅણુ બાણુજી આવે રે,
હીસે સેન્યા ચારે પાસે, થારો શુ હવે રે ?"

(૧૮ મું કડવું આણુ)

અર્થાલંકાર—અર્થના અલંકાર પણ બાલ વસ્તુ છે. ગુજરાતી આખ્યાનકારોમાં સામાન્ય રીતે અર્થાલંકારો આપનારા પણ થોડા છે સામાન્ય મામૂલી કવિમાથી સામાન્ય આખ્યાનકાર બહુ આવળ જતો નહોતો. પ્રેમાનંદમા આ વસ્તુ એના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં પણ હીક હીક વિવિધતા સાથે છે.

અહીં એની પહેલી આખ્યાનકૃતિ 'જોખાદમ્લ'માથી જ લેઈયે. જોખાના માળિયામા રહેલા અનિરુદ્ધને બાણુની સેના વેરી વળી છે તે પ્રસંગે કવિ અનિરુદ્ધનું વર્ણન કરે છે એ જુઓ :

'દળવાદળ સેન્યા બળદી મધ્યે હીચે અનિરુદ્ધ;
વીર વાંટયો વેરીએ, જેમ મક્ષિણએ મધ.

અનમ અર્ચક દાહિયો, રોસતો નેમ ધન્દ
લધુ કજરની સૂદ સરખા રોસીતા જે ભુજ,
ચરાસન સરખી છુકુટિ, નેત્ર જે અબુજ
તૃણમાત્ર ત્રેવડતો નથી બાણના ને બાહુ
અસુર અનિરુદ્ધ રોસતા નેમ ચદ્રમા ને રાહુ
પાપીએ નેચું વકરવિ, કીધા લીમ તાણી ચક્ષ
વપુરોલા વક્ષ વણી, નણે આસોનું વક્ષ
અનિરુદ્ધ કહે : x x x x x
શુ વપુ બાણનું બોઠ છે, માહે વસે સુખનો સાય ।
કે ચેત્રમાથી પૂર્વજે પિંડ ચેવા કહે દાય ।
મઠના કે લાખના એજે ચાટાગ્યા કં,
અથવા મઠ પક્ષી કીસે છે, મરવા વીખર્વા પર ।

(કંટક ૨૦ મુ)

આમાની રાજઆતની આ ૮ લીટીઓમા તે તે કડીમા ઉપમા અલંકાર કવિ
નિરૂપે છે મધ્યપૂર્ણને નેમ મધ્યમાખીએ વીરવાળો ભવ તેમ અનિરુદ્ધને ચતુર્લિંગીએ
વેશે લીધો આમા ૭વિ મધ્યપૂર્ણની વિશાળતા અનિરુદ્ધમા લક્ષિત કરે છે ૮ છ
કડીમા નાના હાથીની સૂદ અને ધનુષની અનુક્રમિ અનિરુદ્ધના દાધ અને ભવા
સાથે સરખામણી કરી નેત્ર તો અબુજ ન છે એમ કહે છે અહીં 'નેમ' પૂર્વની
ઉપમાઓથી અપેક્ષિત હોઈ એ વાચકસુસાનો જ પ્રકાર ચણાવ જ રી કરીમા અનિ
રુદ્ધના દેહને અદર અગ્નિ મરેલી અણી માથે સરખાવવા જતા મુદ્ધ કૃત્રિમતા નૂત
કરે જ એ પછીની કડીમા નિશ્ચયમર્મ સદેહ અલંકાર છે કે ન્યા જાળના દેહને
સર્પોના જ તરીકે હોવાનો સદેહ કરવામા જાઓ છે, પરંતુ ઉત્તરાર્ધમા એ જ
નિશ્ચયાત સદેહ અલંકાર ચર્ચ રહે છે ઉલ્લી કીમા આકરિનક રીતે અલંકાર માલુમ
પડે અને સદેહ અલંકાર જ એમ લાગે પણ સદેહ અલંકાર ૨૫૫૨ થવા માટે
વિષયી વિષય દેખાતા નથી ।

‘અભિમન્યુ આખ્યાન’મા પણ—

અહિગેસન બાળકને લેવા આવે છે ત્યાં—

‘હિંડતા પગને પદારે મોને પ્ર । પ્રમથમ થાયે
દીખા દેશા ગિરિ વચ્ચર તે કેને ગી ભવ’

સ્તભોનું રૂપક આપી વચ્ચે ભેલેલી દમયતીને કનકની વેલનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે, પછી અવયવરૂપી કૂલેથી ખોલેલી દમયતી-રૂપી કનક-વેલની સલાવના કરવાથી ત્યાં રૂપકમૂલક ઉપદેશ રજૂ થાય છે. 'સામસામા રહ્યા સોમે ધ્યામ ભોમ બે સોમ' એમ કહી અતિરાયોક્તિમૂલક ઉપદેશ 'બહે ઉડમણ ભોમ'થી મૂર્ત કરે છે. 'હમે અમીનિધિ-કિરણ પ્રગટયા' વગેરેથી રૂપકાતિથયોક્તિ રજૂ કરે છે, તે જ રૂપકાતિથયોક્તિ અતિરાયતાને લીધે 'શું એથી વધુ આકાર'માં નિશ્ચયાત સદેહમાં પરિણમે છે. ૫ મી કહીમા રોપનામ અદનના દક્ષ ઉપર મુગધ લેવા અડધો એ ભતની ઉપદેશથી દમયતીના રેહમાં રહેલી વેળી વિશે કવિ કહેવા માગે છે. વેળી અહીં રૂપક કહી નથી પછીના બે અક્ષરમાં આખોને મૂગ અને મીનનું આપણ અર્પી માલ ઉપર પડતા રોરડાની ખજન-રૂપે સલાવના કરે છે, જેથી એ ઉપદેશ બની રહે છે; પણ પછી 'સોઈ યઈ નીમદિયા'માં આખની અણીઓને સોઈ યવાનું ને સૂચન છે તે વાચક-ધર્મહુતા ઉપમા બની રહે છે પછીની છય પંક્તિઓમાં વર્ણનાત્મક ઉપદેશ વ્યક્ત થાય છે.

૫છી 'અધર-રસ ૫૦ શ્વેતચિદ્રુ' વગેરે છયે પંક્તિઓ ઉપદેશારૂપકગર્ભ જ્ઞાતિ-માન અવકાર વ્યક્ત કરે છે. આમાની ઉલ્લી બે લીટીઓમાં કરિ અલકારોને જતા કરી કાવ્યરસની તૃપ્તિને અનુભવ કરે છે બાકીની પાંચે લીટીઓમાં ઠાઈ અલકાર નથી; માત્ર ઉલ્લી 'ભુજ-અભુજ'-વાળી પંક્તિ સામાન્ય રૂપક આપે છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં રૂપક કાર્થ અને નાટકોનો રચના થઈ છે, અપભ્રંશમાં થઈ છે પ્રેમાનંદે છવને વણકારાનું રૂપક આપી 'વિવેક-વણનરો' નાટ્ય ધણુ સાક્ષણિક ખડકાબ્ધ રચ્યું છે. એમાં છવને કાયામાં પ્રવેશ કર્યા પછી સંસ્કારના ને અનેક બધન થાય છે—એમાં જેના જેના સપકમાં એ આવે છે તે બધાંમાં સંલવતા આરોપી એક આખુ ચિત્ર ખડુ કર્યું છે. અતે "શીલરિ-હીરો ઠાયે અડયો, થયુ પરમા કાકકમાળ" અને એ રીતે છવને જીવનો ફેરો ટપી નખ છે અને 'થયો શુદ્ધ તે આત્મારામ" આમ કાબ્ય પૂર્ણ થાય છે.

પ્રેમાનંદનો 'સ્વભાવોક્તિ' ઉપરનો કાબૂ તો ખૂબ જ આનંદ આપે એવો છે. પ્રથમ નમૂના તરોફે અહીં 'હૂડી'માં આવર્ણ શામળશ્ચ શેકનું વર્ણન જ લઇએ

"જેને વેડ પુરાણે વખાણિયો રે, મારો વાઢાવોછ યયો ॥ વાણિયો રે.

એના આગમની ગત ॥ જિવડી રે, મારો નાથ થયો નાણાવડી રે.

વાઢાનો મોમતીજના ઘાટમાં રે મળ્યો તીરથવાસીને વાટમાં રે.

વેરા પુરો આણ્યો માઢારે વાઢાવે રે, નાથ ચોટાની ચાલે ચાણે રે.

છે અવળા આંદાની પાપી રે, વાદાવાછને કેમ જાંખતાં આવડી રે ?
 દીસે વાલ્મીકી જીને વાને રે, એક લેખણુ ખોસી છે કાને રે.
 દસતાં ખાડાં પડે બહુ માલ રે, મોટું કપાળ નલિધિ વેતાલ રે.
 અપર બેઠ બલે પસવાળી રે, મોટી આંખ દીસે અભિમાળી રે.
 બે કાને કુડળ ઝગો રે, નાસિલા દીવાની કળો રે.
 દીસે કાંત કડા દસતા રે, હીરા તેલ કરે છે કસતા રે.
 ત્રીકમલ વલ્લિકની તોસે રે, નાથ કતાવશુ બોલકું બોલે રે.
 સોનાની સાકળી ને ઠિ દોરો રે, કંઠે પાટિવાનો કંઠોરો રે.
 ઝગો ધનરેખા દાયેલોઆ રે, આંચળીએ વીટી ને વેદિયા રે.
 સાડી બોલાર્થ પેદેશી દરજ રે, એને રીંચનારો કોણુ દરજ રે ?
 છે દુકાડા બધન બેવડા રે, ગુણુ કુલાલો રીંખ્યા પ્રભુ એવડા રે ?
 કરે આડે દાયે લટકો રે, સાડી દોગીનો ડડે પટમો રે.
 પટકે લટકે કૂમતડા નચાત રે, ડેડે ખોસી પીતળનો દોત રે.
 કિયાં કિયાં તે કોટુક બાળિયે રે ? કાલો આઠ વાળી ભચાર કાળિયે રે
 એક બોલી પિછાડી ખાવે રે, નાથ કુલાલો ને મોટી કુદિ રે.
 વજ્ર પેદેશ્યાં તે પાચે સોભ રે, પાચે પેદેશ્યા તે સાદાં મોભ રે.
 કાંઈ વાગો જિગલે દેશા રે, બન્ધ મેટો પારેખ પગમેશા રે.
 મારો નાથજ નીચે ખામલે રે, બટ પ્રેમાનંદ નલ્ય તેદેને બામલે રે

(કડવું ૧ કું)

આ બાવીસ પદ્ધિઓમાં નાણાવટી ચોકનું ગુજરાતી ચિત્ર ખડું કરી દેવાનો
 કવિનો પ્રયત્ન છે. બેડી દડી, બીનો વાન, રાગેરના જુદાં જુદાં અંગો ઉપરનો
 ચણુમાર આપણને ગુજરાતના જૂની પેઢીના કાલપણુ નમરોકનું ભૂમણુ કરાવે છે.
 દહણ પણુ જૂની રૂઢિવાળા ગમેઆ લગ્નદિ પ્રસંગે વસેસન્નના આવવા પ્રકારના રાણુમાર
 કરવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રનાં દરિયાકાંઠાનાં સરદારોમાં વાલ્મીકીઓનાં લગ્નના વરપોડા-
 ઓમાં આવ્યાં ચિત્ર આપણને જોવા મળે પણ છે.

‘મામેગ’માં દામોદર દોસીનું વર્ણન છે, પણ ખૂબ જ દૂર છે; નજીકે ‘દુડી’-
 માં ચિત્ર આપી દીધું હોય મટે આ લાખવ કહ્યું હોય. દૂકમાં પણ, ત્યાં લદ્દી
 ચોલાણીનું સ્વભાવચિત્રણુ સચક છે :

“પ્રભુ પૂઠે કમળા રાણી રે, સમ્યા મોટી ભઈ ચોકાણી રે.

લગ્યાં નાચીનાં અભિમાન રે, નજીકે જિયા સચિયર લાજ રે.

મહું ભાલ, બમર રૂઠી રાજે રે, સનજડિત રાખણી છાતે રે.
 વિરાળ લોચન ચચળ ચાલે રે, કે શું ખંજન પડિયાં ખાલે રે !
 છે અધરખિળ પરનાળી રે, ઉપર ઢગકે વેસર વાળી રે.
 બાજુબધ ગરુખંદ માળ રે, નવસર દાર તે આકડમાળ રે.
 કટિ ધમકે દુદ્ધપટાળી રે, પહેરણુ પચાવણીં સાળી રે
 હમકે હાંડર ઉત્તમવલ પાગે રે, વીણવા અણુવટ બદ્ધ વાગે રે,
 જડાન ચૂડો કકણુ ખળકાવે રે,—માયા મેહેલી-રૂપે આવે રે.”

(કડવું ૧૩ મું)

આમા પહેલી ર કડીમા ઉત્પ્રેક્ષા પણ સાચોસાચ લીધી છે; બાકીની સ્વભાવોક્તિ છે. એવી અસહારોથી મિશ્ર સ્વભાવોક્તિ દ્વારકા તરફ ઉપડેલા મુદામાના ચિત્રણમાં દૂંઠાણુમા લેવા મળે ■ :

‘ ભાવ તિલક ને માળા કહે, મુખે રામ લલિતો નય,
 મૂછ ફણું નળુ વાંધુ, કરૂંપી હીસે કાય,
 પવન, જટા માદેધી ભસ્મ ઉડાડી ધૂમ કોટાનકોટ,
 યાચ ફટક ફાટા ખાસડા, જીડે ધૂળના મેટિગોટ,
 ઉપાન-રેણુએ અગ્ર હાથે, શું સંન્ય મોહોડું નય !
 ને પધી મારમમા મળે તે એઈ વિસ્મે થાય,
 તેલ અગે સ્વપ્ને નહી, છે લખુ તુલિતુ આત્ર
 એક હાથે મહી જ્યેષ્ઠિકા, ને બીજે ઈળી-પાત્ર.
 કૌપીન-છાણુ વજ્રનું, વનફલ કૌપું પરિવાન,
 ભાષેન-ભાણુ હદે યથો, કરશે શ્રીકૃષ્ણ આપસમાન ”

(કડવું ૫ મું)

અત્યુક્તિ અને ઉત્પ્રેક્ષાથી રોમતા આ ચિત્રણ પછી ફક્ત કડવામા આપવામાં આવેલું દ્વારકાપુરોનું લાક્ષણિક વર્ણન પણ કવિની આલેખારિક વર્ણનશક્તિને રોમાલે એવું છે.

“ દસમસ્કંધ ” તો એક મહુર દૃતિ છે. એમાં યથાસ્થાને અર્થાલકારો પણ દીધે છે. અહીં ગમકૃષ્ણને લઈને મથુરા નય છે ત્યાં એક મુંદર ‘ અર્થાતરન્યાસ ’ આવી નય છે :

“ અહૂરને ચિંતા યઈ મનમાં, બાળકની ચીં પેરછ ? ”

એમ કુચળ હોએ પોપટને, પગ્યા પાટધી-પેરછ ? ”

(કડવું ૧૧૩ મું)

અને જ્યારે કૃષ્ણ ગોપાલોત્તી સાથે મથુરામાં પ્રવેશ કરે ત્યારનું નાનું પણ એક સ્વભાવચિત્રણ સ્વભાવોક્તિનો એક સાચો નમૂનો પૂરો પાડે છે :

“બાળક સહુ લટકતા આવે, ઝોડી લોખરી લટકે,
કાળી કાંબળ, ધાંબળ ધોળી, ચૂંદડી રમ ચટકે. મથુરા
કેસરરસ-બોલ્યાં બોળિયાં, ખોસ્વાં અચોક-ઝાંબા-પાન;
શુન્દ પ્રવાળાં તુલસી ટોડર, હાંદે પરમ નિધાન. મથુરા
કાક કકયા છે પંચવર્ણ, કલ્પદેરે ધૂવરમાળ.
લટકાવે લાકડી કંદુક ગેડી, ચાલે ચમકતા ગોવાળ. મથુરા
કડમણમાં જેમ ઇંદુ બિરાજે તેડવી મડળી શોભી.
મથુરાની પોળે પેસતાં મજા મામાનો ધોળી.” મથુરા”
(કડવું ૧૧૧ શ્રુ)

આ ઉકળી કડીમાં કવિમા આપી પ્રસંગને રોચક બનાવી લીધો છે.
કુબ્જના વર્ણનમાં પણ—

“જેહવે જાય છે અંતરજની રે, મળી કુબ્જ પ્રભુને સામી રે,
પણ વજ્ર વપુ થયું છલું રે, સમે માન થયાં વર્ણ પૂર્ણ રે.
કરે લાકડી ન શકે હીડી રે, વળી પાંપેણ ભરત યઈ લીડી રે.
મસ્તક રથામ કેસ નહિ એક રે, બેવડ વળી ચાલી છેક રે.
રાંઠાં ચગ્ગ છે લૂલા હસ્ત રે, તુધિર માંસ વિના ત્વચા અસ્ત રે.
સામગિયે સમસ્થા કીધી રે, ગોવાળે કુબ્જ વીંદી લીધી રે,
કરે કૌતુક લાકડી જાલે રે, ગોવાળા ખોડા થઈ યઈ ચાલે રે.
હસે બાળક દેઈ દેઈ તાળી રે, બ્રહ્માએ નિરમી ને લીલી વાળી રે.
મોદોરો લાલ દર્શન થયું આંહાયુ રે, એ રત્ન ગોકુળમાં કાંઠાંયું રે”
(કડવું ૧૧૭ શ્રુ)

સ્વભાવોક્તિમાં ઉલ્લેખે બ્યાલસ્પૃતિ પણ ‘કુબ્જ’ને ‘રત્ન’ કહીને સાધી લેવામાં આવી છે. એ પછી કુબ્જનું શરીર સીધું થઈ જતાં નવયૌવના બની એ પ્રસંગનું કુબ્જના જૂના અને નવા દેહ વચ્ચેની સરખામણી બતાવવાનું વર્ણન પણ સ્વભાવોક્તિ જ સ્પષ્ટ આપી જાય છે.

આ પછી કુવલયાપીડ હાથીના વર્ણનમાં ‘શ્રું ચડચુ’ ધનવાદળ’ એવી ઉત્પ્રેક્ષાથી હાથીને મૂર્ત કરી સ્વભાવોક્તિનો એક નાનો નમૂનો આપ્યો છે (કડવું ૧૧૯). ૧૨૦ માં કડવામાં કૃષ્ણ અને કુવલયાપીડના યુદ્ધમાં :

“શુંકાદ હાથો કરીને મુખે પાડે રીર,
 જેમ ધૂમે ચામાસે વાદળુ બરી સાગર-નીર,
 કે અધારો પર્વત ઉતપત્ત્યો, જડજશ્યો લગ દેહ,
 કે વોર મડળ રાહુનુ વા મૂકી ચૈતાવત દોડ.”

મા ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાનો સહર બતાવ્યો છે

અહીં ન સૂચવાયેલા એના બીજા કાવ્યોમા પણ પ્રસંગને અતુરપ એવા અર્થાલંકારના ચિત્રણ કવિ આશાસ વિનાજ સાધી લે છે.

પ્રેમાનંદનું સ્વભાવ-ચિત્રણ

પ્રેમાનંદ બીજા આખ્યાનકારોથી અનેક રીતે જુદો પડે છે એમા એનું માનવ-સ્વભાવનું દર્શન મુખ્ય કહી શકાય એવું છે. એ પોતાના સમયના સમાજને પણ સારો પરિચય ધરાવતો હતો અને જ્યારે પણ એને પ્રસંગ મળ્યો છે ત્યારે પોતાની કવિતામા એ મૂર્ત કરવાનું એ ચૂક્યો નથી એની કવિતામાથી આપણને સામાજિક રીતરિવાજ-શૃંગાર-માન્યતા એ બધાનો પણ ખ્યાલ આવે છે. અહીં આપણે એવા કેટલાક ચિત્રણ જોઈએ

એમા પાસેથી ચિત્રણમા વરતી બોલ મઠિ દ્વારકા તરફ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે ચિત્રણમાની સલાવના કરતી એને વચનો કહે છે જેમા સીના હૃદયનો પરિચય થાય છે સાહેલીઓ એકબીજાના કુખમુખની સાક્ષી થઈને રહે છે એ હકીકતનું આમા ખ્યાપન છે

“સહિયરને સહિયર દેખ વાહાલી, બાઈ, તે મુને હાથે ઝાલી

આપણે બે જણ બાળસ વાલી, પ્રાણપાતા છુ, રે વિધાત્રી.

માતાપિતા વેરી છે માદારા, મે તો ચાલુ સેવ્યા છે તાદારા”

(કકુ ૧૧ મુ)

એ પછી તરત જ એખાનો સૌરવભાવ મૂર્ત થાય છે :

“એખા કહે છે જે રેહેજે રહે આવજણે, રખે અનિરુદ્ધને તું પરણે.”

અહીં આ વાક્યમા સૌમુલ્લસ આશંકા-સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે અને પ્રિયતમ કોઈપણ પ્રકારની આપત્તિમા ન આવે પડે એની ચિંતા પણ આર્થ સીમા કેવી દેવી જોડે એ પણ કવિએ એખાના હૃદયમા મૂર્ત કર્યું છે. અનિરુદ્ધ માળિયા ઉપર થઈ આવેલા અસુર સૈન્યને બાળવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એખાના મુખમાના રાખ્ધ :

“માતા કયજ એમ ના કીજે, બળિયા-શું વદતા બીહીજે
 એ ધણા ને તમો એક લતે, સૈન્ય મોકલજુ મારે તાતે.

દૈત્યને પ્રાણને તમે માળા, એ કહ્યું ને તમે સુવાળા,
 દૈત્યને 'ટાપ કવચ અખતર, તમરે અંગે પીતાખર.
 દૈત્યને સાગ ને બહુ જાણા, નાથ, તમે છે ઠાલામાલા.
 એ અદો-મત બહુ જાણિયા, તમે સુકેમળ પાવણિયા.
 સ્વામી, બહુ અસુરને નેધો, પેહેલું મસ્તક માહારું છેદો.
 રેહ્યા નિરખી નિરખીને ત્રોહું, તમેને જુદા કરતાં કેમ જોઈ ?
 ઈચ્છા અતની ગઈ શીડી, દૈત્યે માણિયું લીધું વીંડી,
 પ્રભુ, પ્રાણ કયે છે માહારા, મૂઆ દૈત્ય કરે છે હોકારા."

(કડઠું ૧૭ મું)

આગળ જતાં વળી—

"એ બળિયા સાથે બાપ, નાથ, કેમ જોડો રે ?

હું તો કહું છું તમારી દાસી, નાથી દોડો રે."

(કડઠું ૧૮ મું)

આમાં શ્રીમુલમ જીનુતા સ્પષ્ટ જોઈ સકાય છે. છતાં પ્રેમાનંદની પ્રતિષ્ઠામાં આકાર લેતી શ્રી તદ્દન જીનુ પક્ષ નથી, અને પ્રસંગે જિનામા ચતુર્થ તેમજ સમય-સૂચકતા પણ અછતી રહેતી નથી. 'મહાવસા-આખ્યાન'માં પાતાવહેતુ મહાવસા ઉપર મુખ્ય ધર્મ હરણ કરી પોતાના આવાસમાં લાવી શકે છે અને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પરિસ્થિતિને આમાં જઈ 'પરશ્વાનો પરપંચ' વિચારે છે ત્યાં શ્રીમુલમ સમય-સૂચકતા કવિ બતાવે છે :

"મહાવસા એમ જોયરે, મનમા કરીને વિચાર.
 પરશ્વાનો પરપંચ કહુ, જેમતેમ લગાડી વાર.
 વચન ફળે પાર્વતી કહુ, તેણે આખું છે વરદાન.
 પાપીને મારનારો કો આવે બળવાન.
 એવી રીતે મન વિચારો મુખ કહું આનંદ.
 હસતી દીઠી મહાવસા તવ પગો માચકુંદ.
 વિનયમુકા તે જોયરો : નહિ હતાવળનું કાલ;
 કામિ ઠેકે વિવાહ કરો, કહું—કર જાણીશ આનંદ.
 કટુંજ તંબે તમતણું, કોઈએ મુને નથી દીઠી.
 ગીત ગાયે કામની, આપણે જાણિયે પીઠી."

મહાલક્ષ્મી કહે : સુખે જાઓ, વેગે પધારો સ્વામિન,
હું તમથી નથી વેગળી, હવે ઘઈછું તમ આધીન.”

(કડવું ૧૩ મું)

પ્રેમાનંદે વધાપ્રસન્ન સ્ત્રીઓની કુતૂહલ-વૃત્તિ પણ જતાવી છે ‘અસિમન્યુ-આખ્યાન’માં હૃષ્ય સુભદ્રાને અહિંચાત્યનવાળો પેટી આપે છે ત્યારે એ કુતૂહલવૃત્તિ આપણને પટરાણીઓમા લેવા મળે છે. એ કુતૂહલ યોગવા મનપસંદ ભેટો પણ નહીંને આપી બેસે છે; પણ જ્યારે સુભદ્રાને પ્રેરણા આપી પેટી ખોલાવે છે અને એમાં મુઠકું લાગે છે ત્યાર પછી પોતપોતાની આપેલી ભેટો મુક્તિથી સુભદ્રા પાસેથી લઈ લે છે. આ પ્રસન્ન સ્વાર્થી-વૃત્તિને પણ આપણને પરિચય મળે છે :

“ મુખ મગીને તાણે સરકડા, કરવા લાગી ડોળી;
સુભદ્રાને વાંટી વળી જાણી, સોલ સહસ્રની ટોળી.
રુદ્રમિછી કહે : બાહ, માદારે મંદિર ટળકલી છાંટ છે આછી,
તે તમને હું આપીશ, બાહ, પટોળી આપેને પાછી.
જલુવતી કહે : જત્રીસ-લક્ષણે, બાહ, તમારો વીર;
તે જણે તો મુને ઠાર મારે, માટે આપો માહાતુ ચીર.
સાસતા રહી સત્ત્વભોમા બોલ્યા, હાથ ફરિને બાલે,
આજ તો હાર લાવેની પાછો, ભેદયે તો આવતે કાલે.
એક કહે : નહિ રાખે આપણું; નહિ અલૈયા લિખારી.
હસ્તિનાપુરમા કેમ જશે અગ્રહી પેદેરી માહારી ?
એક કહે : એ અલૈયાને આપતા આપણું હૈકું હીસે.
પાછું લઈયે છિયે એટલા માટે, જે પીહેરમા વસ્ત્રાગ્રી દીસે
માન દેઈ ઉપમાન માડ્યું જ્યારે વસ્ત્ર પેદીની જણી;
મૂળજી વસ્ત્ર જે સુભદ્રાનું લાલગીએ લીધું તાણી.
ત્યારે જડબડા સુભદ્રા બોલ્યાં જે પ્રણી હું માન-મોહોતી;
હવે સાલ્લા સોલી જવા ઘો, જાણીએ, જાવના પોહોતી.”

(કડવું ૧૫ મું)

ત્રીસ્વભાવનો અધ્યાસી પ્રેમાનંદ ‘મરોત’માં નાગરાણીઓના દીખળ, વડસાસુનો કહેવાતી ઉદારતા અને નણહલના સ્વભાવમા આપણને વધુ આકર્ષક નીવડે છે. સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતા નાગરાણીઓમા દીખળ-વૃત્તિ વધારે હોય એવો તત્કાલીન અનુભવ આજે પણ સ્ત્રીઓમાં નથી એમ નાગરવાદમાં રહેનારને લાગ્યા વિના ન રહે :

“બહુ નાની મોટી નાર, મંડપમાં મળી;
કરે વાંકી ઢાળી વાત, સાકરપે ચળી.
મેહેતાને કરે નેશીકૃષ્ણ હસી પડુ ભેલી.

x x x
જોજન મદલરી નાર કરે બહુ ડંડાળી.

x x x
કોઈ જોવા ડાલી ડાળ અળળા જોડે છે;
કોઈ વહુવાડુ લગ્નળ નણ્ણી પૂઠે છે.
કો રીખવી બોલાવે બાળ, વારી રાખે છે.
કો વાંકાજોલી નાર વાંકું જાખે છે :
‘બાઈ, કુંવરવહુને બાપ કરશે માથેડું;
હુ તો લઈશ પટાળી સીમર, સાડી નહિ પેહેડું.’
વૈશ્ણવને રી ખોટાં કહે માળા છે !
વેહેવારિયા દશવીસે ટોપીવાળા છે.”

(૪૩૩ ૧૧ પં)

મુસદ્દી-કલની વડસામુના ટીખળને હવે જુઓ :

“વડસામુ ધણું ભારે માણસ, બોલ્યાં જરમ-વચન : વહુજ,
‘વડી વહુવર, તમે કાંઈ ન લણો; મેહેતો વૈશ્ણવજન, વહુજ.
જેને સ્નેહ શામળિયા સાથે તેને સારી ખોટાં વહુજ,
પેહેરામણી મનજમતી માગો; કરો નાજરી-જોડ. વહુજ.”

(૪૩૩ ૧ કું)

અને પછી લક્ષાદિપતિને ત્યાં શોભે તેવી પહેરામણી તખાવી ઉપલે :

“અરો ધરડાંએ ધર્મ લખાવ્યું; ન થટે જાડો લોભ—વહુજ.
એ લખાથી આફડું કરો તો તમારા ધારી લાભ.”—વહુજ.

(૪૩૩ ૧ કું)

પણ નણ્ણલ તો આખાબોલી; એનો મરડાટ કેવો છે !

“તવ મુખ મરડી નણ્ણી બોલી : ‘સિદ્ધ થયાં સૌ કાળ—વહુજ.

ભારે મોટા બે પઢાણ લખોને જે મેહેતાથી અપાવ !’—વહુજ.

કુંવરબાઈ આ પ્રકૃતિને પામી નવ છે :

“ડાટ વાજ્યો રે, ડોશીએ ડાટ વાજ્યો રે. ૨૬૦

વડસાસુ વેરણુ યઈ મારી, હરખ દૈયાનો ટાળ્યો રે. ડોરીઠ
મીઠાવચની ને થોડાભોલો, હીડે હસ્તિણુ જાતી રે.
પરમાર્થો યઈ પત્ર લખાવ્યું, મનમાં મોટી કાતી. ડોરીઠ”

(કડવું ૭ મું)

—અને પિતાને “પિતાજી, તમે પાઠ પઢાવો, અહીં રહે ઉત્તમ જાણે રે”
એવી વિનંતિ કરે છે.

વડસાસુની વક્તાનો સાચો ખ્યાલ તો સાસુએ સોળ શબ્દમાર આપી નમસ્કાર
કર્તા ત્યારે—

“દુઃખકાર કીધો ડોરીએ : ‘હું’ પેદોશભણી પેટેડું નહી;
વડી વહુવર આગળ યઈ ને હું ધરડી ભેસી રહી.”

(કડવું ૧૪ મું)

ત્યાં આવે છે. આ પ્રેમાનંદની સમજનો નામરસસ્વભાવ.

ગમે તેટલું કરવામાં આવે પણ વાંકુ એ વાકું જ એનો બીજો નમૂનો નણ્ણીના
દોષખ્યાત સ્વભાવમાં દોષ એ ‘મામેશ’ના અવભાગમાં આ રીતે મૂર્ત થાય છે :

“પદેશભણી પરનાતી પામ્યાં, ધરનાં માણસ ગયાં ભૂલીછ;
એક કડો કાપડુ નવ પામી પુત્રી મારી દૂલદૂલીછ.”

(કડવું ૧૬ મું)

આજી નમાઈ કીકરીતું કડુણચિત્રણુ ‘મામેશ’ની કુંવરમાઈ જેવું બીજો સામ્યેજ
મળશે.

પ્રેમાનંદનો માનવસ્વભાવનો અભ્યાસ કેટલો સચોટ છે એ આપણને ‘સુદામા-
ચરિત્ર’માં પણ મળે છે. સુદામાની શ્રી-જરીન પ્રાણણી દરિદ્ર પતિના ધરમાં આવીને
પોતાનો બ્યવહાર કેવી રીતે ચલાવે છે એ કવિ કેવું સૂચક રીતે બતાવે છે !

“ભીખ્યાનું કામ કામની કરે, કોનાં વજ્ર પખાળે ને પાણી ભરે.
જેમતેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોષે શ્રીમંત.”

(કડવું ૨૫’)

આવી તકલીફ ભોગવીને કુટુંબનું બરણપોષણ કરનાર સદિણીનું હૃદય કેવું દુઃ-
દુઃસ્વં દોષ છે એ નીચેની પંક્તિએકમા મૂર્ત થાય છે :

“ધણા દિવસ દુઃખ ધરનું સહી, પછે પુરમાંથી અન્ન જડવું રહી.
બાળકને ચણા એ ઉપવાસ, તર શ્રી આવી સુદામા પાસ :

‘હું વીનતું લેદી એ હાથ.’ અળખા કહે : સાંભળિયે, નાથ.
બાળક ભૂખ્યાં કરે ડુદન, નગરમાં નથી મળતું અન્ન.

x

x

x

ધાત્રુપાત્ર નહિ કરે સાહ્યવાહ; સાત્રું પાત્ર નથી રામ ખાવા.
જ્યમ જળ વિષ્ણુ વાડી ડાડુઆં, ત્યમ અન્ન વિષ્ણુ બાલક બાડુઆં.
બાથે યાદ બાલકડાં રૂએ, લશ્મ માહે પેસીને રૂએ.
હું તે ધીરજ કેઈ પેરે ધરું, ઉઠરાવું કુઃખ દેખીને મરું.
નીચાં ધર, સીતલીયો પડી, જ્વાન માંજર આવે છે ચડી.
અતીત ફરીને નિરમુખ જલ, ગવાનક નવ પામે બાથ.
કરે! ઇ જાહંપત્યની સેવ, નૈવેદ્ય વિના પૂલે છે કેવ.
પુન્ય પર્વોણી કેા નવ જમે. જોએ જોગે તેહેવો આયમે.

x

x

x

ખીન્ને ત્રીન્ને પામે છે આહાર, તે મુજને કહે છે અંજાર.
હું તો દસિસમુદ્રમાં ખૂદી, હેવાતલુમાં અકેળી ચૂદી.
સોભામના નથી રાણમાર, નહિ ક્ષત્રજ છોડિયાં હાર.
નહિ લસાટ દેવા કકુ, અન્ન વિના શરીર રહું સુકું.”

(કડવું ૨૭)

અને પત્ની સુદામાને એમના મિત્ર માધવ પાસે માથવા જવા પ્રેરણા કરે છે.

અને માતાનું હૃદય લોઈતું હોય તો આપણને ‘દશમસ્કંધ’માં જોવા મળે છે :
પહેલા પુત્રના જન્મ પછી ‘સચિવદન કુંડ’માં યશી થયેલો, દેવકી જાએ વારણે.”

(કડવું ૧૬)

એ રીતે પુત્ર ઉપર વારી શીટતી માતાની પાસેથી કંઈને સોંપવા નિમિત્તે વસુદેવ
પુત્રને લેવા આવે છે ત્યારે—

“દેવકી કહે : સાંભળિયે, નાથ, કેમ આવે પુત્રને આપતાં હાથ ?

પ્રથમ રૂપ કવચનું જુઓ, મરવા માટે કૂટરો હુઓ.

હું ઘેલીએ સુવ કીચો સાંતરે, ન રહો ઘેર દિવસ આંતરો.”

(કડવું ૭ મું)

આમ ત્રણ જ પંક્તિમાં આદર્શ માતાનો પ્રેમ સમગ્ર સફાઈ છે. અને જ્યારે
કૃષ્ણજન્મ પછી વસુદેવ દેવકી પાસેથી કૃષ્ણને જોડુણ લઈ જવા માગે છે ત્યારે
કવિએ બે જ પંક્તિ આપી છે, પણ એમાં માતાનો ક્રોધાપ અજોતો રહી ચક્રો
નથી; નેમકે

“દેવકી કહે : ન આપુ કુવરને, કેમ અર્પણ થાયે એ પડને ?
હુ પ્રસવું ને પર ઘેર હાથા, હું ફેકટ, જસોદા માતા”

(કલ્પ ૧૩ મું)

માતા પોતે બાળકને પ્રસવ આપે, પોતાને ઘેર દરવાજે મંગલ હાથાનાં નિશાન ન થાય અને એ પાસે ઘેર થાય—એ વેદના ત્રીજા ચરણમાં વ્યક્ત થાય છે. પછીના કલ્પમાં એ વેદના પ્રમાણમાં વિવેકસર મૂકી કવિ વેદના સાથે પણ પુત્રની કુશળતા જ ચાહતી માતાનું હૃદય વ્યક્ત કરે છે :

“સગી મા તે નંદની નારી, હુ આ સરે મોહો-મોહી;
સામજ્યું કહી પોપટી પ્રસવે, સુત નેહ લાવે હોલી ?
પધારો આતા મદિમારી માતા, જવલે ગૌ ચારી.
આ મનોહર મુખડે કહિયે કેદરો મુજને ‘માતા માહારી’ ?”

(કલ્પ ૧૪ મું)

માતા જસોદા કૃષ્ણને જ પોતાનો પુત્ર માને છે. જ્યારે કૃષ્ણ કાલિય નામનું દમન કરવા જમનાના ધરામાં ડૂબકી મારે છે અને એની માતાને ખબર પડે છે ત્યારે જમનાના એ ધરાને કાંઠે જસોદા પણ આવી પહોંચે છે—કવિએ જસોદાના મુખમાં ‘માતૃ માણકહું’ વિસાવ્યું રે સામળિયા’ એ કુવરપંક્તિવાળું એ પદ મૂક્યું છે તેમાં માતાના હૃદયની ધાવાવેળી અનુભવી શકાય છે. આપુ પદ ખૂબ જ આર્દ્રલાવે કરેલું છે.

“કાઈ હું જયો ને હુ જવું છૌં, બોલ સગપણ મટે ?

સાચુ વહાલ તો તાતા જણાયે, સામળતા હેઠું ફટે.”

આખા પદને જલ્દિ આ બે પંક્તિ જ મૂકી દેવા તોય માતાના પુત્રવિરહી હૃદયનું ચિત્ર ખડું કરવા પૂરતી થઈ પડત.

ત્રેમાનંદે પતિપ્રાણુ ઓંઓના સ્વભાવનું ચિત્રણ રુકમિણી અને દમયંતીમાં મૂર્ત કર્યું છે. એ ભેદ પતિપ્રાણુ છે, એટલું જ નહિ, પ્રકૃતિએ પણ પ્રૌઢ ચીતરાઈ છે, સત્યભામાના ટીખળનો અસમાન પણ આ બે સ્ત્રીમાં નથી. વરેલા પતિ સિવાય આ બંને બીજા પતિનો વિચાર સુધ્ધા કરતી નથી રુકમિણીના હૃદયની સ્થિતિ કેવી છે ?

“હરિ હ સ મૂઠી આવશે કાજરો પાપીએ ઘેર;

એ જીવાપે મરતુ ભણુ; ધરતી દેએ વહેર.”

(રુકમિણીદસ્ય, કલ્પ ૪ મું)

પ્રસંગોપાત્ત એને યુક્તિ પણ કરવી પડે છે. એ શત્રુ જેવા સાધને હસીને પણ બોલાવે છે. હૃદયમાં એ લાવે કે અબાના દરમિ જવાની સાર્થ વ્યવસ્થા કરાવી

આપે. એના એને સફળતા મળે છે. આ મરવા પાત્રની પ્રૌઢિતા આપણને 'સુદામા-ચરિત્ર'માં દર્શન યાવ છે. સુદામાનો હાથ ગાલી કૃષ્ણ હર્ષ પામે છે તે વખતે સત્યસામા એના દીખળી સ્વભાવ પ્રમાણે "બાલી એવા સરખી જોડી" વગેરે દીખળ કરે છે ત્યારે "તમે બોલો છો શું બણી રે?" (કડવું ૭૩૫) એમ સમય સાચવી લે છે. એ જ રીતે સુદામાનું ઐશ્વર્ય વધારવા કૃષ્ણ પાસેથી તાફળ લઈ રાણીઓમાં વહેંચાવી આપે છે : પ્રથમે એ રીતે "શ્રી આમળ રાખ્યો મિત્રનો બાર" (કડવું ૧૨૩)માં કુશભિણી સહાયક થઈ રહે છે.

દમયતીનું પાત્ર પણ ચતુરાઈથી ભરેલું ચીતરાણુ છે. હંસના મધા પછી ઇંદુ વરની પ્રાપ્તિના પરિતાપમાં એને તાપ આપે છે ત્યારે માતા પૂછવા આવે છે. દમયતી એનો માર્મિક જવાબ આપે છે :

“મુખ મરડી દમયતી બોલી • પરદા માલુસ નહોત;
પરજ્યા કુવાત કાઢ ન પ્રોછે, ફાંકટ કરવો ચોર.
હું સમાણી ભય સાસરે, તેના જોને ભોમ,
તેની ધેરે મારે ધારો, આફરો ભરો રોમ”

(નળાખ્યાન : કડવું ૧૬ મું)

અને જ્યારે દેવેનાં દૂર તરફે નળ દમયતીના આવ સમા બીભતી અદરશરૂપે આવે છે ત્યારે સામેની આશ્ચીમાં એ નળને બોળખી કાઢે છે; હાસી પાસે જઈ બોલી જોડે છે :

“વેદ છે વેશગીનો બાણે, નાટક કાએક લાગ્યો;
ચકે તો એ પ્રાણુજવન નળરામ નિલે આગ્યો.”

(કડવું ૨૦ મું)

જ્યારે નળે પ્રથમ દર્શન આપ્યું ત્યારે પરાધુરુષને કેમ પુછાય? માટે હાસી દ્વારા દમયતી પ્રશ્નો કરાવે છે નળને એ મનથી વર્ષી ચૂર્ષી હતી, તેથી જ્યારે નળને મોટે નળની જ નિંદા સાલળી ત્યારે 'પ્રેમહા દાખી' (કડવું ૨૨ મું) અને

“વિરહિણી ધણી વિકળ લઈને પડી પૃથ્વી માઢે.” (કડવું ૨૧ મું)

આ કાંઈ નાટકીય નહિ પણ જગતમાં ખરા પ્રેમીઓના વિવશતા બનતી ઘટનાનો પ્રેમાનંદ ખ્યાવ આપે છે. અને સ્વયંવરને સમયે મહાપ્રમા દ્રશ્ય નળ નથી આગ્યો માટે મહાપ્રમા જવાબે “નળ નથી આગ્યો મહાપ્રે માટે લગાડે વાર” (કડવું ૨૫ મું). નળ અને નળાકૃતિ આરે દેવાને એકસરખા જોઈને “બુદ્ધિમાન નારી છે

પણ, માન મુકાવે દેવતા તણું ” અને એ રીતે “પણ કન્યા કોને ન વરે” (કંઠ ૨૮ મુ)
મૂત વખતે પણ એ નળનું ધ્યાન દોરે જ છે કે

“.....વળદ બહી મા જોરો છ.

એ રૂપભાગા વેરી છે કારમો, રાજરમતમા મોરો છ.”

(કંઠ ૩૦ મુ)

અને નળ દારીને વનમા જવા નીકળે છે ત્યારે આર્થ સીને શોમે તે પ્રમાણે
'જેમ છાયા દેહને વળગી' રહે તેમ એ 'અળગી' યવા માગતી નથી. ત્યારે વદાવા
બાળકોને પણ કંઠણ કાળજે મોસાળ વિદાય કરે છે. “ હૃદયે ચક્રા નવ જિતરે રે એમ
હલી હમયતી રોય ” (કંઠ ૩૧ મુ)

વનવાસમા પણ 'પતિને ફૂં એ ફૂંજ અને પતિને મુખે મુખ' એ જ હૃદયથી
એ વરત્યે જાય છે. જ્યારે હાથમાથી માછલા છવતા થઈ પાણીમા ઠેકી જાય છે ત્યારે
સાચુ ખોયે તે નળ માને એમ નથી એમ જોવા “મુઘા પાપિણીએ મચ્છ ભખાળ્યા”
(કંઠ ૩૨ મુ) એમ હલી પ્રસન્નને સાચવવા મથે છે 'નવ તિસ્કાર દોડતા કરે'
તોયે (કંઠ ૩૩ મુ) એ ખમી લઈ પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે જ્યારે નળ
ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે અથડાતી કુદાતી-પોતાનું શિયળ જી ચવતી માછીને
ત્યા જાય છે ત્યા પણ એ 'મામ' મૂકતી નથી, પોતાની ઉપત્તા આજ ખમી ખાય છે
પરંતુ એની ચતુરાઈની કસોટી તો એ નળને જોવાની અચાવવા ઝંતુપર્ણ ઉપર
સ્વયંવરની કુકુમપત્રિકા મોકલી પોતાનો દેવ સિદ્ધ કરે છે એમા છે અને એ સાહસને
તરી પાર જિતરી કેવળ ચતુરાઈના જોડ ઉપર જ નળને ફરી પામે છે. એણે કરાવેલી
પરીક્ષામા એની ચતુરાઈનો વિજય પ્રેમાનંદે મૂર્ત કર્યો છે.

પ્રેમાનંદે આમા સુજ્ઞાતી સીનું હૃદય રજૂ કર્યું છે કે સમય ભારતની સીનું
હૃદય રજૂ કર્યું છે એ આખા ભારતવર્ષમા પરપરાથી મળેલી ભારતીય સંસ્કૃતિના
અવિચ્છિન્ન પ્રવાહમા આપણે એકદમ વાગી ન શકીએ વધુ પ્રામાણિક તો એ
છે કે પ્રેમાનંદના સમયમા એણે સીને એના સામાન્ય સ્વરૂપમા જોવા દોષ સકે
એનો જ સ્વાનુભવ કવિતામા મૂર્ત થવા દીધો છે.

અને પ્રેમાનંદનો પુરુષ પણ ભારતમા સરેરાશ એ પુરુષ મળે તેવો જ આપણને
જોવા મળશે. 'ઓખાદગ્ધ' મા આપણે નવયૌવનથી ભરેલો સ્વચ્છિદ્ર નેહયે કે
મુત્સદીગીરીના ધાવણ ધાવી ચૂકેલો મત્રી કૌશલ જોઈએ-એ તે તે કોઈનો ભાગીય
પુરુષ જ જોવા મળશે. આપણને રાજપૂતપુત્રના સ્વરાવનનો રાજસ્થાનના રાજપૂતોએ
મુસલમાનોની સાથે ખેલેલા જ જોમા પરપરાથી પણ જ્ઞાત છે. અનિરુદ્ધમા

આપણને રાજપૂત-સૂરતનના જ દર્શન થાય છે. જીવાન રાજકુમારના શુભો કપર મુઘ્ધ થયેલી પ્રિયા પણ એવી જ ઉત્તમકુળની છે; એના કપર એ કુમાર

“ મોહો મોહો તે મુખને મોડે, મોહો મોહો તે લકુટિને ભેડે.”

(કડવુ ૧૩ મું)

એમ પ્રિયાના પ્રત્યેક અંગે કપર—એના પ્રત્યેક હાવભાવ કપર મુઘ્ધ થાય એ જ વીર કુમાર જ્યારે ખાડાનો એલ એલવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે દ્વિત્રિકુમારની વીરતાની મૂર્તિ બની રહે છે. લડવા ખડા થયેલા પ્રિયતમને આખા રોકવા નય છે, પ્રિયતમ સાથી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી લડવા તત્પર બને છે :

“કય મહે : 'ન કરુ સગામ, આઢા નાઢાનો કુલુ કામ ?
હાલે જીવતા ઇંદુ નહિ, કા ન મગિયે સાઢામા નર્ધ ?
નથી કામરવાનો કપાથ, ત્યાં તે સથ પાગ્યે શું થાય ?
નાઠે લાછન લાગે કુળમા, પ્રતિષ્ઠા નય એક પળમા.
મહુઅર વાગે ને મહિધર ડોલે, ના ડોલે તે સર્પને તોણ.
વન ખાજે, કેસરી દે ફાળ, ના ભિજીયે તે ભણુવો સિયાળ
હાકયો વાથ ન માડે કાન, નહિ સાફૂલ, ભણુવો જ્વાન.
સૂત્રી નાચે દેખીને હળ, નહિ પુરુષ, ભણુવો બાડળ
પરમા મોઝારો રહે પેશી, જુદા ચરણ વિના રહે બેશી.' ”
એમ કહી આખા અગમી કીધી, બહ જાગ્યો ને ભોલણ લીધી
અસુર હળમા નર્ધ ખૂ પિયો, છત્રેથી કપિની પેરચે પડ્યો.
જેમ કાઢ પેસે છે જળમા તેમ અનિરુદ્ધ પેઠો હળમા.
જેમ ચદ્ર પેશે વાદળમા, તેમ વાધ્વિક થયો જળમા.
ગજપૂપમા લલુ કેસરી, તેમ અનિરુદ્ધ મધિ-અરિ.
દૈત્યને આગ્યો મૃત્યુનો દાહાડો, ખાલે અનિરુદ્ધ ગેષ અખાડો.”

(કડવુ ૪૦ મું)

અને પછી કવિએ અનિરુદ્ધની વીરતાનું સૂચક વર્ણન આપ્યું છે. બાણે આખા અને અનિરુદ્ધને પકડી લીધા પછી પણ અનિરુદ્ધની વીરતા જતાયે ઓસરતી નથી. આખાને દિલાસો પણ વીરને ઇજાતો જ આવે છે

“ જો આદરુ તે અસુર-કુળને ત્રેવડુ તુલમાત્ર,
રોમા રાખવા જીશુર-કુળની અગ્રે બધાંબું છે જાત ”

(કડવુ ૨૨ મું)

કૌભાંડમાં આપણને સામાન્ય મુન્સફીગીરી જ દેખાય છે; પણ 'ચંદ્રદાસ-આખ્યાન'માં તો પ્રધાન ધૃષ્ટયુદ્ધિ નાણે કે દેસી રજવાડાનો કોઈ કુટિલ કારભારી હોય એવું ચિત્ર પ્રેમાનંદ મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં પણ ચંદ્રદાસ જેવું ઉત્તમ પાત્ર પ્રેમાનંદ સાચવી શક્યો છે. અણ્ણમતા જન્માઈને પળવવામાં ધૃષ્ટયુદ્ધિ પાણુ વાળી ભેતો નથી. એનો નાશ કરવાથી પુત્રોનું સૌભાગ્ય ઘટ્ટાવાનું છે એનો પણ આ કુટિલ કારભારીને ખ્યાલ નથી અને કાળીના મહિરમાં મારાઓ મારફત મરાવી નાખવાની એ યુક્તિ પ્રયોજે છે. એનું કુટિલ હૃદય :

"સહી ના સમાય હવે આડું, એ જન્માઈને કપટે મગરુ."

(કડવું ૨૩ મું)

અને એની કપટકળા ? ચંદ્રદાસને તેડાવીને

"પાછો દિવસ ધટિયા ચ્યાર તે વેચા તેઓ કુલિંદુમાર.
દેખી મુખકુ હસઈ ઠીધું મન વેઠોણ માન જ દીધું.
'તમને હુ ખોસાવું છું લાડે, જે સમયે સીધ્યા આટે.
સામળો કુલિંદુલ્યા ઠાલા, મુને મદનપે અદા વાઢાલા.
સમા તે સોનાનું લીમ, આખ્ય થાય છે ટાટી લીમ."

(કડવું ૨૩ મું)

અને એણે ચોળવેલી યુક્તિમાં એ નિષ્ફળ નય છે. ચંદ્રદાસને ઠેકણે આવી ચડેયો મદનકુમાર જ લોભ જતી નય છે. ચંદ્રદાસ અને મદન એ બેટમાં બિચા કુળની ખાનદાની કવિએ મૂર્ત કરાવી છે.

કવિએ અનિરુદ્ધને પણ ટક્કર લગાવે એવું અભિમન્યુનું પાત્ર સરભ્યું છે. અભિમન્યુનાં વિરાટરાજની કુવરી ઉત્તરા સાથે લગ્ન થયા હતાં અને એક જ માસમાં મહાભારતનું યુદ્ધ આવી પડ્યું. પ્રેમાનંદના જણાવ્યા પ્રમાણે "સૌભદ્રેય" લગ્ન પછી વિરાટ નગરમાં રહ્યો હતો અને યુદ્ધની વાતે હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યો હતો. યુદ્ધ થતા જ એણે પાડવોના પડખામાં રહી ધૌરવો સાથે યુદ્ધમાં લાગ લેવા માંડ્યો હતો. દસમે દિવસે લીમ્મ પચ્યા ને દ્રોણ સેનાપતિ થયા. વળતે દિવસે અર્જુને રણમાં લગ્નદત્તને માર્યો અને "મુનિ દ્રોણ મૂર્છા પમાડ્યા અભિમન્યુ ઉન્મત્ત" એવું પરાક્રમ કર્યું. વળી—

"નાહી સેના દુર્યોધનની તે સૌભદ્ર ફરે માર.

તેમાં કોઈ રહેવા ન પામ્યું; કહ્યું તે ખાધી હાર."

(કડવું ૨૪ મું)

અને અભિમન્યુના આ પરાક્રમનો અભય ? દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે-

“ કાલે અભિમન્યુને ન મારું” તો હું પડું કુંભીપાક ”

આ હકીકત ગ્રન્થર દ્વારા પાડવોના નાણવામર આવી ગઈ. આવડી કાલે ચક્ર-
બૃહ રચાવાનો હતો. અર્જુનને મુશર્મા સાથે લડવાનું હતું. એને તો ખાતરી જ
મઈ ચૂકી હતી કે

“ અભિમન્યુને છવવાળી તે નથી મુજને આરા.”

આ પછી અભિમન્યુ માતા સુભદ્રા પાસે આવ્યો; એ બોલી બોલ્યો :

“ માતા, દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા કીધી મુજનો કરવા નારા.

બ્રાહ્મણના બીહાબા બીના સર્વે, પિતા પામ્યા કુઃખ.

મહાવો લેતા મુને આવડે છે, પણ એ મુન્ય કીધું મુખ.

અતે હારવા હું ન દેઉં, પણ લેઉં સુભટના રાણમાર.

મારું તે કોરવ છવતા, બૃહને કરું તારાતાર.”

(કડવું ૨૪ મું)

સુભદ્રા આ સામળીને ફરડી બેઠે છે. એને એમ હતું કે એ ઉત્તરા અહીં હોય
તો અભિમન્યુ એના પ્રેમ ખાતર યુદ્ધમાં ન જાય અને પોતાનો વશ જળવાઈ રહે.
પાચાલીની મહાધી રાવકા દ્વારા ઉત્તરાને વિશ્વરથો તેડી લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં
આવે છે ને ઉત્તરા આવી પહોંચે છે. દરમ્યાન ક્ષત્રિયક્રમાદેશ યુદ્ધમાં જવા સાંવરા
ધાય છે. ધુધિહિર સુભદ્રા વગેરે પુત્રવધૂની રાહ લેઈ રહ્યાં છે. અભિમન્યુ માતા
પાસે આવ્યું માર્ગે છે ત્યારે સુભદ્રા લાવવાને મિથે અદર જઈ હથિયારો છુપાવી
ખાંખાખોળાનો કંઠ કરે છે-એ માટે કે કેમે કરીને ઉત્તરા આવી પહોંચે, અભિ-
મન્યુને કિતાવળ ધાય છે :

“ અભિમન્યુ કેહે : સુભ માવડી, એ વાર લાગે છે આવડી !

સગ્રામ કરવાને માય છે અસુર, કૌટુક કરશે મારું ચર.

કહેશે : “ કાલ સૌમદ સસામા બકચો, બીહીનો તે આવી નવ રાકચો.” ”

(કડવું ૩૦ મું)

કુલી પાસે આજ્ઞા લેવા મોકલ્યા ત્યાં પણ બોલી બેઠે છે :

“ ચક્રવો બૃહ લેવાને કાજ, મુને આજ્ઞા આપો આજ.

દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા કીધી થણી, માતા, મુજને મારવા તણી.

એ મિશુક મુજને કરશે શુષ ? તે ચકી નવ બોતો દુઃખ.”

(કડવું ૩૦ મું)

કુંટીજીએ અમરરક્ષા બાધી, પણ કૃષ્ણે કપટરૂપે આવી એ છાડાવી નાખી !
અભિમન્યુ રણ તરફ ધસે છે ત્યાં ઉત્તરા આવી પહોંચી, માર્ગમાં જ મળી. એ
પોતાની પત્ની છે એનો એને ખ્યાલ જ નહોતો, પણ એ મુગ્ધ તો થાય જ છે.
યુધિષ્ઠિર પરિચય કરાવે છે. અહીં અભિમન્યુની પાછી કસોટી જ થાય છે. અભિ-
મન્યુના આ શબ્દ :

“ હાં પ્રિયા આંખલડી રાતી કરો ! મારા સમ જો આંસુડાં કરો.
તમે અતૃપ્ત છો ક્ષત્રિયાણી, પ્રેમદા ચક્રવેા મુને પાણી.
રણ યદી રે ને ઝાસરતું તે જીભાપે લડું હોય મરતું.”

આ પછી પ્રેમાનંદે ખડું કરેલું ચિત્ર ખૂબ જ તેજસ્વી છે :

“ કૌરવમાં યદું કેહેવાણુ રે, અભિમન્યુ આળ્યો રે.
સુભટ સુભટ સર્વના ઝાસાણુ રે, અભિમન્યુ આળ્યો રે.”

(કડવું ૭૮ મું)

એક પછી એક કોઠા એ જીતતો જાય છે :

“ બૂદમાં જેઠો અભિમન્યુ બીરજ, ધરા મુલવી ધાતો ધીરજ,”
(કડવું ૪૨ મું)

સાતમે કોઠે એ એકલો જ ફસાઈ જાય છે ત્યારે

“ તેણી વેળા અભિમન્યુ આપરૂપે દોતો,
કૌરવરૂપી સાવજને અભિમન્યુ આળ્યો પોદોતો.
સુભટ વિદ્યા પ્રકટ કરતો ને રીસ અંતર બાપી.
નિમિષ માલે અનેક તે કૌરવ નાખ્યા કાપી.
કાઠે ત્રાડે ચૂકવે સાર ફરીને મૂકે સરત.
રથ ઊપર ફરવા લાગ્યો, નણે માંડયું તાંડવ નૃત્ય.
પાવક જેમ તડુવરને બાળે સૂકાં કાષ્ટ ને દર્બ,
ઉદુ જેમ અળગો નીસરે લેહી વાયુ ને અણ,
તેમ છ સહસ્ર ધ્રુવા લેહી અભિમન્યુ નીસર્યો નિરાળો.”

(કડવું ૪૮ મું)

લક્ષ્મણના ચિત્રણમાં પ્રેમાનંદના સુધના સુદામો પ્રહલાદ અને નરહી
મહેતો ધ્યાન ખેંચનારા છે. સુધનાની સામે કોઈ દેશી રજવાડાના હોય તેવા
ખટપટિયા સંખ-સિખિત બે પુરોહિતોનો ગમે તેટલો ઉપદ્રવ છતાં સુધના હૃદયનું
ધૈર્ય ગુમાવ્યા સિવાય બચાનક કસોટીઓમાંથી પણ પાર લીધરી જાય છે. કવિએ એને

એક પણ સ્થળે વિવિધિત થવા દીધો નથી. “ધ્યાન, શીલમવાનનું મૂકે નહીં પણ માત્ર” એ, અનન્યભાવ કવિએ સચિત્તાંજ નજીવ્યો છે. તેલના પેણુમાં તળાવા તૈયાર થતા ભક્તના પ્રવલ્લનો તરફના શબ્દ જુઓ :

“.....નુઓ છા યા માટે ?
હરિચરણનો માત્ર જાલો, નરો મા અવળી વાટે.
સામગિયાનું સમરણ કરતાં મુકાઈએ ધાટે રે,
જુલુ સામગિયાના ગાદ્યે રે હીમ ચડી.”
(કડવું ૧૨ મું)

આ ભક્તને યુદ્ધને પ્રસંગે ધીરવોર યોદ્ધા જેવો જ પ્રેમાનંદે સાધ્યો છે; એ એના અર્જુન સાથે અશ્વવિષયક યુદ્ધમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. અર્જુન લડવા આવે છે એવી ખૂબ પડતાં જ્યારે સુધન્વાનું સૈન્ય નાસવા લાગ્યું ત્યારે—

“ધીરજ આપી સુધન્વાયે, સૈન્ય સધણું વાળિયું;
ભયુદ્ધી મનુષાકાર કરીને અર્જુન સાદામું વાળિયું.
સમરથા સારથિને કીધી, કોવે રથ દંકાળ્યો.”

(કડવું ૧૭ મું)

સુદામો બીછ જ કોટિનો ભક્ત છે. એ બ્રાહ્મણ ભક્ત છે અને ભગવાનનો બાળગોઠિયો છે. શરૂથી જ એ વૈરાગ્ય-પ્રકૃતિનો છે, છતાં આશ્રમના નિયમ પ્રમાણે :

“સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માળ્યો, મન જેનું સન્ધાસી.
પતિવ્રતા પત્ની વ્રતધાવન પરમેશ્વરને પ્રીછે.
સ્વામીસેવાનું મુખ વાછે, માયામુખ નવ ઈછે.
દશ બાળક યથાં સુદામાને દુઃખ દરિદ્રે ભરિયા,
શીતલાએ અમીછોટો નાંખ્યો, થોડે અન્ન બિઝરિયાં.
અભયિક વ્રત સુદામોદા ખાળે, હરિ વિના લાલ ન જોડે.
આવી મળ્યું તેો અશન કરે, નહિ તેો જૂખ્યા પોડે.”

(કડવું ૧ છું)

અને “નામ ગૃહસ્થ પણ દેવળ જાડી, માયામુખ નવ ઈછે રતી.
મુનિનો મહિમા કો નવ લહે, સઠ મેલો ઘેલો દરિદ્રો કહે.
ભર્યા વિના કોહો કોણ આવે, સમુદ્રની પેરે દરિદ્ર વ્યાપે.”

(કડવું ૨ જું)

એની પત્ની એને એના બાળગોઠિયા દ્વારિકાપતિ કૃષ્ણ પાસે પાચના કરવા જવા કારે દમાણુ કરે છે. પત્ની થોડી યુક્તિ પણ અજમાવી જુએ છે :

“નદવસાયને નયો જઈ, હું છાત્રું તમારે પાયા.

ધન નહિ જડે તો ગોમતી-મજ્જન, દર્શન-કૃષ્ણ નહિ નય, ભાવક સાગરો રે”
(કડવું ૩ જુ)

ત્યારે— “સુદામો કહે : વિષ્ણુને નથી માગતાં પ્રતિવાદ;

પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી માગતાં જીવ નય. મામ ન મૂકિયે રે.”

એમ પત્ની અનેક રીતે સમજાવે છે. પણ સુદામો નયવાની વાતને કોહું
આપતો નથી. એ તો હઠ માની રહ્યો છે કે

“જેડવા પાણી ને દીન વાણી, થાય વડન ખીજી વરણ;

એ ચિન્ન છે નયક તણાં, નયવાથી રડું મરણ. મામરે”

(કડવું ૩ જુ)

છવટે સુદામો મિત્ર પાસે ચાચવા દ્વારિકા જવા તૈયાર થાય છે; પણ મિત્રને
મળવા જવું હોય તો કાઈ બેઠ તો લઈ જ નવી જોડયેને? ઘરમાં તો કશું જ નહોત.
ત્યારે પાંડોરાજીને દયા આવી ને પત્નીની માગણીથી થોડા કાંચુવા આપ્યા. સાફમાં
કરી એ પતિને આપ્યા પતિ ‘મુખ રામ મણતો નય.’ દ્વારિકા પહોંચે છે ત્યાં પણ
એને તો મિત્રના દર્શન પૂરતી જ જાણે કે ભાવના છે :

“એક વાર પામું દર્શન તો હું જાણે પામ્યા છંદાસન”

(કડવું ૧ હું)

સુદામો મિત્રનું સંપૂર્ણ સન્માન પામે છે. આવા સન્માનની સમક્ષ પોતાની
પેલી ચીદાની કઈ જિજ્ઞાસા! તેથી—

“પેલી ગાંઠકી તાંડુલ તણી તે જથા તણે લી ચાપે.”

(કડવું ૮ મું)

બાળપણનાં સ્મરણ જનવાને તાલ કરી આપ્યાં. અને છવટે મિત્રનું દારિદ્ર્ય
જૂઠ કરવા બેઠને માટે લાવેલા તાંડુલ માગી રહ્યા છે :

“વરણ તણે શું ચાપી રહ્યા છે, મોહોટું મન કરી કાઢો.

અમ જોગ એ વસ્ત ન હોય તો ફર ચકી દેખાડો—અઠગક ઢળિયો રે.”

(કડવું ૧૧ મું)

પણ સુદામાને ભારે સંકેત થાય છે. પ્રજુ પ્રુદ નયક-૩૫ થયા છે અને ચૂટવી
તાણી લે છે. પ્રજુ તાંડુલના કણ મુખમાં મૂકે છે તે જ વખતે સુદામાનું સમગ્ર દારિદ્ર્ય
નહ ધઈ નય છે, પણ સુદામાને એનો ખ્યાલ નથી; જ્યારે સુદામાને પ્રત્યક્ષ એક
માઠી પણ હાથમાં મૂક્યા વિના કૃષ્ણ વિદાય આપે છે ને સુદામા વિદાય થાય છે :

"વજ્રમા કૃષ્ણ ફરી મળજો કરી, પણ કરમાં કંઈ મૂક્યું નહિ.
તપ ટુખિએ મૂક્યો નિશ્વાસ, ચાલ્યો બાલણ્ય થઈ નિરાસ,
ટુખિ અન ત પામ્યો પથારીપ, ભય નિદતો પોતાનો આપ,
હું માગવા આગ્યો મિત્ર ન કરે તે સમે સત થોં નાભું મુને ?
ઝીંજત નર તો રાજ સમાન, રડાએ હપલભ્યું અપમાન,
એકાંતર ને પામિયે અન્ન, વા કંઈ મૂળ કરિયે પ્રાપ્તન.
ભૂખે મરે જાળક નાહાનડાં તો જવરાવિયે સૂકાં પાંદડાં,
વા થવન પ્રાશીને બરિયે પેઠ, કે કરિયે નીચ પુટપતી વેઠ.
અથવા કાઠનસૂનો વિઠે કરી, કે પર-વેરે પાણી બરી.
હજાહજ વિષ પીને પોઢિયે, પણ મિત્ર આગળ હાથ ન ઝોઢિયે."

(કડવું ૧૨ મું)

પોતાને તો કર્યું ન મળ્યું ને 'મૂલગ્રા માહારા લાંદુલ જવા'ની ચિંતામાં એ
તાતો. પણ થઈ ભય છે ને જનવાનની નિંદા પણ કરી બેસે છે, પણ તરત પસ્તાય
છે અને પોતાને સમૃદ્ધ ન બનાવ્યો એ માટે સજી થાય છે; શા માટે ?

"મુખ પામ્યે વાંધે કોષ ને કામ, દુઃખે સાંસરો શીશમ."

(કડવું ૧૨ મું)

પ્રભુસ્મરણ છૂટી ભય એવું પ્રભુનો ખરો ભક્ત કરી કરે નહિ, છુટી નહિ.
આવો આ ભક્ત નિજ વતનમાં પાછો ફરતાં શું જુએ છે ?

"એધાળી સરવે ભેતો ભેતો, જાદિ તે આગ્યો ફરી ફરી,
સુદામેજી પ્રજા સાંસે, વિચાર કીધો વેળા જઈ :
'આ ભવન ભારે કાણે કોંધાં ? પણ પર્ણકુટી માહારી કાં બઈ ?

* * * *

આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ જાળક માહારાં કાં ગયાં ?
દ્વાપરાળા દુદાસમાળા, પવિત્ર કુશની સાદરી,
ગઈ પીસણી સમાજની, વિપત્ત્ય કથમ સામટી પડી ?
દૈવની ગતિ ગહન હીસે, હુ પડ્યો કર્મધીન;
માહારે કટુળ-વિજેગની વિટળણ, હુ હવે દબ્યો દીન.
તૂટી સરખી રૂપડી ને લૂટી સરખી મુંદરી,
સજ્યાં સરખાં છેકરા તે નવ મજ્યાં મુજને ફરી."

(કડવું ૧૩ મું)

પત્ની જ્યારે નવચૌવના બનેલી થઈ પેતિને 'સાહેબજી સચિ હોશ' આગળ વળે છે ત્યારે પણ મુદામા એનું હૃદય જાણે ઠીકું ચલાવેલો નથી. અંદા પ્રેમાર્નૈવે થોડું હાસ્ય પણ પાથર્યું છે. એનું હૃદય મગ્નૂત છે :

“પાપકર્જીઓ, તમને પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કા આલો છો વાન્ય ?”

એ એના શબ્દ છે. જ્યારે ખરેખર નવનિધ પામ્યો ત્યારે પણ—

“નવકના બહુ જૂથ આવે, નિરમુખ કો નવ ભય;

જેને મુદામાજ દાન આવે, લખપતિ તે થાય”

અને, “તદપિ વૈભવ ઇદ્રનો, પણ રુખિ રહે હદાસ.

વિજેશ રાખે લોખનો, પાળે તાહાં સંન્યાસ.

વેદાધ્યયન, અગ્નિહોત્ર દોષે, રાખે પ્રભુનું ધ્યાન.

માલ ન મૂકે, ભગતિ ન ચૂકે, એવા વૈશ્યવજન ભગવાન.”

(કંઠક ૧૪ મુ)

પ્રહલાદના ચરિત્રમા તો ભક્તને વિરોધીએની હાથે પાતાવારે કષ્ટ આપવામાં આવે છે. એના વ્યક્તિત્વમા પ્રભુનો અનન્યાશ્રય કવિએ લીધવતાનુસારી વ્યક્ત કર્યો છે :

“હરિ હરિ હસે છે પ્રહલાદ પિતાપુત્રને લાગ્યો સંવાદ.

રીસ ન કીજે, રાખજ રે, કીડી ઉપર કુવાડો

અભિમાન ન કીજે, તાતજ રે, સોને મરવાનો ફાહડો — હરિ હરિ.

નારાયણનું નામ ન મૂક રે, મુખે ફેડો મારો કામ.

પ્રહાર કર્યા બહુ પેસા રે, રાખનાસે મુને રામ — હરિ હરિ.”

(કાંઠ ૮ મુ)

આ ભક્તચરિત્રોની પાછળ મૂળ ગ્રંથોનો થોડોપણ સહારો છે. પરંતુ એણે પોતાથી બરસે 'વર્ષ ઉપર ચર્ચ થયેલા મુપ્રસિદ્ધ નાગરભક્ત નરસૈયાના જીવનને લગતા ફૂંડી વિવાહ માત્ર અને મોતેનું એ ચાર કાવ્ય પૌરાણિક આખ્યાનોની પદ્ધતિએ જ ગાયા છે. પ્રુદ નરસૈયે પણ પોતાના જીવનમા થયેલા સ્વાતુભવેને પોતાની પ્રતિભામયથી ચમત્કારોનો થોડોજાજો આપ આપી ગયા. નરસૈયાના વિષયમા લોકમા પણ જે દત્તક્યાઓ પ્રચલિત હતી તેના આધારે પૂર્વના આખ્યાન-ગાયકોએ પણ 'મોતેનું' ફૂંડી વગેરે ઉપર રચના કરી હતી. એ બધાને આધારે પ્રેમાર્નૈવે નરસૈયાના ચાર પ્રસંગોને કાવ્યમા—ચથાર્થ શબ્દે કાવ્યમાં—ગાયા. પ્રેમાર્નૈવની સાદુ ભક્તચરિત નથી બની રહેલી, એમા પ્રેમાર્નૈવની પ્રતિભા પણ લગી છે.

પ્રેમાનંદનો નરસૈયા આગવો જ ખડો વાત છે. 'હું'ડીના આરંભમાં જ કવિ નરસૈયાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપિ છે :

“નશીદુષ્ટ પાયા, યુલ્લ ખાંગા, તણે'માયા મમત.
સસમંડળ નિરખિયું, તે પામિયો છે વસ્ત.
'વિશ્વાસ'દે 'વિશ્વ'બીર 'વિલો'એ ધ્રાસનું 'લક્ષણ.
'શંસારમાં સરસો' સ્તે, 'કરે' હરિકથા-કીર્તન.
લોકાચારી નવ ગણે, નવ ગણે નાગરી નાત.
'જેણે' પ્રભુ સધિ પ્રીત બાંધી, જેમ પડાવે લાત.”

(કડવું ૧ કું)

નરસૈયાની અગિયારેજનની સાથેસાથ એ નામોનું ચિત્રણ આપે બધ છે. 'નામરકોમ એટલે ખટખટી અને ટીખણ' એવી છાયા પ્રેમાનંદના માનસ ઉપર પડેલી : “ત્યાં બેઠા હતા નાગર બાણજી, જેને જુહું બેઠ્યાનું પેણું” (કડવું ૧ કું). એ નાગરે વીરધવાસીઓને નરસૈયા પાસે હુંડી યેવા જવા પ્રેર્યો. નરસૈયે પણ “હાંસી બણી આતમી મહેતે તે સમર્થા શ્રીઅવિનાસી રે” (કડવું ૧ કું). નરસૈયાને તો પ્રભુ ઉપર પરમ 'મહા' છે. એના હૃદયના હંદ માન્યતા છે; એ સ્પષ્ટ કહે છે કે “સેવક તમારો હુંડી કરે, 'ન્યાં'લખે ત્યાં'પાણી નવ રે.” (કડવું ૩ કું). એને હૃદય-મહુમાં તો હરિનું નામ માત્ર છે. એ હુંડી લખતાં પહેલાં પણ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે “નષ્ટ નાગરે કીધી કબ, પ્રભુ, માહારે છે તમારી વન.” (કડવું ૩ કું). પણ નરસૈયા કોઈ દીણાંપિયો હરિજન નથી; એ જરૂર પડતાં પ્રભુને જગાવવામાં પાછું વાળી ભેતો નથી. : ‘નકાર કરસી, કૃષ્ણજી, તો છે નાગર સાથે કામ રે’ (કડવું ૪ કું).

‘માહ’માં પણ પ્રેમાનંદ નરસૈયાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપતી વેળા નાગરી નાતને ભૂલતો નથી :

“હીકિક વાત એ બણે રોની, એ ન બણે દિવસ કે રેણી ?
અનેક ભક્ત કહાવે છે સહી, પણ મેહેતાજીની તોણે નહીં.
જેનું ચિત્ત પ્રભુજીમા વસે, કદી માયામાં મન નહિ ધસે.
કુપાત બાણજી નાગરની નાત, તે તો જણાવે પોતાની નત.
સદ્ મેહેતાનું હાસ્ય જ કરે, કુટુંબનું કે માણસ નવ ગણે.”

(કડવું ૪ કું)

કોઈ અને સોભલે પણ એની નિદામાં ગણુ રાખતાં જાયી. પણ નરસૈયાને તો 'સૌ તૃણને સોય' છે :

“સસે બકવા કરતાં એ મુજ, જરા મન નવ ધરે દુઃખ.
હરિ ઉપર સતોષ રાખે, આમથી મુછીને આમ કાઢી નાખે.
કરે હરિનિંદા તેહેનું કર્મ બધાયે, મારે આશરો વૈકુંઠરાયે.”

(કડવું ૪ મુ)

નરસૈયાના પિતાના શાહને દિવસે બાણી પોતાને ઘર એ શાહ કરવાનું દોષ
નોતરુ દેવા આઠ્યા ને ખૂબ મહેણાટોણા માર્યા—એનાથી નરસૈયાની પત્નીને ખૂબ
માઠુ લાગ્યું ત્યારે—

“આજ શાહ કતુ તો મહેણું ટળે, ખર્ચા આપશે દેવ મોરાર રે.”

(કડવું ૫ મુ)

એમ નકી કરી સમસ્તનું નોતરું નરસૈયા ફેરવાવે છે. બસીધરને એની ચિંતા
છે, પણ સાચી એમને ય સાચી રાખે છે. નોતરા ફરી વળ્યા છે; ધરમા તો કાંઈ
નથી; ત્યારે માણેક મહેલી ચિંતા કરે છે. નરસૈયાનો એક જ જવાબ છે :

“મુને તો હઠ વિશ્વાસ છે, ખર્ચા મોકલશે વૈકુંઠરાય.”

(કડવું ૬ મુ)

એમ સકા-હાથ નિશ્ચિત જ રહે છે. અને જ્યારે પ્રભુ તરફથી એને રૂપિયાની
કોથળી આપવામા આવે ત્યારે એ કોથળી લઈને મહેલીના હાથમા સોપે છે. આ
વખતનું પણ એનું હૃદય :

“મન માને ત્વમ ખરચો નારો, કોઠી એક ન રાખયો પાસ રે.”

(કડવું ૧૦ મુ)

બધી સામગ્રી આવી ને રસોઈ પણ તૈયાર થઈ ગઈ; પણ થી બાકી રહી બચેલું
તે મહેલીનો વિનંતિથી નરસૈયા ખરીદી લાવવા કીધ્યો. નેસ્તીની દુકાને પડોઆ
તો એક સકાજન મળ્યો, એણે કોર્તન ગાવા વિનંતિ કરી નરસૈ “ગાય હરિગુણ
તે અતિસાર, મેડેતો વીરુચ્યા લોકાચાર” (કડવું ૧૧ મુ). મનવાનના અનન્યાશ્રયમાં
પ્રેમાનંદ એને અહીં પાર ઉતાર્યો છે : સકાની અનતચયુતા મૂર્ત કરી આપી છે.
“શામળદાસનો વિવાહ” એની સાચેજ જાણવામા આવેલી કૃતિ છે. વર્ષો પૂર્વે
અમકવાદના એક પુસ્તકવિદેતાએ હાથપ્રતમાં જેવું ઉદ્ધ તેવું વિકૃતશાપામાં એ
કાળ્ય છપાવી નાખેલું. “વિદ્યાસલા”ની એ અસલ હાથપ્રતને આધારે એનું પ્રેમાનંદનાં
ખીજ કાળ્યેમા સ્વીકારાયેલી વાચનને અનુરૂપ સંપાદન મારા તરફથી સાધવામા
આવ્યું છે. આ કૃતિમા પણ આપણને પ્રેમાનંદનો જ નરસૈયા જોવા મળે છે.

“માત્રેતુ” એ નરસૈયાના જીવનપ્રસવનું ચોથું મુંદર આખ્યાન છે. પ્રેમાનંદ
અહીં પણ સાચીના મહેણાથી વનમા ચાલી જવાનું જવાની નરસૈયામાં રહેલી

નામરી ખાસિયતને ચીધી દે છે. એ કોઈની ટકાર સહન ન કરી શકે એ એનો ભતિસ્વભાવ છે, છતાં એ શક્તિજ છે :

“ ધર્મ નરસૈયાની નિર્મળ વાણી, કવિશક્તિ શક્તિ અપાર;
રાધાદ્ધણ્યું રંજ લાગ્યો; ગણે તરણાવત્ સુસાર.
તાલ વાતા ગીત ગાતા પદાર્થા પુર માંલિ;
નરસિંહ મેહેતો નર્મ નમ્યા નિજ શાશી કેરા પાવ.”

(કડવું '૨ જુ')

શક્તિહૃદયની આ જ સવળતા એના ભતિસ્વભાવ સ્વરૂપ વિનય'મિળવી ભય છે, અને એની પાતી. એનો પુત્ર બેઠ મરી ગયાં છે; છુવાન પુત્રવધૂ વિધવા બની છે ત્યારે પણ—

“ સ્ત્રીસ્તુત મરતાં રેયાં લોહ, મેહેતાને તલમાત્ર ન રોક.
શયુ ધયું શાંતી જાંબળ, સુખે લગ્યું શ્રીગાપાળ.”

(કડવું ૩ જુ')

અને પ્રોખલો પંડો સીમવની ક કોતરી લઈ આવે ■ ત્યારે પણ નરસૈયાને તો—

“ ત્રીકમજી ત્રેવડમાં રેહેલો, દ્રવ્ય વણું છે કામજી.”

(કડવું ૪ જુ')

અને જ્યારે કુવરબાઈ ચિંતા કરે છે ત્યારે પણ—

“ મેહેતે મસ્તક મૂક્યો હાથ : પ્રોસાણુ કરી શીનાથ.
પેહેરામણી કરવી નેટલી આસામી લખી લાવો તેટલી.”

(કડવું ૫ મું)

એના હૃદયમાં પ્રસંગ માગી લે તેવો કોઈ કથાટ નથી, અધીરાઈ નથી, અને જ્યારે વડસાસુએ લખેલી પેહેરામણીનો પત્ર ફરકતે હૈયે કુવરબાઈ નરસૈયાના હાથમાં મૂકે છે ત્યારે પણ ‘શામળિયો અવસર નહિ ભૂલે’ એ નરસૈયાની દૃઢ લાવના છે. નાહવા મૂકેલા ગરમ પાણીને વખતે અને મંડપમાં મૂકેલી કાલી છાળ વખતે પણ એની એજ નિશ્ચિતતા કવિ મૂર્ત કરે છે. આમાં પણ જ્યારે એ પ્રભુ સમક્ષ સહાયની ધા નાખે છે ત્યારે એના નાગરસ્વભાવ જમાણે વચ્ચે જે નહિ આવે. સુંદરશામ તો છે નાગર સાથે કામ’ (કડવું ૧૨ મું) એમ જમકી કે ચીમકી પણ આપવાનું ચૂકતો નથી. અને છતાં એનું અદ્વાસલાર હૃદય કદી ચિંતિત બનતું નથી. નણ્ડીની નાનબાઈને પેહેરામણી રહી જતાં નણ્ડીએ મારેલી ટકાર વિરો કુવરબાઈ પિતાને કહે છે ત્યાં એ સ્પષ્ટ જ છે :

“મેહેતોછ કહે : ‘પુત્રો મારી, સમરો મોગાપાવછ!’

એક તાવણો હુથી ન મળે; બેઠા વળકું તાવ છ.”

(કડવું ૧૬ મુ)

અનન્યભક્તનું આ પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞાનું—એના માનવસ્વભાવદર્શનનું સુલભ ચિત્રણ છે.

પ્રેમાનંદ એ ગૌણ પુરુષોને મૂર્ત કર્યા છે તેમા નારદ સામાન્ય રીતે પુરાણોમાં લેવા મળે છે તેવા છે. ‘દસમસ્કંધ’મા તેા સામવતની છાયાનો જ છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે, પણ ‘નળાખ્યાન’મા પણ એની કોટિ એવી જ રહે છે; અને—

“નારદને કલહની ટેવ, બધા સ્વર્ગ જાંઠા બેઠા રેવ.”

(કડવું ૧૭ મુ)

ત્યા જઈ એ ઈદ્રાદિ દેવોને દમચત્રીને વરવા પ્રેરે છે અને પરિણામે નળને દૂત બની ધર્મસંકટમા પુકાડ પડે છે. બીજા વાર નારદ પશુકન કરે છે તે પેલા દેવો સ્વયંવર-મંડપમા નવના રૂપમા બેઠા છે ત્યા ઈદ્રાદી આદિ દેવપત્નીઓને હાનર કરી દે છે તે

કૃષ્ણની વાત કરિયે ત્યારે તેા પાત્રાભિજનની દૃષ્ટિએ માત્ર ‘અસિમન્યુઆખ્યાન’ જ ધ્યાન ખેંચે છે. અયદાનવના ઉપદ્રવથી ત્રાસ પામેલા દેવોની પ્રાર્થનાથી કૃષ્ણ અયદાનવનો વિનાશ તેા કરે છે, પણ એની સણી મર્મવતી હતી તે પિયર પહોંચી મથેલી ન્યા એણે અદિદાનવ નામતા પુત્રને જન્મ આપ્યા. આ પુત્રે માતાની પ્રેરણાથી પિતાના સ હારક કૃષ્ણને યાદવો સહિત મારી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તપ આદર્યું, તેના તપથી વૃષ્ટ થઈને મહાદેવજીએ ક્રોધી પણ તેમા પેશી ન શકે તેવી એક પેદી આપી. એને મહા બધાઈ થઈ હતી કે હવે કૃષ્ણને મારવાનું સહેલું થઈ પડશે. માતાએ સમજાવ્યું કે કૃષ્ણે તેા અનેકોનો ખોડેકાઢી નાખ્યા છે; એને જીતવો કે મારવો સુગમ વાત નથી, છતા મહે ભરેલા અદિત્યોચન પેદી અને સેના લઈ દ્વારિશ વરુ ઊપડી નીચેથી એની ઘમ્છા હતી કે કાંઈપણ ઉપાયે એ વાર ને કૃષ્ણ પેદીમા આવી નમ્ય તેા પછી પહોંચી વળુ. અદિત્યોચનનો આ આરાનો ઉચ્છેદ કરવા દાનવોના યુગ્મ શૂંકાચાર્યનું રૂપ ધારણ કરી કૃષ્ણ માર્ગમા અડા આવી ઊભા અને આ માર્ગે નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું. અદિદાનવે વજ્રિનરની વાત કહી બતાવી ત્યારે—

• એવું સાક્ષણી દરખા દરજી; એ કામ કહ પેરે ચારો છ ?

પેદીદ્વાર સામું દોસે છે, કાળો તે કેમ સમારો માયા :

એ કામ કાચુ નેવ કીરે, જ્ઞાનચક્રને નિરખો છ
પેસી જુઓ પરમાણુ પેટીનું, કૃષ્ણ તે દ્વન્દ્વ સરખો. મોખા
પાસે મૂકવા બદલાયા બચ્ચો બચ્ચો, જૂનવા નવ' જોળખાઓ છ.
મોટ પેસીમાં પેસી નીકળો, પછે'તે ભણી બચ્ચો. મોખાં”
(કડવ ૯ મુ)

હોતી માનસિક ગદમચલ પછી અદિદેવતાને એ પેટીમાં પેસે ॥ અને શુક્રાચાર્યના
રૂપમાં રહેલા કૃષ્ણ એ પેટી બધ કરી દે છે : અદિદેવતાને મરણ પામે છે એ ન્યારે
બધ પેટીમાં ધમપછડા કરતો હતો ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે કે

“ . . . કૃષ્ણ તેહ હું ય, કેને ગુરુ કહે છે દ્વન્દ્વ ?
એ મોટો કોધો પરપચ, હને મારવા કેરો સચ ”
(કડવે ૧૦ મુ)

કૃષ્ણને ચિંતા થઈ કે આ પેટીમાં અદિદેવતાને પ્રાણ છે તે જો પૃથ્વી વિશે
અવતાર ધારણ કરશે 'તો કો નહીં રહેશે સુખે.' આ પેટી કયાથી લાવ્યા એમ
કોઈ ન પૂછે એ માટે કૃષ્ણે એ સુભદ્રાના ધરમાં મૂકી, પણ 'મનની વાત કોઈને નવ
કહી, આગળ વાધવ ॥ વેર' (કડવ ૧૩ મુ). કૃષ્ણપત્નીઓને કુતરૂંચ થયું કે કાઈક
ભારે જરૂરેસત પતિ લાવ્યા છે અને એ બહેનને ત્યાં છુપાવ્યું છે, એટલે પત્નીઓએ
સુભદ્રાને ફોસલાવી-પટાવી પેટી લઈડાવી. પેટી લઈડતા જ અદિદેવતાને પ્રાણ
સુભદ્રાના ગર્ભમાં પેટા ને અભિમન્યુ-રૂપે અવતર્યા. સુભદ્રાની પ્રસવવેદના-વખતે
કૃષ્ણ વૈદ્ય થઈને આવ્યા અને ચક્રાવે ચીતર્યા, ને એના મર્મ ગર્ભસ્થ બાળકને
ભણાવ્યા છ બ્યૂદ સુધી ભણાવતા-સુભદ્રાને સાતિ થઈ ને સાતમાં કોઠાની વિદ્યા
અમૂરી રહી બાળકનો જન્મ થયો આ અધુરું રાખવાનું કારણ 'વેરી નજી ચક્રબ્યૂદ
ભાગ્યો, હોડયા ક્રીજીહોડછ” (કડવ ૨૦ મુ) બનેને હાડવેર હવે જ. અભિમન્યુ
જે વર્ષનો થયો ત્યારે કૃષ્ણજના બોળામાં દાસીએ અભિમન્યુને મૂક્યો

“ પાંચ-પુને પ્રહાર માગ્યો, પાદુનો પેટમાલ,
તે વજ થઈને વાગવો લાગ્યું, હરિ કહે હાય હાય.”
(કડવ ૨૧ મુ)

ત્યાં અભિમન્યુએ મામાને માનવાની કૃષ્ણે જ કસને મારી સ્થાપેસો ચીકો
ચાલુ રાખવાની કૃષ્ણને વાત કરી અને—

“ ને અભિમન્યુ બોલ્યો નિપરીત, તે ચેલું નિકૂડે રજીવું ચિત.”
(કડવ ૨૨ મુ)

સોંપી દેવાની આજીજ કરે છે ત્યારે એક વીર પુત્રુષને ધાન્ય તેવો જે પ્રત્યુત્તર રાવણ આપે છે :

“ઉદ્ગ સમુદ્ગ મહાકુદ્ગ વચ કીધા, ત્રિલોચનપતિ માહાકુ નામ,
કુંભકર્ણ સારખો બાધવ માહારે; કોણમાત્ર લઈમણ રામ ?”

(કાવું ૯ મું)

જેમ મહોદશી સમજાવે છે તેજ પ્રમાણે કુંભકર્ણ પણ રાવણને આ અપડો છોડી દેવાની વિનંતિ કરે છે. કુંભકર્ણ એક વાત બહુ સૂચક રીતે કરે છે :

“તુંથી સીતા નથી છતાલી તો ક્યમ છતારો રામ ?”

(કાવું ૧૧ મું)

આનો જે જવાબ રાવણ આપે છે ત્યાં એ બીજા ત્રયોના રાવણાથી જુદો પડે છે :

“રાવણ કહે કુંભકર્ણ : ભાર્ગ, સાંભળ દુઃખની વાત રે;
જ્યારે દેખુ હુ સતી બનશે, ત્યારે હોય એ આપણી માત. વીરાઃ
જો સતી ત્યાગ કરે સ્મરણમાં તો હુ બહું સમને સમ રે;
હાલે આજ કેમ નમું રિપુ ગમને ? મુખે લાગે કાળો રમ. વીરાઃ ”

(કાવું ૧૧ મું)

મહોદશીની બોલ આજીજ વખતે એ આ હૃદય વ્યક્ત કરી નાખે છે :

‘પરિશ્રદ્ધા એ રામ આનંદકારી’ અને ‘રઘુનાથને હાથે હુ મરું માથું.’

(કાવું ૧૩ મું). પ્રેમાનંદ આમ કરીને રાવણના પાત્રને લોકિકતામાથી અલોકિકતામાં મૂકી દીધું છે. આની પાછળ એજે માત્ર પ્રચલિત લોકમાન્યતાનેજ જોઈ જણાય છે : પ્રભુને વેરભાવે પામવાને માટેનો ગવણનો જયવિજયને સનકાદિના થયેલા શાપને પરિણામે થયેલા ત્રણ જન્મોમાનો આ બીજો જન્મ હતો. કુંભકર્ણની જ્ઞાનદશામાં પણ આ જ હેતુ રહેલો છે.

‘નળાખ્યાન’માં પ્રેમાનંદ એની સોળે કળાએ ખીણેલા જેવા મળે છે. ત્યાં નળનું પાત્ર એનું એક પ્રિય અને સર્વપ્રેમક પાત્ર છે એમ કહિયે તો એ ખોટું નથી. થોડામા થોડાં પાત્રોથી એણે આ વિસ્તૃત કાવ્ય સાર્થું છે. દ્વિત્રિય રાત્ર એટલે તપ અને ત્યાગની ભૂતિ. મમે તેવી આપત્તિમાં પણ એ અડગ રહી ચકે. ધર્મ-યુક્ત સદાચાર-શાસ્ત્રોના પ્રકાનુ ધર્મ અને આચારનું પાલન એ દ્વિત્રિય રાત્રની પ્રધાન લક્ષણ એ આખાથે નવચરિત્રાલેખનમાં રહેલું છે. પ્રેમાનંદ એને પોતાના માનવ-સ્વભાવ-દર્શનમાથી એપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નળ એ એક મહા-

સમય આવતાં મહાસારતનું યુદ્ધ થયું અને અભિમન્યુને હારે માર ખાધેલા સેનાપતિ દ્રોણાચાર્યે અભિમન્યુને મારી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. સુભદ્રાની ઇચ્છા એવી કે પિયર રહેલી હતી. આવે તો અભિમન્યુ કદાચ યુદ્ધમાં જાય જ નહિ અને બચી જાય. હરમ્યાન અભિમન્યુ કુટીને પગે લાગી રજ માગવા ગયો. ત્યારે કુટીએ રક્ષાની દોરી અભિમન્યુને કાઢે બાધી. કૃષ્ણે જોયું કે જો અભિમન્યુને કાંટે આ દોરી હશે તો એને કોઈ મારી નહિ શકે, અને તો આ જન્મવેરી પોતાનો અને યાદવોનો સહારક થઈ પડશે. એથી જુદા બ્રાહ્મણના રૂપમાં અભિમન્યુના માર્ગ વચ્ચે આવી ઊભા. અહાં અહિસેવનને જેમ ફાસલાવી-પટાવી પેદીમાં દાખલ કરાવ્યા તેવી જ યુક્તિઓ કરી કૃષ્ણે અભિમન્યુને કાંટેથી રક્ષા-દોરી છાડાવી નાખી : ‘આનંદ પામ્યા અવિનાશી, રક્ષા કીધી ફાંક છ.’

ખટપટીના પૂતળા જેવું ચિત્રણ પામતા કૃષ્ણને ક્યારે ‘કુક્રમિણીકુમ્ભ’માં ક્ષત્રિય બાળા—પોતાને વશવા ઇચ્છનારી પ્રિયા—ને રાત્રીઓના સંકલમાંથી છાડાવનાર ક્ષત્રિયવીર તરીકે મૂર્ત થાય છે. અને પ્રેમાનંદે અહીં એમ પ્રસંગની અનુરૂપતા સાચવી લીધી છે.

પ્રેમાનંદે રજૂ કરેલા માનવોમાં ‘રણયજ્ઞ’નો રામ એક મહાન વીર યોદ્ધા તરીકે ખરો થાય છે. જ્યારે સેનાને સાગર-પાર ઉતારીને રામ લઈને કિનારે પહોંચ્યા છે અને રામની આજ્ઞાની શઠ જોતા વાનર યોદ્ધાઓ લડવા થનગની રહ્યા છે ત્યારે ‘સદમણ કહે : મુણે, કીરજ, લોહસાંજળે બાધ્યા માતમ’ અને એ રીતે ‘કપિકુળર બાધ્યા ॥ બળે’ એવું કહેતાં જ ‘શ્રીગમને અદિયો કોધ’ અને

“કીધા ધનુષ તણો ટકાર, તે શબ્દે મૂંઝવે સસાર,”

(કડવું ૩૭)

રામની આજ્ઞા થતાં જ વાનરસૈન્ય દૂકલી ઊઠ્યું. આવા વીરમૂર્તિ યોદ્ધાનો જ્ઞાતૃપ્રેમ—વીર હૃદયની નિર્જનતાનું પ્રતીક છે અને હર્ષમણ્વની મૂઠાં વખતે પ્રેમાનંદે એ મૂર્ત કરી આપ્યું ॥ :

“હોય કાઠપે કઠણ પાપણ, પાપણપે કઠણ લોહ નિરવાણ.

લોહપે વજ્ર કઠણ લોક વદે, પણ વજ્રપે કઠણ માહારુ હરે,

જે એહેવે કુળે રુદે ફાટણ નથી, એહેવું કહી રોચા મુખપતિ”

(કડવું ૨૦ મું)

‘રણયજ્ઞ’માં ખરો થતો ‘રાવણ’ રામાયણના રાવણ કરતા કાઠક જુદો જોવા મળે છે. મહોદયી જ્યારે રાવણને રામની સાથે વિગ્રહમાં ન પડતાં જનકી પાછી

સોંપી દેવાની આછછ કરે છે ત્યારે એક વીર યુગ્મને છાને તેવા જે પ્રાપ્તિ રાવણ આપે છે :

“ઉદ્ધ સમુદ્ર મહાનુદ્ધ વસા કીધા, ત્રિભોવનપતિ માહારુ” નામ,
કુંભકર્ણુ સરખો બાંધવ માહારે; કાલુમાત્ર લઈમણ રામ ?”

(કડવું ૯ મું)

જેમ મદોદરી સમજાવે ■ તેજ પ્રમાણે કુંભકર્ણુ પણ રાવણને આ અડોલ છાદી દેવાની વિનંતિ કરે છે. કુંભકર્ણુ એક વાત બહુ સૂચક રીતે કરે છે :

“તુંથી સીતા નથી જતાતી તો ક્યમ જવાશે રામ ?”

(કડવું ૧૧ મું)

આનો જે જવાબ રાવણ આપે છે ત્યાં એ બીજા અચોત્તા રાવણાચી જુદો પડે છે :

“રાવણ કહે કુંભકર્ણુને : બાઈ, સાંભળ દુઃખની વાત રે;
જ્યારે દેખુ હું સતી બનશે, બાણ હોમ એ આપણી માત. વીરા
જે સતી ત્યામ કરે સ્મરણમા તો હું બળુ સમને સમ રે;
હાલે આજ કેમ નમુ રિપુ રામને ? મુખે લાગે કાળો રમ. વીરા ”

(કડવું ૧૧ મું)

મદોદરીની બીજી આછછ વખતે એ આ હુકમ બજા કરી નાખે છે :

‘પત્નિવ્રજ એ રામ આનંદકારી’ અને ‘રધુનાથને હાથે હું મર્ણુ માથું.’”

(કડવું ૧૩ મું). પ્રેમાનંદે આમ કરીને રાવણના પાત્રને લૌકિકતામાથી અનૌકિકતામાં મૂકી દીધું છે. આની પાછળ એણે માત્ર પ્રચલિત લોકમાન્યતાનેજ નોંધ નહીં આપ્યો છે. પ્રભુને વેરભાવે પામવાને માટેનો રાવણનો જયવિજયને સતક્રાંતિના થયેલા શાપને પરિણામે થયેલો વણ જન્મોમાનો આ બીજો જન્મ હતો. કુંભકર્ણુની જ્ઞાનદશામાં પણ આ જ હેતુ રહેલો છે.

‘નજાખ્યાન’માં પ્રેમાનંદે એની સોળે કળાએ બીલેલો જેવા મળે છે. ત્યાં નળનું પાત્ર એનું એક પ્રિય અને સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્ર છે એમ કહિયે તો એ ખોટું નથી. થોડામા થોડાં પાત્રોથી એણે આ વિસ્તૃત કાવ્ય સાર્થું છે. દાત્રિય રાજ એટલે તપ અને ત્યાગની મૂર્તિ. મમે તેવી આપત્તિમા પણ એ અડચ રહી સકે. ધર્મ-યુક્ત સદાચાર-સાઓક્ત પ્રકાનુ ધર્મ અને આચારનું પાલન એ દાત્રિય રાજનીનું પ્રધાન લક્ષણ એ આખાથે નલચરિત્રાલેખનમાં રહેલું છે. પ્રેમાનંદે એને પોતાના માનવ-સ્વભાવ-દર્શનમાંથી એપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નળ એ એક મહા-

કાવ્યનો ધીરોદાત નાચક છે. એ કુળ અને સીલવાળી રાજકન્યાની હકીકત સાંભળી એને વરવા મન કરે છે. હમયતી પણ એવી ક્ષત્રિય રાજકુમારી ■ અને શુભ અને સીલવાળી રાજવીની સાથે પ્રણય સાધવા હત્તુક બને છે. આ બનેલા એકબીજા તરફના આકર્ષણમાં પવિત્રતાનો કરો પણ વિચ્છેદ થતો નથી એ વાતને પ્રેમાનંદ પણ દીક્ષી પડવા દેતો નથી. નારદ ઋષિ પાસેથી હમયતી વિશે જાણ્યા પછી એ હમયતીને કેમ પામવી એની રાત્રોચિત ચિંતામાં નળ રહે છે. 'હંસ દ્વારા પોતાનું એ કામ સાધવા મથે છે અને એમાં સફળતા પામે છે. હમયતીને પણ હંસ નળને મારે હત્તુક બતાવે છે. નાચક અને નાચિકાના આકર્ષણની આ પહેલી પ્રારબ્ધતા છે. પણ નળ તો ધર્મરાજવી છેને ? એની કસોટી તો સ્વયંવરમંડપમાં આવતા ઉદ્ધાકિ-દેવોના દૂત તરીકે એ હમયતી પાસે જાય છે અને ત્યાં દૂતપણું સામેાપાન સાધવા સાવધાન રહે છે ત્યાં છે હમયતીના મહેલમાં નળ હમયતીને જુએ ■ ત્યારે—

“ મન મોહ પામો મહીપતિ : ‘ ધન્ય દેવ જે વરો સતી,
ભોળી ભૂપને ભામિની ભોગ્ય ? ઘટે દેવને, અમેા અયોગ્ય. ’
નારી પ્રત્યે નળ એમ કહે છે - ‘ એ વૃત્તેભી-રૂપને લહે છે
અમેા ન જઈ વિષ્ણુની વાટે, અહિંચાં આભેા છું સાધવી માટે.
હું તો દૂત છું દેવતા તણેા, પાણું છું આચાર આપણેા.
તાડુ પૂર્વ જનમનું પૂન્ય, ભાગ્યેમયા નથી કાંઈ નૂન્ય.
જે દેવદૂત ઘેર આભેા, મોહવર્ધન વારતા લાભેા.
અજણું કરોને અતરપટ, કડુ વાત આણીને બિલટ.
અમેા રૂપ કોટાનકોટ ધડુ, તણ સ્વામય પરમામય કડુ. ”

(કડવું ૨૧ મું)

હમયતીને હજી આ નળ છે એવું જણાયું નથી; તેથી જ્યારે નળ બેસીને વાત કરવાનું કહે છે ત્યારે હમયતી કહે છે કે

“ પરપુત્રુષ ભાંઈ કેમ બેસુ ? જાણે નળ તો કહેશે એ શું ? ”

(કડવું ૨૧ મું)

નળ પોતા વિશેનો ખ્યાલ છાંયવી દેવામાના જ કોઈ એકને વરવાનું સળગ સમર્થન કરે છે : ‘ નળ માનવ કદરૂપ કાયા ’ એ એના સબ્દ છે, જે હમયતી સાંભળીને સળગી બેઠે ન; પણ નળ તો દૂતકાર્ય જ સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ હમયતી એને હવે એજાણી જાય છે; નળ પોતે તો ‘ પોતે દેવનો દાસ ’ છે એ જ વાતનું સમર્થન કર્યા કરે છે, ને પોતાની નજીક હમયતી આવતાં જ અદરશ યથા આદરો જાય છે.

નળ પુત્રીને નૈવધદેશમાં આવી પહોંચે, ઇ. કવિ દ્વાપર દમયંતીએ સ્વયંવરમાં નળને પસંદ કર્યો, એ જ્ઞાતથી ચિડાય, છેલ્લે નળને પૂજવવાનો આરંભ કરે છે; ચિત્તાર્થ પુષ્કરને પ્રેરી, દૂત રમવાની નળ પાસે, માગણી કરાવે છે. દૂત માગે તો, રાજવીએ એ આપણું જોઈયે. એ રાજધર્મ છે. આ સિદ્ધાંતનું પાલન કરનાર નળ પુષ્કર સાથે, દૂત રમે છે ને હારી, વનવાસ માટે નીકળી પડે છે, દમયંતી છાયા ભ્રમ અનુસરે છે, કળિયુગ નળતા હૃદયમાં પેસી દમયંતી માટે ક્રોધનું કારણ બપાલવે, છે. નળ ઉપર દમયંતીને તત્કલા તૈયાર થાય છે :

“કટકા જે પટફળતા કરી, મૂકી નળ આક્રમે સુહરી,
મથા દમયાં સાવ જ ભરી,, પ્રીત રવાનાની સાંભરી.
નળ વિભાસણ મનમાં કરે : ‘એકલી એ કાઢીને મરે.
વધો કું દેવતા પરદરી, વળી વનમાં સાથે નીસરી.
ત્રિલોકમોહન એ માનિની કેમ વેદના સહેરી રાનની ?
ન ધટે મૂકી ભરું મને x x x
સાત વાર આવ્યો ફરી ફરી, તજ ન ભયે સાધુ સુહરી.”

(કલ્પ ૩૩ મું)

પણ કળિયુગના પ્રબળ બંધને એના ઉપર વિનય મેળવ્યો ને એ નાસી છૂટ્યો;
પણ પ્રેમાળ નાયકનો પ્રેમ છૂટો નથી. ત્યારે એ દૂર અતિ દૂર પહોંચ્યા ત્યારે પણ
“નળ નળ નયણે ભરે ને કરે વિવિધ વિલાપ.
બાકુળ અમ પોતા તણું, અવની પછાડે આપ.
x x x
વડાણે ભૂખાળ વળગ્યો, તે પુએ હૃદયા ફરે;
‘મેઠ ધાણ, કર્મકારણ’, કહે ભુજ દેઈ લલાટે.
રાય વિલપે, ધણું કલપે, સહારે સુખસ્નેહ;
‘કુલુપ આવી, મન ભાવી, અન્નાયે દીધો છેહ.”

(કલ્પ ૩૪ મું)

આપણને નામિકા વરૂના સુંદ-અનુસંગવાળો નળ પાછો અયોધ્યામાં ઝટપટ-પર્ણની હવરાળમાં જોવા મળે છે. અહીં સુદેવ એની ચોધમાં આવે છે. સુદેવની ટહેલ સાંભળી ‘મહિતાનાં કહાણ્યાં વચન સુણીને બાહુક નીસર્યો બહાર રે.’ (કલ્પ ૫૧ મું). અહીં પોતે પ્રિયાને ‘તે સ્ત્રીને પરદરિયે જોનું પિયુ કરતાં પેટ વાહાણું રે’ એ માટે તત્કલાનું એ, મસ્તક કહે છે. સુદેવને એ ‘નળ’ જ છે એવી ઉપર

લગભગ ખાતરી થાય છે અને દમયતીને જઈ એ સમાચાર કહે છે, એટલે દમયતી ફરી સ્વયં વરને બદલાને ઋણપણને કકાતરી મોકલે છે. દમયતીને ખાતરી ન હોય કે અશ્વિવિધાનો નાણકાર નળ એ હશે તો ન અહીં એક દલાદામાં આવી પહોંચશે. અને એ માન્યતામાં સંતુષ્ટતા મળે છે. દમયતી નળની પરીક્ષા કરવા વાડીમાં નળની પાસે રસોઈ કરાવવાની યુક્તિ અજમાવે છે. એ નળ ન છે એવી દમયતીને ખાતરી થાય છે અને તેથી બને બાળકોને 'બાહુક' પાસે મોકલે છે તે વખતે નળના હૃદયની સ્થિતિ :

“બાહુકે દીક્ષ બાહુઆ, બિષ્ટયુ અતઃકરણુ
દામણા માહારા બાળકાને દેખીને આવે મરણુ. બાહુકે
કળશુએ કલ્પાત ન કીર્ણુ, બાળક વર્ત્તો મેસાળુ.
કોણુ ફાય મે આચર્યા ? તણ અમળા અતરિયાળુ. બાહુકે
સનેમ-સામર બિષ્ટયો, નયણુ આવણુ સમાન;
આલિંગન દેવા કાણે સુતને કીધી સાન.” બાહુકે
(કડવું ૫૮ શું)

આ પ્રસંગથી નળનું વત્સલ હૃદય પરમાર્થ આવે છે. દમયતી પિતાની રત્નથી નળને એકાતમાં બોલાવે છે. નળ આ વખતે દાસીને સંકેતનાં વાક્ય કહે છે જે એનાં અતરના નહિ, પણ બ્યવહાર પૂરતાં છે. બીજે તોરે એ દમયતી પાસે નય છે. અહીં નળની થોડીથી કામુક દશા પ્રેમાનંદ ચીતરે છે. આ ચિત્રણ પ્રેમાનંદનું આગવું છે અને નળના પાત્રને જરા હાખપ આપે છે. એમ સમજાય છે કે અહીં કવિ જરા લૌકિકતામાં સરી ગયા છે અને એ યોગે જક વત્સવને જ આભારી હોય. બીજી રીતે પ્રેમાનંદે નળને એક દરે પૂરા ગૌરવથી મૂર્ત કર્યા છે.

પ્રેમાનંદનું વ્યવહારજ્ઞાન

પ્રેમાનંદ એ લોકકવિ છે. લોકોના માનસનો બિડો અભ્યાસી છે. લોકોની માન્યતાઓ રીતરસમો રૂઢિચોનો પણ એ અચ્છે નાણકાર છે. એનાં કાન્યોમાં આ તત્ત્વ પણ બિડીને આગે ચોટે એ પ્રમાણે ઠેરઠેર બેવા મળે છે.

‘ચદ્રદાસ આખ્યાન’ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ અને ‘શામળદાસના વિવાહ’માં આપણને લગ્નના પ્રસંગ સાંપડે છે. સમાજમાં ‘ધડિયા લગ્ન’ લેવાનો આજે પણ વિવાજ છે અને નવા સમાજમાં તો ‘ધડિયા લગ્ન’ ન લેવાય છે. મદનકુમારે ‘જે લગ્ન હતાવશ હોય રે’ (કડવું ૧૬ શું) તેવું જોવારા આવવ જોશી પાસે લગ્ન જોવાથી મધ્યાહને જ વિષયા સાથે ચદ્રદાસનાં લગ્ન સાધવાનો આરંભ કર્યો :

“આખ્યા વરને હતમ હઠારા રે, શોભ્યા સેવક સેવા કરનારા રે.
જાણુ ઝેમદા પીઠી ચોળે રે, વર લખ્યોહકે અલોળે રે.

X X X

એવે કુદરિ સર્વે મડમડિયા રે, વિધલસકા વરવેરે અધિમા રે.

X X X

કરમા કેલુ કીર્ણ લીધું રે, એવે ગાયે ટપકુ ઠેલુ કીધું રે!
ધૂસલ મુસળે પોકી મધરાખ્યા રે, માહેરામા ગાગલ નપિ લાખ્યા રે.
પછે તાણુલ હાટણા કીધા રે, ગાવલે ગોતજના નામ લીધા રે.
આખ્યા ચોરીએ મુખ નિધાન રે, મદન આપે કન્યાદાન રે.”

(કંડુ ૧૧ મુ).

કંડવા ૧૭ મામા ચાર મળજ વરતાપ છે અને ચારે મળ્યે મદનકુમાર કિંમતી સેટા આપે છે. કંડવા ૨૫ મામા ચંદ્રહાસને કુતલ નરેશે પોતાની અપકમાલિની કવરી પરણાવી એ પ્રસંગ આટલા જ દૂકાણુથી આવે છે ‘ માહેરામા ગોત્રોચ્ચાર કીધા ’ એ અહીં લેવા મળે છે.

‘ અક્ષિમન્તુ આખ્યાન ’મા તો યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણને દ્વારિકા કુકુમપત્રિકા લખી મોકલે છે ત્યાંથી આરભ થાય છે. એટલુ જ કે વિરાટમા હજી યુધિષ્ઠિરાદિ પાઠવે શક્તવાસુમા છે અક્ષિમન્તુ શાસ્ત્રાળમા દોઈ જન જોડીને જવાની જવાબદારી કૃષ્ણને લેવાની છે. કૃષ્ણે દ્વારિકામા જન વૈધાર કરી અને

“કરે જદરણી મોડામોડ, લેખે યાતી હપ્પન કોડ,
અક્ષિમન્તુને પીઠી ચોળાવ, મામી માત્ર મળી મળજ માપ ”

(કંડુ ૨૧ મુ)

કંડવા ૩૩ મામા જન વિરાટનગરમા આવી પહોચે છે

“આજ રૂકુ ને રટિવાણુ રે ટેકો
જન લાખ્યા ક્રોળકુપતિ રે, પ્રભ તે સર્વે સામી નવી રે. આજ
હર્ષ હવો પામે વીરને રે, આવો મળિયે સ્થામસરી રે. આજ

X X X

વતાર કુવર સામે આવિયો, સામેયું કીશુલ લલિયો રે. આજ
પછે તે જન ચાલી પુર નહી રે, જદરણી ગોલ ગાય ધણી રે. આજ

X X X

નદવના પુત્ર સામેલડા રે, અરવે ચાલ્યા અલખેલડા રે. આજ

મયપતા મેચળ આગળે રે, નય ધસતા તે ભાગોળે રે. આનંદ
 સોભે અઘાડી ને ધ્વજ રે, ધણી. રહેલે જોડાયા અન રે. આનંદ
 વજ્ર કેસરમા ઝંબોળિયા રે, માથે તે નવરત્ર ચોળિયા રે. આનંદ
 રાતા તે રૂપે માકડા રે, મોટા તે મૂછના આકડા રે. આનંદ
 વરણ ચઢિયા થોડલે રે, પ્રભુભ નેની નેડલે રે. આનંદ
 મામા કાકાના સાથમા રે, નાજિયેર લીધું વરે દાથમા રે. આનંદ
 આટોરા ઉપર મોહિયે રે, ગાલે ટળકલું સોહિયે રે. આનંદ
 કંઠે માળા મોતી વણી ર, તે મધ્યે મોટા મણિ રે. આનંદ
 શ્રવણે કુડળ લગતતા રે, મુગટે માણેક ઝગતતા રે. આનંદ
 હાથે મીઠળ ટળકતા રે, અંગે આભૂષણ મલકતા રે. આનંદ
 નૈને રેખ કાનલ વણી રે, હવમા મેખ સોના વણી રે. આનંદ
 છે ચિત્રાના નેવી કટી રે, બાધી મોનેરી પટી રે. આનંદ
 ચમ્પા ચોપાસે ઢળે રે, મહા સતી નેતામા ચળે રે. આનંદ

x

x

x

x

આજતે વાજતે મડપે આભ્યા રે, વળતા સામુએ વધાભ્યા રે. આનંદ
 માહોત્ર માહે વર તે લીધલા રે, મોત્રદચ્ચા ત્યા કીધલા રે. આનંદ
 કન્યાદાન વૈશટે લીધકુ રે, રાસીર સંકલ્પ કીધકુ રે. આનંદ
 હાથેવાળો હેલામા મળ્યો રે, વૈશટેનો સદેહ ટળ્યો રે. આનંદ
 ઠોમળ હાથની હથેવડી રે, ગ્રહી અમળા અલભેલડી રે. આનંદ
 તે રૂપે ન નય વરણી રે, વરકન્યા વડવા વરણી રે. આનંદ
 રીતભાત આપી વણી રે, પાડવને આપી પેદેશમણી રે. આનંદ”

(કડવું ૨૩ મુ)

જન આવે ત્યાથી લઈ પહેગમણી સુધીનો કડીબધ ખસાવ આપણને ‘ચદ્દદાસ આખ્યાન’ અને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’થી આવી નય છે. ‘સામળદાસનો વિવાદ’ તે વિવાદનું જ કાવ્ય છે. એમા વધુ વ્યવસ્થિત રીતે ‘વિવાદ’ જોવા મળે છે.

જૂનાગઢથી જન નેડીને નરસિંહ વડનગર તરફ સિધાવે છે, પોતાની કુંવરને સક્તિ મુજબના સણગાર કર્યા છે. એ સાળદો થાય છે ત્યા વૈકુંઠમાથી સીમ વગેરે પાડવો અને અનેક જાદુવાળી સાથે કૃષ્ણ નરસિંહને આવી મળે છે. સૌ જન નેડી વડનગરને પકે પળે છે.

- “દીધા કુંકુમિ કેરા ધામ, સેના સેઈ ચડયા ભદ્રવામ.
નામર આવે પાલખીએ પળતા; ચોદિસાથી ચમર ટોળતા. ૧
- માંડી દરવી કરે દલકારા, ધામ નાળ તજા ચળકારા.
માલી માનુની મંજળ માય, ને ને શબ્દ ચોદિસે ધાય. ૨
- આવી એના ને રોડે મેદની, રોષ નવ રાકે બાર જ ખમી.
રો રવિ તાં ઝાંખો ધાય, એવી રીને શ્રીનાથજી નય. ૩
- ત્યારે ભીમને કૃષ્ણજી કહે : ‘તાત મોદોરે ને વધામણી દે.
મેદેવાડને ખમર નથી, સર્વે કહેને જંને કથી. ૪
- ‘કહિયે : આવે નરસૈયાની જન, તમે રાગે લાવો સામાન;
‘સર્વે કહેને જંને સમજાવી : લખ્યાથી અપણી જન આવી.’ ૫
- એવાં વાચક દરિનાં સાંભળી, ભીમ ચાલ્યે મોદોર પાંચે પળી.
સાથે નાનર લીધા દસ વીસ; વાંસે સેના ને જળદીરા. ૬
- અર્જુન અનિરુદ્ધ બલિભદ્ર સાગ, ઝોધવ અકૂર તેજ અપાર.
એવા નવલ નામરા ભેદ, ભીમની સમે ચાલ્યા તેદ.” ૭
- (કડવું ૧૬ મું)

વડનગરમાં તો નરસિંહના દીકરાની જનને દહાડાં સમડ નથી તેથી ગોર
‘આજ ત્રીજનો દિન પીઠી નય, કાલ બીજે વજાવાની બાળ રે’ (કડવું ૧૬-૭)
એવી પેરવીમાં છે ત્યાં ભીમ દલકાર કરતો આવી પહોંચે છે નામરો સ્વભાવ પ્રમાણે
શીમનું થોડું દીખણ કરે છે ને કોહું આપવા નથી એટલે બચવાન ભડે આવી
પહોંચે છે. જનની આવી જળરહસ્ય તૈયારી ભેઈ

‘મદન મેદેવાને પદી ગઈ કાળ : ‘શીદ જગમૂ’ઈ આ બાળ ?

‘પુત્રી વેળા આવે નહિ કાળ.’ નેજે વહે જળની ધાર. ૧૩’

(કડવું ૧૭ મું)

એમ મુંઝાઈને ધરને ખૂંચે જઈ જશે છે. આવેલા યાદવ સૈન્યને લાગી
વડનગરનો ગાળ પણ દેખનાઈ નય છે; પણ પ્રધાન પ્રવાસે કરે છે કે આ તો દીવાન
મદન મહેતાને ત્યાં જુનાગઢથી જન આવી છે; બીજુ કાઈ તોફાન નથી.

ત્યારે રા-દને એક જ ચિંતા હાલી કે આવડી મોટી જન આવી છે તેનું પૂરું
કેમ કરશે. રાજાને મદન મહેતાને બોલાવી સળખનું પૂછ્યું ને મદન મહેતાએ
સમપાનુની વિગત જણાવી—સાખ જવાનો જાય જતાઓ; રાજાને પ્રતીતિ થઈ કે -

‘જેના પરમા ગોપીય હન તાજ રે, તેને સમૃદ્ધિ ન દોય કદા’ આત્મા વિધિ તણા પ્રતિપાજ રે. ૧૫’ (કંડુ ૧૮ સુ) અને

“સય કહેઃ ‘સેવક સાવજો; બીરા મા ત્ જરાય રે.

ખરય ને દ્રવ્ય આપણુ; પાછા ભરિયા મા પાથ રે. ૧૭”

અને જનનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવાની તૈયારી કરવામા આવે છે. જનનુ સામૈયું ખુદ તાજ કરે છે, પ્રભુ પણ સામૈયામા જીવતી પડે છે જન માનમા આવે છે ને

“માણરે પધારયા મોહનવર, સુદર ધરીને ચોસાય છ

દેવના કુટુંબિ વાગિયા, માનુની મગજ ગાય છ ૧

કુંવરનો કર કૃષ્ણે સાહો, ‘ખમા ખમા’ કરે નાય છ.

ઉપર અલગેયો ચમર ટોળે; મહો કુવરનો હાય છ.” ૨

(કંડુ ૨૨ સુ)

પોખણુ યથા પછી ‘વરન્વાને પધરાવી પાસે બેસારયા, માણકુ રમ્યું મહારાજ છ’ અને પછી ચોરી માડવામા આવી કવિએ અહીં ને ઘોળ મૂક્યા છે તે ખૂબ જ દ્રશ્યગત છે.

“હરિએ કાઠ તેડાવ્યા જાણાય રે. નૌતમ વિધિએ ચોરી માડી ચિતરવાય રે ૧
કનકને કળરો માડી છે સજવાય રે જાવે જાણા વેદ માડયા છે જાણવાય રે. ૨
વરન્વાને પધરાવ્યા મંડપ માણ રે. નૌતમ વિધિએ ચોરી માડી ચિતરવાય રે. ૩
જાવે જાણા વેદ માડયા છે જાણવાય રે. સજવા કાઠ મુંદરીએ સોળ રાજગાર રે ૪
કઠે કાઠ રોપી છે વરમાળ રે, વરન્વાને હાથેવાળો મેળવાય રે ૫
પેહેલુ પેહેલુ મંગળ તા વરતાય રે નિરખી નિરખી જર પ્રેમાનંદ માય રે” ૬

(કંડુ ૨૩ સુ)

આ પ્રમાણે બીજી ત્રીજી અને ચોથું એમ ચારે મ ગળ વરતાય છે અહીં કોમળી નજરે વેવાણુ પડતા કૃષ્ણની રમ્ભ લઈ બીમ વેવાણુને ફટાણા ગાય છે: ‘પેહેરે પટોળા પીરમના વેહેવાણુ પ્રોતવડી જણાવો રે’ વગેરે (કંડુ ૨૬ સુ)

આ આવેલી આખી સેનાને રાજ ભોજન આપે છે આમા વેવાઈઓ અને જનૈયાઓ એકબીજાને પ્રેમથી કોળિયા આપે છે એ પ્રસંગ પણ કવિએ ઠીક ઠીક જમાવ્યો છે ‘રામજદાસના વિવાહ’માનુ આખુ સમ્પ્રતિત તત્કાલીન રીતરિવાજનો આમ એક આદર્શ ખડો કર્ણ લાગે છે.

આમ સગના રીતરિવાજ ગુજરાતમા ને પ્રકારના પ્રચલિત હતા તેની આ કાવ્યોમાથી આપણને જાણી થાય છે. આનો બીજો મહત્વનો પ્રસંગ સીમંતનો છે.

‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં સુભદ્રાનું અને ‘માથેરા’માં કુંવરનાઈનું સીમંત લિજવામાં આવેલું તેવા મળે છે.

સીમંતનો પ્રસંગ સીમંતિનીને સાસરે જ લિજવાનો લેઈએ. આ રિવાજનો દર્શન આપણને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં થાય છે. અર્જુન અને સુભદ્રા દ્વારિકામાં હતાં :

“તે સમે અર્જુન ત્યાં હતા, સાસરડાંમાં માહાસિ;
સાત માસ ત્યાં રાખ્યા, ચિત્રલલિતે વાહાતે. સંજય
સુભદ્રાને સીમંત આણું, બાણું ‘સર્વ’ તે સાય;
પારથ પ્રત્યે ત્યાહારે બેઠ્યા, કુરુક્ષેત્રીનો નાય. સંજય
ઉદ્ગ્રસ્થ લગ્યો હતાવળા, અર્જુનજી રે તમે;
‘મોસાળું’ લઈને આવું ■ પૂંડળથી તે અમો.’ સંજય

X

X

X

મોહન મોસાળું લઈ આવ્યા, સાથે છે સમ.
જને ધટે તેણું આપણું, ખરખ્યાં બહુ ડામ. સંજય
કુરુક્ષેત્રીએ બાધી રાંખડી, મયો નહુલ જુરાડિયો;
વેઢેવાઈ થઈને માંગતો વૃકોદર તે હાડિયો.’ સંજય

(કડવું ૧૫ મું)

અને જોમે ‘મોસાળા’ની પહેરામણીમાં અલકમલકનું કઈનું કઈ માંગણું ને છેડે
‘એ લખ્યાથી અધિક આપણો તો તમારા ધરની લાજ’ (કડવું ૧૭ મું); પરંતુ જોમે
જે મજા કરી છે તે તો ખૂબ જ મહત્વની ગણાય :

“લાજ વાપરો, હરજી, તમ તણી, એલવાથી અધિક કરો;
હાય ન પોહોંથિ, હલધરજી, તો અમારાં લઈ જાએ ભરો.”

(કડવું ૧૮ મું)

અમાને પહેરામણી તો પહોંચી, પણ હલધર પાંચાળીને જ પહેરામણી
પહોંચાડતા બુલ્લી જવા ને પાંચાળીને કોઈ ચડયો :

“બાહ, હરિ તો બાઈ છે તમારો, પણ ટપકો તોડખો સરતેજ;

એણું કહીને અંતઃપુરમાં અર્જુનને રેલી આગજ.

સુભદ્રા મધ કૃષ્ણની પાસે, પડી પેટડિયામાં ફાગજ.’

અને કૃષ્ણે આવી પાંચાળીને મનાવી : પાંચાળીએ ‘કુરુખવેળાએ પૂરજો ચીરજ’
(કડવું ૧૮ મું) એણે માગી લીધું. સીમંતનું કાર્ત્ત્વ પૂરું થતાં કૃષ્ણ ‘સુભદ્રાને સાથે
તેડી આવ્યા દ્વારિકા ગામજ’ (કડવું ૧૮ મું).

કુવરબાઈના 'મામેરા'નું સીમત-વર્ણન વધુ વિસ્તૃત છે, છતાં એકમા એક જ પ્રકારની માંડણી છે. 'મામેરા'માં આશ્વસ સાસરિયાની નિરાશાથી થાય છે: "દુર્બળની દીકરી રાંકડી, રીત કરી આવો રાખડી" (કડવું ૪૫) અને 'પચમાસી તો એવે બર્હ' સીમતના થોડા દિન રહેતા કુવરબાઈ સામુની પાસે આવી કકોતરિયાને પોતાને પિયર મોહવા વિનંતિ કરે છે. સાસુ કુવરબાઈના પિયરની ગરીબ અવસ્થા લઈથમા લઈ ફરેતી ન કરાવવા કહે છે; પણ કુવરબાઈ 'દુર્બળ પણ પોતાનો સગો' એવા બાપ તરફ કકોતરી લખી ગોરને મોહાવવાની આજ્ઞા કરે છે અને સીમતની કકોતરી લઈને ખોખસો પડ્યો જ્ઞાનદ નરસંજાને ત્યાં આવે છે. નરસંજાએ—

“ભોજન કરાવી ફણિલા આપી મેટેતો લાગ્યા પાયછ;
‘મોસાણુ લઈ અમો આવીશું’—પડ્યો કીધા વિદાયછ.”

(કડવું ૪૫)

અને વેલ ભેતરી ફેંધુન સત-સત્રાં સાથે મામેરુ કરવા ટીના તરફ નીકળ્યા. આમાથી વેલ ભેતરી સીમતમા મામેરુ લઈ જવાના સામાન્ય રિવાજની પ્રતીતિ થાય છે. મામેરુ લઈ નરસંજા ઊના પહોંચે છે અને ત્યાં રિવાજ મુજબ એને લેવારે પણ આપવામાં આવે છે. પ્રેમાનંદે અહીં થોડો હાસ્યરસ વેર્યો છે.

વેવાઈ આવી પહોંચતાં 'ભાવે ભેટયા બને વેવાઈ'નો રિવાજ કરવામાં આવે છે અને એ પ્રમાણે બીજા પણ પુત્ર સગા નરસંજાને ભેટ છે. અહીં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હાસ્ય વેરવામાં આવ્યું છે. પુત્રી-પિતાનો હનુશાસર્યો-મેળાપ પુત્રીનો નમાવાપણનો વિલાપ—અને પિતાના 'મોસાણુ' કરશે શીનાથ' એવા અપાયેલા વિશ્વાસથી—

“પહેરામણી કરવી ભેટલી, આસામી લખી લાવો તેરહો
લખને સાસરિયાં સમસ્ત, વિસારશે મા એકે વસ્ત.”

એ રીતે કુવરબાઈ વડસાસુ પાસે 'લખો કાવળમાં ભેટવે શું થ' એમ વિનંતિ કરે છે. 'અસિમન્યુ આખ્ખાન'માં તો કૃષ્ણ પૂરા ખમતીધર છે; અહીં તો નરસંજા અક્રિય છે. પ્રેમાનંદને હાસ્યરસ રેલાવી એમાંથી અદ્ભુત રસ જમાવવાનો હોઈ વડસાસુ પાસે જાણે એ ગર્વિત મઝાક કરતી હોય એમ પહેરામણીની લાખી યાદી લખાવે છે. 'અસિમન્યુ આખ્ખાન' અને 'મામેરા'ની યાદીનો પ્રકાર એકસરખો છે; વસ્તુઓ જુદી રીતે અહીંના પ્રસંગને અનુરૂપ આપે છે એટલું—અને

“અમો ધરડાએ ધર્મ લખાવ્યું, ન પટે એકે લોશ, વહુછ.
એ લખાયથી અહુ કરો તો તમારા ધરની લા- વહુછ.”

પહેરામણીનો પ્રસંગ થતાં નર્ત્તયાની - પ્રાર્થનાથી પ્રભુ દામોદર દોરણી-રૂપે લઈની છ સાથે આવે છે અને સૌને પહેરામણી આપે છે. જેમ 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં પાંચાળી રહી જ્યાં એમ ગાહી પ્રથમ તો વડસાસુ રહી જાય છે, એ પહેલાં ખુસદિયાની હાને પ્રથમ સમજાવી, પછી નલ્લડી પણ બે, તોથાની રાખડીના બદલામાં બોણું કરતાં છલ્લકો કરે છે તેને દસ તોલા આપી સમજાવી લેવામાં આવે છે. વડસાસુને 'સાડુ' ખીરોદક બાધે મૂકી' (કડવું ૧૫ મું) સમજાવી લેવામાં આવે છે, આ બે છલ્લકા ઉપરાંત ત્રીજો છલ્લકો નલ્લડ તરફથી એની નાનડી દીકરીને માટે થાય છે અને આકાશમાંથી કાપડું પડ્યે પહેરામણી પૂરી થાય છે.

પુત્રજન્મનો પ્રસંગ 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં અને 'કથામરુક'માં લેવા મળે છે. 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં તો પુત્રજન્મની પ્રસવ-વેદના અને એ વખતના ઉપાયોનો પણ નિર્દેશ મળે છે. અર્કમાં અભિમન્યુએ તોફાન કર્યું એ હકીકત ન બને તોપણ ગર્ભિણીને કેટલીક તકલીફ થાય છે ન :

“ત્વચ્ચા તણાથે ને તાપ જીપન્યા, સરીરે વાપું રીતછ.
 ધર ધર મૂળે ને કાંઈ ન સુઝે, લમવા લાગ્યું ચિત્તછ.
 ખાપડું જોવાય નહિ ને, દૂંઝડી થઈ રતનાય છ,
 નસ નીસરી કર પદ કેરી, જિભાં નવ થવાય છ.
 હલક હેડી ને શૂળ આવે, રયામાને સરીરછ.
 જળજળાં લોચન કાચ સરીખાં, નિશદિન વેહેલું નીરછ.
 હાલકહલક હરિને મદિર, વસુદેવે જલ્લી વાતછ.
 પુત્રીની પીડા દેખીને રોવા લાગ્યાં માત વાતછ.
 રડું થાવા રોદિણીછએ હમ આખડી લીધીછ;
 સાત દિવસ લગી સુતાને અર્ધે જળ-અંજલિ નવ પીધીછ.”

(કડવું ૧૩ મું)

ગાહી આવી 'આખડી' ઉપરાંત 'ધાગા ધૂપ'નાં પણ સૂચન થાય છે; અને
 “ભુવા પચાસરિયા તેડાંબા, આબ્યા વેદ તે વારે.
 તત્ર જત્ર ને મત્ર પાળી પાઈને દેતા જૂણીછ.
 ઉતાસે જોશીએ મેલાબો, ત્રવટિથે છાલું ને પૂણીછ.
 રાજવેદ નવનવા આવે, મેદેતા વાડુણીની નાકીછ.”

(કડવું ૧૬ મું)

હવે સોહવાયકા પ્રમાણે આમ ને આમ ત્રણ વર્ષ વીત્યાનું કહે છે અને વૈધને બોલાવ્યા ને કૃષ્ણ જ વૈધ થઈ આવ્યા; અને

“નાડ મહી એકા નરદરિ, મહો સજિનીનો હાયલ.”

X

X

X

ચકાવો થીતર્યો ચતુર્થને, સજિનીશું બોલ્યા ચતલ :

X

X

X

‘એ જન્મ પામવાનો જન્મ છે; કહુ તે ખતે કાનલ.’

X

X

X

કહેતા માહે પ્રસવ થયો.”

(કડવું ૨૦ મું)

ચક્રબૃહ્દ ધાળીમા થીતરી એમા પાણી નાખી એ ગર્ભિણીને પિવડાવવાથી સ્તરણતાથી પ્રસવ થાય છે એ લોકમાન્યતા આપણને અહીં ચરિતાર્થ થયેલી ત્રેમાનંદ બતાવે છે પુત્રજન્મ થયે—

“પુત્ર પ્રસન્થો, પુત્ર પ્રસન્થે, વાત સાબળી ચોફેરીલ;
હાયા તોરણુ હરિને મદિર વાળે વાજિત ને સેરીલ.”

(કડવું ૨૦ મું)

ધાયરોને દાન આપ્યા અને ઉદ્ગ્રસ્થ ગભ ધર્મને આ શુભ સમાચાર મોકલ્યા. ધર્મ રાત્રી હરખ્યા ને વિગ્રેને દાન આપ્યા. અર્જુને ભતકર્મ ક્રમકાર પુત્રનો કર્યો. આ પછી પુત્ર દેહકા માસનો થયે નકુળ કાશીનુ આણુ વાળવા આવ્યો ને વિધિસર વિદાય આપી. અહીં “પરેલામણુ ધણુ એક કીધું ને પિછેત્રી ક્ર શોકાગ” ને ઉદ્ગ્રસ્થ આવતા પુત્રનું ‘અભિમન્યુ’ નામ ખાડવામા આવ્યું.

‘દશમસ્ક’ ધર્મા પુત્રપ્રસવ પછીના કેટલાક દિવાળેનું ચિત્રણ સૂચક રીતે મળે છે. જસોદા પોતાની રાધામા પુત્રને જોતા ‘જઈ જમાઆ નદ’ અને ‘દપતી દે આલિંગન’ (પુત્રને) આ વસ્તુ અસ્વાભાવિક લાગે છે, એવી જ અસ્વાભાવિકતા ‘પરમેશ્વરને પયપાન કરાવે જસોગતી’ની પણ છે. ગજવૃથી પૂર્વે બાળકને ધવડાવવામાં નથી આવતું, બાકી જન્મ થયે બહાર ઉત્સવ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે :

“ધર ધર પ્રયે વાત પોહોતી વધામણી રે.

અખજાણા લાવે નાર ગોપી સોહામણી રે.

માગણુ ચારણુ સાટ જંદીજન જસ લણે રે.

પય દધિનો કર્મ નદને આગણે રે.

માવણુ લાવે પુષ્પ, પાન તખોલણી રે.
કુકમ હાથા ઘાર દેવી ગોવાળણી રે.
અરોક આળા-પત્ર તોરણુ દ્રોધ તણા રે.
સોમણ મટયા શ્રીકૃષ્ણ, મધ્ય સોહામણુ રે.
ગોપવધૂ કરે સણુગાર લાખેણી સોજરી રે.
પુત્ર જોવાને નદ-પેર ચાલી મોહ-ભરી રે.
શૂળણુ અઘર-સેઠ ભાવે લાવતી રે
મુક્તાકૃષ્ણ કનક-પુષ્પ હરિને વધાવતી રે.
સ્નાન કરી નદરાય શક્તિમાર્ગ કરે રે
સતોખ્યા ભયક જન, નિમુખ નવ ફરે રે

(કંઠુ ૧૯ મુ)

રાજદરબારમા પુત્રજન્મને પ્રસન્ને થતી ધામધૂમની સાથે જન્માષ્ટમીની વળતી સવારે વૈષ્ણવ-મંદિરોમાં થતા 'નદમહોત્સવ'ની પણ આમા છાપ જણાય છે કેસે પણ નદરાયને ત્યાં પુત્રજન્મને "ધરેણુ આગળા ટોપી લઈ જવો સુતને વાગો" (કંઠુ ૨૦ મુ) એવો સેવકોને હુકમ કર્યો છે. મથુરામાં ત્યાં નદને વસુદેવ મળ્યા ત્યારે વસુદેવે કરેલી બે સૂચના ધ્યાન ખેંચે છે

"રમાડવા એવો છે તન, બોલાવે મારી વતી
જમરો મા ખાલી વસ્ત, પુત્રને ભારે છે."

(કંઠુ ૨૧ મુ)

'બાળકોને બોલાવજો' આમ કહેવાનો આજે પણ સર્વસામાન્ય વ્યવહાર છે તળ શુભવાતમા 'મેટિસ'ને મારે પણ બોલાવવાતુ કહેવાનો રિવાજ છે.

પૂતનાના દેહ ઉપરથી કુષ્મળને છાડાવી લાંબા પછી મૂળ સ. ભાગવતમા વિસ્તારથી રક્ષાકરણ છે, અહીં પ્રેમાનંદે દૂકમા પતાવ્યું છે, પરંતુ ખાસ કરીને "મસ્તક ઢાકી માત જસોદા નાખે સતારી પાણી" (કંઠુ ૨૪ મુ) ધ્યાન ખેંચનારુ છે. પ્રયસિત રિવાજની આ છાયા છે આ પછી બાળ-એક માસનો થતા ઉજવણી કરવામા આવે છે. ત્રધિરાય(બાલક)ને બોલાવી આ સસ્કાર કરવામા આવ્યો છે અને

"શ્રી જસોદાજી વધા વચ્ચંત આ જ ડોળીએ પહેરાકુ તન
માસ દિવસે કીધો સસ્કાર, સૌભાગ્યવતી જીણી રહી આર.
પચરગ પટની ડોળી કરી, જીણી અબળા છડા ધરી.

ચંદન કેસર કુકુમ ધણી, પીળા કપાળ ગોપિકા તણી.
મળ્યાં બહુ નાદાનાં ઊઠરાં, જસોદાજ વહેચે કોપણ.
મીઠાં મુખ મહિયારી કરે, 'ધણુ છવો કાઢાન' અળળા ઊથરે.
જસોદાજએ ઊચલી કરી, ઊણીમાં પહોરાગ્યા દરિ."

(કડવું ૨૫ મું)

આ ઘોડિયામાં મુવડાવવાનો પહેલો પ્રસંગ ઊજવાયાના કોઈ રિવાજનું વર્ણન છે, કવિ અહીં મહિનાનું નાચી પછીના કરવામાં આવતા વિધિનો ખ્યાલ આપે છે અને એ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગળ્યાં મોં કરે છે અને નાના બાળકોને 'ટાપડુ' વહેચવામાં આવે છે.

ત્યારે કૃષ્ણ વાહરડા ચરાવવા જેવડા યાચ છે ત્યારે ચરાવવા જવાનો મળ દિવસ ઊજવવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ આવા શુભ પ્રસંગે હજવણી કરવાનો આપણે રિવાજ આમાં સમજાય છે. કૃષ્ણ 'મોટાસાઈ બલરામ વાહડુ ચરાવવા જાય છે તો હું કેમ ન જઈ' એવા પ્રકારનો ઝડો ઉઠાવે છે. એનું મન મનાવવા જસોદા નદ પાસે આવે છે:

"વિનયયુક્ત બોલ્યાં મુંદરી : કાં બાળક આવ્યો આંસુ ભરી ?
એહેને રઠ વન જવા તણી, મીઠી ઘો, મનસા છે ધણી.
વનનું મુખ લોહ આવરી અપાર, નદિ કેહે : મીઠી બીજ વાર."

(કડવું ૪૦ મું)

અને નદી મુનિજન-ગ્રાહણને બોલાવી કૃષ્ણને અભિવેક કરારી—દાન આપી :

"કાંઈ કંઈથી પીતાળર પટે, જડિત કંદોરો બાંધ્યો કરે,
મસ્તક મોળિયુ બાધે માત, આંજી લોચન જસોદા માત.
કુડળ દ્વાર, બુજે બાગુજ'ધ, દર્પણમાં મુખ નિરખે ગેવિંદ.
કેસર-અર્ચિત સુભગ કપોળ, ચોદાદી માળળી રાતીચોળ.
કટિએ ધૂપરી ધમધમતી, પાયે મોજડી ચમચમતી.
એક સીક સાથે બંધન કરી, રક્ત લેપિત સ્કંધે ધરી.
હ્યો સાક પાક અચાણાં નાય, સીકાં માહે મૂક્યો ભાત.
નંદરાવ દરખે આંસુ ભરે, ગાત જસોદા મીઠડાં કરે."

(કડવું ૪૦ મું)

અને વનમાં જવા વિદાય કરે છે; વળી સાથેના ઊઝરાઓને હાથમણ પલુ કરે, કે 'હાંહતાં આખડે તો વુજ સાહાલો' વગેરે.

કવિને જમણનો પ્રસંગ જાણે કે બહુ ગમે છે, અને પ્રસંગ મળતાં ‘પ્રાદ્’માં જાણે એ વિચાર રૂપે નિરૂપ્ય છે. જમવા પૂર્વે બાણસોમાં નાહવાનો રિવાજ છે તે ‘નાગરી કામ સધને બેઠી, નાગર નાહવા બચ રે’ (પ્રાદ્ : ૨૦ મું કડવું) અને ‘સ્નાન કરી નાગર સૌ બેઠા, જેને જેશું મળઈ છ’ (માત્રુ : ૮ મું કડવું) — અને નરસિંયાને નાહવા ચરમ પાણી મૂક્યું — ત્યાં સમજાય છે. પ્રાદ્ જમવા પૂર્વે પચમાસ કાઢવાનું — કાચવાસ નાખવાનું વગેરે કરી ‘ગાય જ્ઞાન ને વેરાગી પોષ્યા, સતોખ્યાં ગોર ગોરાણી રે;’ એમને દક્ષિણા આપી અને વસ્ત્ર પણ આપ્યાં. પછી ૨૧ મી કડીથી ૬૮ મી કડી સુધી અનેક પ્રકારની વાનગીઓની પિરસણી. ૧૪૭ કરવામાં આવી છે. બે વાર બધી ચીજો ફેરવવામાં આવી અને અંતે

જેને જોઈયે તે માગી ‘લિયે,’ મૂકે શ્રીવૈકુઠનાથ રે.
કોઈ શાક શિશવે, કોઈ ખાય પકવાન, કોઈ રાયતાની આમળી ચાટે રે.
કોઈ ઘેવગનું નખોદ વાળે, બીજામાં નવ થાલે હાથ રે.
કોઈ ખાધે દહીંવડાં, કોઈ બનિયાં બચારડે બહું રે.
બાળક ખાધે ફાણમાં ને કેરી, જમી વૃક્ષ વધાં છે સદુ રે.
કોઈ સઘળી વસ્તુ આપી જુએ, કોઈ એક ઢપર પાડે ધાડ રે.
કોઈ બોલે, કોઈ જમે નીચું જોઈ, ચો કહું તેનો વિસ્તાર રે.
જમતાં ગળા સળી ધનઈ ગયાં, થયા ગાવ દીલાં ઘેસ રે.
અતિશે આદિયા કરે સર્વે, નાગરા અચરે છે ભેસ રે.”

છવટ ‘છાંડયુ’ પણ સર્વ લેવામાં આબુ હતું અને એ પછી ફાળ ભાત ને કઢી અને કપર ધી; અને જમી રહ્યા પછી હાથ પીરસવામાં આવ્યાં હતાં. આ મુરતી રિવાજ પ્રેમાનંદનો દક્ષિણ ગુજરાતનો પાકો પરિચય બતાવે છે. અનેક મિહાત્ર વાનગીઓમાં મુરતી સહેરીલાલાઓના રોખનો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી. છવટે દક્ષિણા આપી નાગરોને વિદાય કર્યા છે.

પચવસ્ત્ર આપવાનો રિવાજ અકૂરે મથુરામાં ગમ અને કૃષ્ણને સાગ્યો ત્યારે કંસે અકૂરને પચવસ્ત્ર આપાના નિર્દેશથી ગુજરાતમાં બ્યાપક જણાય છે: ‘અકૂરને આપિયાં પેઢેરવાનાં પંચ વસ્ત્ર’ (દશમસ્કંધ : કડવું ૪૦ મું).

‘દશમસ્કંધ’માં રુકિમણીવિવાહને પ્રસંગે રુકમિણી સિદ્ધપાળની ભનને બેતરવ મારેની તૈયારી કરી :

“હય રથ મજસાળા વિસાળ, છે ટોરડા હાકલમાળ;
સેન્યા તકિયા આસન પરિસ્તર્ણ, ચદ્રવા જુમણા હમે સોવર્ણ;

ધૃતપક્વ સર્કેરા બહુ પકવાન, પ્રથમ આવી આરોગે જન,
 ગોરસ ધૃત કૂધ નવનીત, સર્વ કીધાં કામદુધાની રીત.
 જગદ્દેવપાત્ર ઉલ્લસ-પાસા લખાં રીતજ જળ એલચી-વાસ્થાં.”

(કડવું ૧૪૬ મું)

આમાં જમનારાની બેઠ જાણુ માદીનાં સુવાસિન કહુ પાણી ભરેલાં કામ
 મૂક્યાનો નિર્દેશ ધ્યાન એવે છે. આ રીતે ત્રિમાનંદના સમયની જમણવારનો પણ
 ખ્યાલ આવે છે.

જાણકને ભણવા બેસાડવાનો પ્રસંગ આપણને ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં
 જોવા મળે છે :

‘પુત્રને ભણવાને કાળે ઘેર તેડયો અધ્યાત્મ;
 ત્યાં સોપી આપ્યો પુત્રને, ભણાવાને શૂપળે.’

(કડવું ૮ મું)

ત્રિમાનંદને માનશુકનમાં મહા હોય એમ લાગે છે. દા. ત. ‘ચંદ્રહાસ
 આખ્યાન’માં ચંદ્રહાસ પુરોહિતનો પત્ર લઈ પુરોહિતના પુત્ર મદનકુમારને ત્યાં જમ
 છે તે પ્રસંગે—

“વાટમાં વૈષ્ણવજનને જ ઠાકાં શુભ શુકનછ.
 કાળી કપિલા મેલુ મળી, વળી વચ્ચે જોને સગછ.
 દક્ષિણ ભાગે મૃગલી સાથે બિતર્યાં કૃષ્ણ કુરમછ.
 વળી વરકન્યા પરણી પધાર્યાં, માનિતી મંજળ વાયછ.
 એવે બ્રાહ્મણું ટાણું મહયું, જતાં મારજ માંધછ.”

(કડવું ૧૧ મું)

‘નળાખ્યાન’માં મુદેવે જ્યારે નળને કામળ આપ્યો (કડવું ૧૭ મું) ત્યારે નળે
 પોતાની જાન જોડી તે વખતે—

‘અતિ સીમે સાંચરે રાય, શુકને મળી સવચ્છી ગાય.

કોરંગ-કોરમણીને સાથ, સાહત્યા બિતર્યાં દક્ષિણ દાય.”

આ સારાં શુકનો, જ્યારે કુકિમણીને પરણવા સિદ્ધપાળની જાન આવે છે ત્યાં—

“શુકન વહી વરપોડે અચ્ચો, અચ્ચો મુગટ, ચડતાં આખચ્ચો.
 હો હો રાખદ યાય કેહેભણ, ફાલ મધવ જોયે સીચાણ.

ઉલ્લસ વાચસ ઉલ્કાપાત, જન ઉપર ચોલિત-વરસાત.

બેઠે રેણુ, વાસુ વાયે, રયામ સર્પ વામાગે જાયે.

ધૂણે સીસ, ચિંતા મન ધરી, નધી આવડું કુચળે ઘેર ફરી.
જરાસંધને પૂછે શિશુપાળ, કંઈએક નેટ ચારો જ નળજ.”

(કડવું ૧૬૩ મું)

મા અપશુકન.

દેવીને પૂજવા જતાં ચંદ્રદાસ આખ્યાન'માં મદનને ચણેલાં અપશુકન (કડવું ૧૪ મું) બહોં ઉલ્લિખિત કરી સાકામ પ્રેમાનંદે સ્વપ્ન પશ્ચ આખ્યાં છે; જેવાં કે ચંદ્રદાસ આખ્યાન'માં કુંતલેશને ચણેલું ફડું સ્વપ્ન (કડવું ૨૪ મું), તો વિષયાને ખાવેલું સારુ સ્વપ્ન (કડવું ૧૫ મું). 'દશમસ્કંધ'માંનું કસનું સ્વપ્ન તો મૂળ સં. ની ૫૩૭ લખાયેલું ■ (કડવું ૧૧૮ મું).

મા-વિદ્યાલા જાળકને આરોશપાડોશીએ ઉછેરી છે— એ આપણને 'ચંદ્રદાસ આખ્યાન'માં મળે છે. ચંદ્રદાસને લઈ ધાવ નાસી છટવા પછી 'ખાંડલું ફળડું અને મોડું' (કડવું ૩૭) કરી ચંદ્રદાસને ગુપ્તવાસમાં જેમતેમ કરી મોટા કરે છે તેવામાં મધરાતે ધોવાની વરધી આવતાં સર્પદેશથી ધાવ મારી ન્ય છે ત્યારે પડોશની બીઓ આવી એને આસનાવાસના આપે છે અને—

“કા જાળકને ચહુઆ આપે ધણાં વર્ષની ડોશી.
કા કુંવરને દેરે ચડાવી આસનાવાસના લાગી કરવા.
'ઓ આવી જનેતા ઠામી, ગઈ છે પાણી બરવા.'
એણી ચેરે તે સર્વે મણનીએ કુંવરને માંડયા વાહાડં.
કાઈ પ્રમદાએ દૂધ પાયું, કાઈએ આપ્યું ખાડું.”

(કડવું ૩૭)

એમ ચંદ્રદાસ મોટા વર્ષ ન્ય છે.

પતિ આવતાં આશુ ઝોઢીને ચાલવાના ગુજરાતી જૂના રિવાજનો ખ્યાલ દ્રદાસ ન્યારે આવે છે, ત્યારે—

“વિષયા મનમાં હરખે રે, આણું ઝોઢી પિયુને નિરખે રે.”

(કડવું ૧૬ મું)

૧. સ્વળથી આવે છે.

અને બ્રાહ્મણોની જીભથી અલકાવાની મૂર્ચનું પશ્ચ પ્રેમાનંદની નજર બહાર થી ગયું. 'દશમસ્કંધ'માં યાગમાં બેઠેલા ઋષિઓ પાસે ગોવાળિયા અન્ન લેવા ગયા. તારે આ સુમ નેવા મળે છે. ત્યાં અશ્વિમાની બ્રાહ્મણેનું ચિત્ર મૂર્તિ ધાય છે :

“સ્વસ્તિ ચીપુરી દ્વારામતી, લક્ષ્મી-પૂરણ કમળાપતિ,
 ત્રીમલ ત્રિભોવન-મણી, કૃપા કરો છો તેથી કરને ધણી.
 લખિત ત્ર પત્ર ધર્મ-નરેશ, અમો હૃદયા છડ” અચ્છને દેશ.
 તમારી કનુલાની ■ છોદેર, વરસ છાનર્ વૈરાટને ‘મર.’” વગેરે
 (કડવું ૨૨ મું)

‘મહાલક્ષ્મી આખ્યાન’માં વિદ્યાવસુ વંશર્ણ ઉપર રાત્રિનિત મહીપતિ પત્ર લખે
 છે તેમાં પણ ‘લખિત ત્ર પત્ર ધર્મ-નરેશ’ છે (કડવું ૨૦ મું).

ન્યારે ‘કુંડી’માં તો ‘કુંડી’ને ખ્યાલ આપતો ‘એંખાણી’ને નિર્દેશ કરતો પત્ર
 લખાવેલો છે; આમાં ‘સ્વસ્તિ’ નથી લખાયા, પણ ‘સર્વોપમાલેખ’ લખાયું છે :

“કૃપાકા સાગર પૂરણ ભેદ, સર્વઉપમાલેખ સામળયાદ શેઠ,
 વીરવવાસી છે ધનના ધણી, સાતસે રૂપેઆ આપને ધણી,
 કાંઈ ચડાણીને દેને ખરા, આપને કાશ ને કરાશ;
 જીતળા લાના ને તારે ચડયા, આપને ખરા જયેર પચા,
 આપને ચડતાની છાપના, જોણી ને નવી સાલના.
 જનર મધ્યે દેને રે જણી, જેમ ચાલે આડત આપણી.
 એંખાણી કુંડીમા લખી, ચડુર છો લખો દેને એંજળખી.” વગેરે.

(કડવું ૩ મું)

‘સાનામે રવામળયાદ નામ’ એમ અહીં ‘સાનામું’ કર્તાને નિર્દેશ પણ થયો
 છે. આ ‘કુંડી’ દ્વારા મહોંચર્તા ન્યારે સામળયાદ શેઠના લાકમાં પ્રાપ્ત ત્યારે ત્યાં
 બીજી વાચના આપવામાં આવી છે, જેમાં આશય ઉપરનો છે : ‘શુભનમ કૃપાકામતી’
 ‘સર્વ ઉપમાલેખ રવામ’ ‘લખી કુંડી નરસિંહો સેવકનામ’ ‘લખી કુંડીમાં એંખાણી’
 વગેરે પ્રચલિત વસ્તુઓ આ રચણે છે. ઉલ્લે સામળયાદ શેઠ નરસિંહ પત્ર પત્ર લખે
 છે તેમાં આશયે ‘સ્વસ્તિથી જૂનાચડ શુભરવાને મેદેના શ્રીનંદિલ’ અને ‘નમર

પરંતુ મહારવનો અને નમૂનેદાર પત્ર તો શીરજ મહેતા નરસિંધાને કવરખાઈના માથેરાને લખે છે તે છે :

“સ્વસ્તિ શ્રીજનામક જામ, જે હમિન વૈષ્ણવ વિદ્યામ;
નામરી નાત વણ ચણચાર, સાધુચિરોમાણ, પરમ ઉદાર;
ભક્તનામક, વૈષ્ણવના ધણી, સદા કૃપા દોર કેસવ વણી;
સર્વોપમાભેગ કુસુમાધામ, મહેતા શ્રીચંદ્ર વરસિંહ નામ;
અહીં સહુને છે કુશળદેખ, લખખે પત્ર તમે આણી પ્રેમ.” વગેરે

આમાં ‘હમિતજ’ નથી, પણ આરંભ લોકમાં પ્રેમાનંદના સમયમાં જે હતો તે આમાં મળે છે. એના બીજા પત્રોથી ‘હમિતજ’ની પણ પૂરણી થઈ જાય છે. ‘નજાખ્યાન’માં હમયલી નળને પત્ર લખે છે ત્યાં આ જોવા મળે પણ છે. પદ્મચંદ્રના :

પ્રેમાનંદે આમ તો કડવાબદ્ધ આખ્યાનો આપ્યાં છે તેમાં કડવાના આરંભમાં ‘મુવપક્તિ’, ‘મુવપક્તિ’ પછી દાળથી મુવપક્તિના ઉલ્લાસ ચરણનું પુનરાવર્તન, કડવું પૂરુ થતાં ઉલ્લાસ ચણના આવર્તન સાથે વણણ, આ સામાન્ય યોજના છે ચોપાઈ બંધ દોષ તો અને કવચિત્તજ બીજા બધમાં મુવપક્તિ કે વણણ ન પણ દોષ. આમ સળગ આખ્યાન આશ્ચર્ય જઈ દોષ એમાં એ કેટલીક વાર મુવપક્તિનાં કડીએ કડીએ આવર્તનવાળાં કડવાં આપે છે; આ પ્રકાર તો જૂનો જ છે, પણ પ્રેમાનંદની ગોકવળી સ્થાનનું મહારવ જોઈને થયેલી દોષ છે. હા ત. ‘એકખાદરણ’માં આખ્યાની વર વરવાની મનોવેદના બ્યક્ત કરતું ચોડી રાગનું કડવું છે તે હર્ષિમંથ પદ જ છે; જેમકે

“વર વરવાને ચોખ્ય થઈ ને પ્રમદમાં જીનાં ચિદ્ગુણ;

ઓખા કેહે છે ચિત્તચેદાને એકવાત સંભળ બેદનછ.)

“સહિયર શું જીને? . . .

હાંહાં રે સહારણ કેમ લીને?

એ તો રોમ કર્મને લીને.”

ઓખાની મનોવેદના આ પદમાં પક્તિએ પક્તિએ બ્યક્ત થતી હોઈ આત્મ-લક્ષી પ્રકારનું કાવ્ય બની રહે છે. સળગ કવાયા આ વણાયેલું હોઈ ઉલ્લી કડીને અતે કવિએ ‘વણણ’ આપ્યું છે. કડવા ૮ માનું ‘ભગી ભગી રે રામા રસસરી’ એ નિરપણાત્મક કોટિનું પદ છે, એટલે એટલી આર્નિકતા સાધી શક્ય નથી. એવાં જ

“સ્વસ્તિ શ્રીપુરી દ્વારામતી, લક્ષ્મી-પૂરણ કમળાપતિ,
ત્રીકમલ ત્રિભોવન-ધણી, કૃપા કરો જા તેથી કરો ધણી.
લખિત મ પત્ર ધર્મ-નરેશ, અમો ઉદયા છડ મચ્છને રેશ.
તમારી કુસુમાની છે લેહેર, વરસ ઊતર્યા વૈરાટને ચેર.” વગેરે
(કડવું ૨૨ મું)

‘મદાસસા આખ્યાન’માં વિધાવસુ ગંધર્વ ઉપર રચુજિત મહીપતિ પત્ર લખે છે તેમાં પણ ‘લખિતજ’નો નિર્દેશ છે (કડવું ૨૦ મું).

જ્યારે ‘હૂડી’માં તો ‘હૂડી’નો ખ્યાલ આપતો ‘એંધાણી’નો નિર્દેશ કરતો પત્ર લખાયેલો છે; આમાં ‘સ્વસ્તિ’ નથી લખાયો, પણ ‘સર્વોપમાત્રેજ’ લખાયું છે :

“કુવારકા સાગર પૂરણ બેઠ, સર્વઉપમાત્રેજ સામળસાદ શેઠ,
તીરથવાસી જી ધનના ધણી, સાતસે રૂપેઆ આપજો બણી,
કાંટે ચડાવીને દેજો ખરા, આપજો કાશ ને કરકરા;
ઊજળા તાતા ને તાપે ચડયા, આપજો ખરા બપેર પથ્યા,
આપજો ચઢટાની છપના, બોણી ને નવી સાલના.
બનર મધ્યે દેજો રે બણી, જેમ ચાલે આડત આપણી.
એંધાણી હૂડીમાં લખી, ચતુર છા તમે લેજો બોળખી.” વગેરે.

(કડવું ૩ મું)

‘સરનામે સ્થામળસાદ નામ’ એમ અહીં ‘સરનામું કર્યા’નો નિર્દેશ પણ થયો છે. આ ‘હૂડી’ દ્વારાકા પહોંચતાં જ્યારે સામળસાદ શેઠના હાથમાં મુકાદ ત્યારે ત્યાં ખીજ વાચના આપવામાં આવી છે, જેમાં આશય ઉપરનો છે : ‘શુભનગર કુવારામતી’ ‘સર્વે ઉપમાત્રેજ સ્થામ’ ‘લખી હૂડી નરસિંયો સેવકનામ’ ‘લખી હૂડીમાં એંધાણી’ વગેરે પ્રચલિત વસ્તુઓ આ સ્થળે છે. છેલ્લે સામળસાદ શેઠ નરસિંયા પર પત્ર લખે છે જેમાં આરંભે ‘સ્વસ્તિશ્રી જૂનાગઢ શુભસ્થાને મેહેતા શ્રીનરસિંહજી’ અને ‘નગર કુવારિકાંથી લખિતમ સ્થામળસાદ વાણેતરજી’ સૂચવાયું છે.

એક પત્ર ‘કુકિમણીદત્તજી’માં આવે છે જ્યાં કુકિમણીએ કૃષ્ણને તાબડતોળ મદદે આવવા લખ્યું છે. એ એક સુંદર ગેય પદ છે.

એનો આરંભ :

‘શુભ નગર દ્વારામતી, ચરા કાંઠિ ત્રિભુવનપતિ’

—એ પ્રકારનો છે.

પરંતુ મહત્વનો અને નમૂનેદાર પત્ર તો શ્રીરામ મહેતા નરસિંયને કુવરબાઈના મામેરાનો લખે છે તે છે

“સ્વસ્તિ શ્રીજનાનંદ આમ ને હગ્નિન વૈશ્ણવ વિદ્યામ,
નાયરી નાત તણા ચણુમાર, સાધુચિરોમાણ, પરમ ઉદાર,
લક્ષ્મીનાયક, વૈશ્ણવના ધણી, સદા કૃપા દોર કેસવ તણી,
સર્વોપમાભોજ કુણુધામ, મહેતા શ્રીપદ્ય નરસિંહ નામ,
અહીં સહુને છે કુરાળલોભ, લખળો પત્ર તમે આણી પ્રેમ.” વગેરે

આમા ‘લખિતન’ નથી, પણ આરંભ લોકમા પ્રેમાનંદના સમયમા ને હતો તે આમા મળે છે એના બીજા પત્રોથી ‘લખિતનની પણ પૂણી થઈ જાય છે’ ‘નળાખ્યાન’મા કમચતી નળને પત્ર લખે છે ત્યાં આ જોવા મળે પણ છે પદરચના

પ્રેમાનંદે આમ તો કડવાખદ્ધ આખ્યાનો આપ્યા છે જેમા કડવાના આરંભમા ‘મુવપક્તિ’, ‘મુવપક્તિ’ પાછી ઢાળથી મુવપક્તિના ઉલ્લાસચરણનું પુનઃવર્તન, કડવું પૂરું થતાં છેલ્લા ચરણના આવર્તન સાથે વલણ, આ સામાન્ય યોજના ઉ ચોપાઈ બધાં હોય તો અને કવચિત્ જ બીજા બધામાં મુવપક્તિ કે વલણ ન પણ હોય આમ સળંગ આખ્યાન આદ્યું જઈ હોય એમા એ કેટલીક વાર મુવપક્તિના કડીએ કડીએ આવર્તનવાળા કડવા આપે છે, આ પ્રકાર તો જૂનો જ છે, પણ પ્રેમાનંદની ગોઠવણી સ્થાનનું મહત્વ જોઈને થયેલી હોય છે હા તો ‘ઝોખાદરણ’મા ઝોખાની વર વરસાની મનોવેદના બ્યક્ત કરણ ગોડી રાખતું કડવું છે તે ભર્મિમય પદ જ છે, જેમકે

“વર વરવાને યોગ્ય થઈ ને પ્રચર્યા સીતા ચિદ્રથ,
ઝોખા કેઢે ॥ ચિત્રદેહાને એકવાત સાસળ મેહેનછ)
સહિયર શું કીને ?
હાહા રે દાહાડલા કેમ લીને ?
એ તો દોષ કર્મને લીને ”

ઝોખાની મનોવેદના આ પદમા પક્તિએ પક્તિએ બ્યક્ત થતી દોષ આત્મ-લક્ષી પ્રકારનું કાબળ જની રહે છે સળંગ ક્યામા આ વચ્ચાથેનું દોષ છેલ્લી કડીને અતે કવિએ ‘વલણ’ આપ્યું છે કડવા ૮ માનું ‘જગી જગી રે રામા રસસરી’ એ નિરપેક્ષાત્મક કોટિનું પદ છે, એટલે એટલી બાર્ગિકતા સાધી શક્ય નથી. એવા જ

કડવાં ૧૦ મું, ૧૫ મું, ૨૧ મું છે, જ્યારે ૧૮ મું 'મારા સ્વામી ચતુરમુખજી, બાલુદળ આવે રે' અને ૧૯ મું 'ઓળા કરી સાદ, હો રે હઠીલા રાજા' એ બેટ પાછાં આત્મલક્ષી ભૂમિમય પદ જની રહે છે. બંનેને છેડે 'વલ્લુ' આપી એને 'કડવાં'માં વણી લીધાં છે.

"ચદ્રદાસ આખ્યાન"માં કડવું ૧૦ મું 'તાલાવેલી લાગી પાપીને, મુણી યાયક તણાં વચન' એ પરલક્ષી નિરૂપણાત્મક છે, જ્યારે કડવું ૧૬ મું 'રાત્ર વળણં બોલિયો, કહું કામિની; એ તો ભવળખનનો ભાવ, ભોળી લામિની' અને કડવું ૨૬ મું 'પુરોહિત પડિયા દો, મૂર્છાં 'બાહણ' આ બેટ આત્મલક્ષી કોટિનાં પદ છે. આ બેમાંના પહેલામાં કુલિંદતી પુત્રને માટે વ્યયા તો બીજામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નિને મળેલી સન્નિયામ નિષ્ફળતાનો ઉલ્લાસ ઠલવાયો છે. આખ્યાનમાં વધતા જતા વેગમાં જ્યાં જ્યાં પ્રસંગની માત્રા ઉચ્ચ કક્ષાએ આવે છે ત્યાં આ પાછલા પ્રકારનાં પદ કવિ થોડાં ઓછાઓને તે તે રસની મેઠ કોટિનો અનુચ્ચ વકરાવવા મળે છે.

'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં અહિલોચનને મળેલી પેઠીનો પોતે કેવી રીતે યાદનો વિનાશ કરવા ઉપયોગ કરવા મળે છે એનું ઉત્સાહભરેલી વાણીમાં માતા સમક્ષ નિરૂપણ કરે છે અને માતા એના પ્રબળ યાદનો ખ્યાલ આપે છે. 'પાપ લાગી પુત્ર બોલો, હો માય રે' એમ અડધે મુઠ્ઠી પુત્ર 'હો માય રે' અને 'લાગું પાપ રે'ની આંતર-ધ્રુવપ્રતિજ્ઞા જેવાં પદ યોજે છે, તો જવાબમાં માતા 'વચન મુણી ઓચરી : વીરા વાહાલા રે...તમે બોલો વિચારી બોલ, કુવરજી ઠાલા રે' એમ 'વીરા વાહાલા રે' અને 'કુવરજી ઠાલા રે'નાં આંતર ધ્રુવપ્રતિજ્ઞા પદ યોજે છે. આમાં પુત્રનો ઉત્સાહ તો માતાની નિરાશા વ્યક્ત થાય છે. કડવું ૬ મું, 'વાયક સાંભળી અહિલોચન તે અંતર પામ્યો આનંદ રે...એ માયા મેલીજ'ની ધ્રુવપ્રતિજ્ઞા પદ પણ નિરૂપણાત્મક જ છે. બંનેને છેડે 'વલ્લુ' છે. આગળ ચાલતાં પેઠીમાં પુરાયેલા અહિલોચનનાં શુરુ મરકરી કરે છે એમ સમગ્રી કહેવાં વચન આત્મલક્ષી કોટિનાં છે અને એનાથી પ્રસંગને વેગ મળે છે. કડવું ૧૬ મું "સંજય કહે રાય સાંભળો"ની ધ્રુવપ્રતિજ્ઞા અને કડવું ૧૭ મું "બીમ કહે : તમે પ્રથમ લજો તેમાં હાથી પાંચડભર; દલધર" એ બેટ પદ પણ નિરૂપણાત્મક છે, અને પ્રસંગને આગળ ધપાવવામાં કારણભૂત જની રહે છે. એવું જ બંનેનું વર્ણન આપ્યું 'આજ રહું ને રહિયાજી રે' એ ધ્રુવપ્રતિજ્ઞા કડવું ૨૩ મું પણ નિરૂપણાત્મક પરલક્ષી પદ છે. પરંતુ કડવું ૨૭ માં "સ્વપન મુને લાગ્યું રે દો" એ ધ્રુવપ્રતિજ્ઞા માતા પ્રથમે ઉત્તરાણું મનોવેદનાં બરેલું કથન અને 'વું ૨૮ મું 'રાયકાનાં વચન મુણીને'થી શરૂ થયું 'મારી ઉત્તરાણાઈ'ની ધ્રુવપ્રતિજ્ઞા

માતા સુદેખ્યાનું ઉત્તર પ્રત્યેનું કથન એક આત્મવર્ણી ઉદ્ધાર-૩૫ પદ છે. ૨૯ મું કડવું બધાંને હપો ભય તેણે ઉત્તરની આત્મવર્ણા૩૫ છે. એમાં વ્યક્તિયી અને કવિના સંદોષી બધા નિરૂપાઈ છે :

“હરિ હાં રે હાં, પટ્ટજ પડયાં છે પંચમાં, હરિં ઉત્તરાનું મન મધુ છે કંથમાં.

હરિં સાસરે કેમ સંચરું, હરિં પાગે લાગણું થઈ હું શું કિરું ?”

એમ એ પક્તિએ આગળ વધી એને સાદા નિરૂપણમાં કવિ ઉલ્લે મૂકા દે છે.

કડવું ૩૨ મું સુમદ્રાની બધાનું છે. પુત્રવધૂ ઉત્તરની એ રાહ તેઈ રહી છે. એ પ્રમાણમાં નિરૂપણાત્મક છે. એક કડવું ૩૬ મું : ‘પિયુ શું યાચે રે, મારા પિયુછ, શું યાચે રે’ એ મુવપક્તિવાળું ઉત્તરની પતિ મુદ્દમાંથી પાછા ન આવવાની આશંકા બજા કરવું પદ છે. ‘માટે પડે પેટડિવામાં કાળ’ એ ઉલ્લાસ સંદોષમાં ઉત્તરની બધા બજા યાય છે. કડવું ૩૮ મું ‘ઠોરવમાં ચણું કેહેવાણુ રે, અભિમન્યુ આગ્યો રે’ એ નિરૂપણાત્મક પદ રસની ઉદ્દીપ્તિનું ઘોતક છે.

‘મહાવ્રસા આખ્યાન’માં પ્રમાણમાં કવિતાનો વેગ સામાન્ય કાઢિનો છે. એમાં છેક ૧૮ મા કડવામાં ‘બોલો બોલો લટકાળા તાય, મુખને મરકલો’ એ ‘મુખને મર-કલો’ની મુવપક્તિવાળું પદ ઋષ્ટવજ પ્રત્યેના મહાવ્રસાના ઊલસાતા પ્રેમનું સુમધુર વાદન બની રહે છે. ઉલ્લી પક્તિમાંના ‘મારે તમો છો મનના હીર’ સંદોષમાં એ હૃદયની આર્દ્રતા અનુભવાય છે. કડવું ૨૬ મું ઋષ્ટવજ વનમાં ગૂમ થઈ જતાં માતાપિતાના પરિતાપનું છે. ‘દો વાહાલા રે’ ‘કુંવર કલ્યા રે,’ એવા ‘અભિમન્યુ-આખ્યાન’માંના અદ્વિલેખનની માતાના મુખમા મુકાયેલી અંતર મુવપક્તિઓમાં એ બજા યાય છે. આમાં પ્રમાણમાં આત્મવર્ણીપણું મળાય.

‘વામન-ચરિત્ર’માં કડવા ૬ મામાં ‘જરિ વામન રે’ ‘મુને પાવન રે’ની આંતર મુવપક્તિવાળું એક પદ છે. પણ એ માત્ર નિરૂપણાત્મક છે. એમાં કરો વેગ સંધાયો નથી.

‘કુકિમણી-હરણ’માં પણ પદો મળે છે : એમાં કે કડવું ૧ મું ‘કુકિમણીએ કૃષ્ણને લખેલો પત્ર છે, પણ એ પ્રાર્થનાત્મક છે; કડવું ૮ મું-૧૮ મી કડીથી ‘હરિ નવ આગ્યા રે, પ્રભુ નવ આગ્યા રે’ એ મુવપક્તિવાળું એ પણ સામાન્ય પ્રાર્થના-પદ છે; અડધા ભાગે આવતાં કૃષ્ણના આગમનનો પણ એમાં નિર્દેશ આવી જતાં એ માત્ર નિરૂપણાત્મક કડવું બની ભય છે; કડવું ૬ મું ‘સમોવડ તે યથા.’ની મુવ-પક્તિવાળું પણ એ જ પ્રકારનું છે. કડવું ૧૧ મું ‘કુકમી લડવા ધરયા વિરો’ નિરૂપણ આપે છે. ‘તરોવડ એક જણા’ એ મુવપક્તિનું કડીએ કડીએ આવર્તન યાય છે.

આમાં માત્ર નિરૂપણનો જરા વેગ વધે છે એટલું જ. કહ્યું ૨૩ મું એ તો 'દોરોડ નવ હટે'નું લગ્નગીત છે. 'ઓખાહરણ'ની ગોઠી વાચનામાં 'દોરોડ'નું લગ્નગીત મળે છે; પણ એ પ્રેમાનંદનું જ છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે, કેમકે ૨૯ કડવાની જૂની વાચનામાં એ નથી.

'દ્વ ટી'માં તીરથવાસીઓનો નરસિંહ સાથેનો સંપર્ક આપણે કહ્યું ૧ જુ 'આજ કુતારથ અમને કાઢા' એ નિરૂપણાત્મક છે, તો કહ્યું ૪ મું 'ચિહારને, ચામળા, સેવકની દ્વંડી' એ મુવપંક્તિવાળું નરસિંહની પ્રાર્થના છે. આ બંને પદોમાં કથો વેગ નથી, ભિન્નિયે નથી.

'બાહ'માં કહ્યું ૫ મું નરસિંયાની ભાષી નોતડું દેવા આવે છે અને મહેલું મારે છે અને માણેકબાહ પતિને સમજાવી પોતે જ બાહ લોત્તનની નૈયારી કરે છે ને નોતરા દે છે એવું માત્ર નિરૂપણ કર્યું પદ-પદ્ધતિનું કહ્યું છે. કહ્યું ૮ મું 'ચિ તા કાં કરો રે' 'ધીરજ મન ધરો રે'નો આંતર મુવપંક્તિઓ આપણે અને ૧૮મી કડીથી 'સ્વામી, શુ યારો રે' 'હવે લગ્ન જરો રે'ની આંતર મુવપંક્તિઓ આપણે નરસિંયા અને માણેકબાહના સંવાદનું છે. એમાં પ્રમાણમાં આંતર બધા બધા યાય છે; છતાં એ આત્મલક્ષી પદ બની શકે નથી. કહ્યું ૧૯ મું બાહકાર્યથી નિવૃત્ત થઈ લોત્તનની તૈયારીનું નિરૂપક 'આનંદે ધણું રે' 'કારજ લગ્ન તણું રે' એ આંતર મુવપંક્તિઓ-વાળું પણ માત્ર નિરૂપક પદ છે. એવું જ કહ્યું ૨૧ મું 'ભાર નાયજ'ની મુવપંક્તિવાળું પણ પ્રસંગ-નિરૂપક પદ છે; એમાં કરો આત્મલક્ષીપણું નથી.

પ્રેમાનંદની પદરચનાશક્તિનો કેક ખ્યાલ પાછો 'સુદામાચરિત્ર'માં આવે છે, જ્યાં કડવા ૩-૪ માં પતિ-પત્નીનો સંવાદ છે અને એમાં હૃદયની બેઠની બધાનું ચિત્રણ મૂર્ત યાય છે. ૩ નં કડવામાં એક કડી પત્ની જોડે છે 'ભાવક ભાગિયે'ની મુવપંક્તિથી અને બીજી કડીથી 'સુદામો 'મામ ન મૂઠિયે રે' એ મુવપંક્તિથી સંવાદ આપે છે; ગોઠી સમમાં કવિએ આ ચોળના સાધી છે; તો ૪ થા કડવામાં ભાલણની કાઠબરીમાં અને નાકરના વિરાટપર્વમાં બહોલી 'સુજ સુદરી રે' 'યેલી દોલે કરી રે' એ આંતર મુવપંક્તિઓમાં ૧૪ ચર્ચ સુદામાનું હૃદય મૂર્ત યાય છે. આત્મલક્ષીપણાને લગ્નજન પહોંચતી આ રજૂઆત છે. આ કડવામાં ૮ મી કડીથી પત્નીના હૃદયનો ફફટાટ 'ડુખી રાયજ રે' 'લાજ પાયજ રે' એ 'અભિમન્યુ-આખ્યાન'માંની 'દોમાચ રે' 'લાજ પાય રે'ની આંતર મુવપંક્તિના પ્રકારે રજૂ યાય છે. પ્રેમાનંદ અપખ્યાનનો એ વેગ સાંકળા માગે છે તે આનાથી સ્પષ્ટ છે.

કડવુ ૮ મુ 'ભગત-આધીન દીનને પૂજે દાસ ચેતાનો ભણી' એ મુવ પક્તિવાળું નિરૂપણાત્મક હોવા છતાં પણ પ્રસંગને ઉદ્દીપ્ત કરનારું પદ છે એ વેગને કડવુ ૯ મુ 'ગોવિંદે માઠી ગોઠડી, કોઠો મિત્ર અઠદારા' એ મુવપક્તિ-વાળું કૃષ્ણના સુદામા પ્રત્યેના પ્રેમનું લોભક જનકું જૂળ પોષણ આપે છે કડવા ૧૦ માં 'દુને સાબરે રે' 'મુને કમ વીસરે રે'ની આતર મુવપક્તિવાળા પદથી કૃષ્ણ બાળપણના વિદ્યાભ્યાસકાળનું રોચક ચિત્ર ખઠું કરે છે, માત્ર નિરૂપણાત્મક હોવા છતાં પણ એ જૂળ માર્મિક છે એવું જ ૧૧ મુ પણ 'અઠળક ઢગિયો રે' એ મુવપક્તિવાળું કડવું પણ નિરૂપણાત્મક હોવા છતાં અદ્ભુત રસથી છલખલતું થઈ કાવ્યને સુભગ અલ લાવવા તરફ લઈ જાય છે ।

પ્રેમાનંદની 'ઉત્તમ કૃતિઓમાં 'મામેરુ' પણ સુભગ પદોથી વચિત નથી કડવુ ૧૬ સામેરી રાગમાં વડસાસુ પહેરામણીની યાદી લખાવે છે એ વિરોધ 'વઢુછ' એવા મુવરાખવાળું છે અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં ભીમ કૃષ્ણને મામેરાની યાદી લખાવે છે તે જ કોટિનું છે, આખ્યા કાવ્યના મદાર એના અદ્ભુત રસની નિષ્પત્તિનું અરેખા બીજા આ કડવામાં છે તરત જ ૭ મા કડવામાં કુવર બાઈનો કુફડાટ 'ડાટ વાળ્યો રે, ડોશીએ ડાટ વાળ્યો રે' એ મુવપક્તિથી રજૂ થાય છે એમાં જ નરસૈયાનો જવાબ પણ એ કુફડાટને સમાવવાને યોગ્ય છે, ૮ મુ કડવું પણ પદપ્રકારનું છે, પણ એ નિરૂપણાત્મક છે એમાં નરસૈયાની કસોટી કરવાનો આરભ ॥

કાવ્યની દૃષ્ટિએ 'નળાખ્યાન' લગભગ ઉત્તમોત્તમ કહી શકાય એવું કાવ્ય છે. આવશ્યક રસોની જમાવટ કરવામાં પ્રેમાનંદને અહીં સફળતા મળી છે. શૃંગાર પ્રધાન આ કાવ્યમાં વિપ્રલબ્ધની ક્ષણ કવિએ યથાર્થાન નિરૂપી છે, પણ નાયક-નાયિકા વચ્ચે થતા આકર્ષણના પ્રસંગ સુભગ પદોથી પ્રથમ એણે સાધ્યા છે, કડવું ૫ મુ સામેરી રાગમાં 'દમયંતી છે દોષરહિતા તેના ગુણની ગાડ બીતા' એ મુવ પક્તિથી રજૂ થાય છે નારદ નળ સમક્ષ એ વર્ણન કરે છે અને પરિણામ એ કે નળ 'નીલા વસ્ત્ર પેહેરી, અગ્ને જેરા' વનમાં આલ્લે જાય છે. કાવ્યનું આમ આ પદમાં બીજા બોવાય છે. કડવું ૧૬ 'અનગ અનલ તે નળને પ્રગટયો, વન ગયો વહ્નિ સમાવા' એ મુવપક્તિથી સરૂ થાય છે અને નળ હસને પડી પાડે છે જે બીજાના વિકાસમાં સહાયક થઈ પડે છે એમ આ પ્રસંગે ગેમ પદથી વેગ મુદ્દામાં સફળતા મળે છે એ વેગને વધુ સાધવા ૭ મુ કડવું આવે છે 'પાપી માણસા રે' એ મુવપક્તિથી હસને વિલાપ અને અડધેથી હસીને શાપ અને એને હસને 'હસી

સામજો રે' આહાથી પાછા વળો રે' એ આત્મ મુવપ ક્ષિતી જવાળ કાવ્યના બીજ-વિકાસમા પ્રગતિ સધાવે છે છેલ્લી કલ્પમા નળનુ વચન 'હુ નવ કરવાનો નારા' પ્રસંગને સહાયક થાય છે કડવા ૧૨ મામા દસ દમયતીને નાયક પ્રતિ-પ્રેમ ઉપભવવા 'દુલના કે નદિ'થી નળનુ વર્ણન સાધે છે. ૧૩મુ પદ્ય એ જ રીતે નાયક પ્રતિ નાયિકાનો પ્રેમ લક્ષ્ય કરતા ચાલ્યેલુ કડવુ છે, અડધેથી દમયતીના વચન છે જેમા દસની યુક્તિનો વિજય પ્રત્યક્ષ થાય છે, અહીં દમયતી 'હો રે વિહગમ, હો રે વિહગમ' એ મુવપક્ષિ યોને છે.

'અભિમન્યુ-આખ્યાન'મા અભિમન્યુ યુદ્ધે ધસતા 'અભિમન્યુ આગ્યો રે' એ મુવપક્ષિવાણા કડવાના દાનનુ 'નળાખ્યાન'નુ માત્ર રાગનુ 'વાગી સ્વયંવરમા હાક તે નળ આગ્યો રે' અને 'ભાગા ભૂપ સર્વના નાક, એા નળ આગ્યો રે' એમ 'તે' અને 'ઓ'ના આત્મ ફેરફારથી રજૂ થઇ રહ્યું કડવુ 'નળ'નું રોચક ચિત્ર ખડુ કરી નાયિકાને એની પાત્રતાનો ખ્યાલ આપવા રજૂ થાય છે. અપકારથી ક્ષમાર્થ આ કડવુ પદ કરતા 'કડવું જ વધુ છે, છતાં એમા પદની સિદ્ધિ રહેલી છે જ. સ્વયંવર પૂર્ણ થતા જ્યારે કલિયુગ-દ્વાપર આવે છે ત્યાં 'કલિયુગ દ્વાપર મળીને આન્યા' મુવપક્ષિથી કડવુ રહ્યું આવે છે. કલેરા રાગમા રજૂ થઈ આ કડવુ નિરપભ્રાત્મક કોટિનુ પદ છે. પદ સતાન-વિરહની ભાવી સ્થિતિના પૂર્વચિતાર સમુ

"મોસાળ પધારો રે, મોસાળ પધારો,

મોસાળ પધારો બાકુઆ રે, લાડવાયા બે બાળ,

નમાયા થઈ વસીજો, સેહેજો મામીની ગાળ—મોસાળ ૧"

થી રાગ થઇ રાગ મેવાડાનુ ૩૧ મુ કડવુ આત્મવક્ત્રી કોટિનુ એક નમૂનેદાર ગુદન આપણ પદ છે ભાવી વિપત્તિના વાદળની પ્રભુ આમા ગ્રાખી છે.

આખા 'નળાખ્યાન'મા કુટુમ્બ વિપ્રલંબને મૂર્ત કરતા ૩૭ મુ અને ૩૮ મુ એ બે પ્રેમ પદો તરીકે તરી આવે છે. નિરપભ્રાત્મક છતાં એમા વિપ્રલંબની કોટિ સધાતી હોઈ એ મુંદર પદો બની રહે છે

"વૈદર્ભી વનમા વલવલે, અધારી રાત,

ભામિની ભવ પામે ધણુ, એકલરી રે ભાત. વૈદર્ભી ૦"

અને

"ભૂલી ભમે છે ભામિની, નૈવધનાથની નાથ' રે

'હો નળ, હો નળ' બોલતી લીમકરાજ-પ્રમાર્થ રે ભૂલી ૦"

આગળ જતાં વલ્લુહરાઓ મળે છે ત્યારે દમયંતી નૈવધની પૃચ્છા કરે છે તે

સમયનું 'વેપારી રે' એ કુવપ ક્રિતિનું કડવું ૪૧ મુ—અડધેથી 'સુણ રયામ રે' થી વેપારીએનો જવાબ, વચ્ચે એક કડીમાં કોઈ લખાડની 'હો વેલી રે'વાળી પંક્તિ, અને પછી બૃહદસ જ નિરૂપણ કરતા હોય તેમ યુધિષ્ઠિરને લઈથી 'સુણ રાય રે' 'ધર્મરાય રે'ની આંતર કુવપ ક્રિતિઓ એ નિરૂપણાત્મક કડવું જ છે.

દમયતી ઉપર હારની ચોરીનું ઈદ્રમતીએ આળ મૂકયું ને રાજમાતાએ એ વિશે રીસ જણાવી ત્યારે દમયતીએ મેલેલું રુદન—

“હો હરિ, સત્ય તણા સઘાતી; હરિ, હું કહાંયે નથી સમાતી.

હરિ, મારે કોણ જન્મનાં કાવું ? પ્રભુ ચોરી થકી મું નારહું.”

એ રીતનું કડવું ૪૫ મું 'અસિમન્યુ-આખ્યાન'મા માર્ગમા ઉત્તરાએ વઓનો ગવાળો ઘેર છુલાઈ બેસેલો યાદ આવતાં કરેલા રુદનના ઢાળનું છે. ત્યાં 'રામગ્રી'માં એ મુકાયું છે, તો અહીં આ માત્રની દેશીમાં મુકાયું છે. એમાં બતાવાયેલું બોચિ-યાગાપણું કુણની માત્રાને પોષે છે ને એ રીતે એક લચ્ચ કોટિનું રુદન-ગીત બની રહે છે. કડવા ૫૦ મામા 'હો દમયતી' અને 'હો મુનિય'—'હો ગુરુજ' એમ સુદેવનાં વચનને પછી દમયતીનાં વચન; અડધેથી સુદેવ 'સુણ રાયજ' એમ લીમકને નળની ભાજ મળ્યાના સમાચાર કહેવા બધે છે—ને લીમ 'કાઠા દમયતી' એમ કુવપ ક્રિતિ થોણ પૃચ્છા કરે છે; છેડે 'હો દમયતી' ને પછી 'સુણ રાયજ' આમ વિવિધ પ્રસંગોની રૂા ખલાથી કડવું લાણ બને છે, છતાં પ્રસંગની મૂલ્યવત્તાને કારણે કાળો નથી અવગવાતો. નિરૂપણાત્મક છતાં એ આ રીતે કાંઈક પદ ચણ બની રહે છે—પછી કાંયે એના ત્રણેક દુકાડા પડતા હોય. પરંતુ કડવું સુદેવ પ્રત્યે 'ગુરુજ'ના કુવ-યજ્ઞથી દમયતીના મુખમાં મુકાયું છે : એ નિરૂપણાત્મક જ છે, પદ નથી બની રાહત.

કડવું ૫૪ મું દમયતી કાસીને 'સુણ સાધવી' 'મહિલા માધવી'ની આંતર કુવપ ક્રિતિઓથી ભરેલી સુમંગળનો ખ્યાલ આપે છે. આમાં દમયતીના હૃદયનો ઉમળકો હોઈ આત્મલક્ષીપણું સધાય છે અને પ્રસંગને રોલાવણ એ એક પદ ઘઈ રહે છે. કડવું ૫૮ મું 'બાદકે લીકાં બાકુઆ' એ કુવપ ક્રિતિથી બાદકે પ્રથમ બાળકોને જોયા ને હૈયું બિભસઈ આવ્યું, અને પછી લીમકની રત્નથી નળને બોલાવી લાવવામા આવ્યો—એ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરે છે. એમાં પદની સંખ્યા ન કહી શકાય.

કડવું ૬૨ મું 'હાવાં હું મું કુરુ રે' એ કુવપ ક્રિતિથી જટપણને ધઈ આવેલા દમયતીના વચન કરવા ચોંટાયું છે. એ એક સાવગીત છે.

એની ઉત્તરવરથાના આરબની એની કૃતિ 'રણપદ' (સ. ૧૭૪૬) હું માનું છું. 'રણપદ'મા રાગનો આ અનન્ય ભક્ત કાવ્યને ભક્તિહૃદયથી ગાય છે. આ કૃતિમા

પણ એણે થોડાં પ્રસન્નપ્રાપ્ત ગેય પદોને સ્થાન આપ્યું છે. કડવા પંચમાં રાવણની સેનાના નાયકો રાવણને નમસ્કાર કરવા આવે છે. તે 'રાણાણ' એવા મુવચ્છંદથી પ્રેમાનંદ ગાય છે. રાજ મેવાડાનું આ કડવું નિરૂપણાત્મક છે; એવું જ ૭ મું રાવણની સેનાનાં વાહનની વરે ચણીનું 'મંત્રી' એ મુવચ્છંદના આવર્તનથી છે. પરંતુ એ પછી જ્યારે મદોદરી રાવણને વિનવણી કરવા આવે છે ત્યારે એક સુંદર પદ મુકાય છે. એમાં 'રે દો રાણાણ' એ મુવનું આવર્તન થાય છે :

"આજનો તે દાદાએ રે દો, લાગે મને મૂંઝવો, દીસે ઝાંખો દિનકર દેવ,
ત્રિભોવન-નાથને રે દો, રાણા, ના દુલિયે, જેની ભક્ષા રા કરે સેવ—
રે દો રાણાણ."

એમાં મદોદરી સ્વપ્નનું વર્ણન કરી રાવણનો ભાવી પરાજય બાળે છે.

એવું જ 'વીસ તને શું કદુ રે' એ મુવપંક્તિવાળું કુલકલ્પના મુખમાં મુકાયેલું ૧૧ મું કડવું છે. કડવું ૧૪ મું રામને સેનાનાયકોના નમસ્કારનું સામાન્ય નિરૂપણાત્મક 'રાધવણ'ના આવર્તનવાળું છે. એને પદ ન કહી શકાય.

આ વીરસનું કાવ્ય દોઈ એણે રાજસ્થાનીની વિંમલ પ્રકારની કવિતામાં લખીતો. ભુજંગી છંદ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે, કવિએ બાર અક્ષરના ૪ ચરણ-વાળા ભુજંગીને બદલે ભુજંગીની સાથ આપી છે; એથી અક્ષર વધી નવ કે સધુના ગુરુ કે ગુરુના સધુ થાય એની ચિંતા રાખી નથી; જેમકે,

"શ્રીરામ બલધામ સંગ્રામે સોંદધા, પાડી રીર મદાવીર કપિવીર દોડધ;
ભુજંગ પરચંદ દુમહંદ એહેલા, અબધાર અપાર બહુ માર સેહેલા."

(કડવું ૨૨ મું)

આખ્યાન-કાવ્ય એટલે ગ્રેય કાવ્ય જ; એનાં બધાં કડવાં જુદા જુદા પ્રાસંગિક રાગોમાં ગવાતાં હોય છે. આમાં અનેક પ્રકારની ગેય દેશીઓ થોભઈ હોય છે. સારો આખ્યાનકવિ કાવ્યકથાને બદલાવતાં બદલાવતાં નિરૂપણમાંથી ભર્મિના વેગમાં જ્યારે ધસે ત્યારે પદરચના કરતો હોય છે. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં આ સ્વરોષ જોવામાં આવે છે. ભાવણુ વચ્ચેએ પણ ગીતો આપ્યાં છે; પરંતુ એમાં ભર્મિના ઘટાળાને બદલે નિરૂપણ જ સામાન્ય રીતે હોય છે. પ્રેમાનંદ એમાં પદ-રચના પણ સાધી છે. આપણે અહીં 'દશમસ્કંધ'ની જ વાત કરિયે. એ એની છેલ્લી અને અપૂર્ણ હૃતિ છે. એ તો સ્પષ્ટ રીતે કથાકાવ્ય છે. ભાવણે 'દશમસ્કંધ'ની રચના. નાનાં નાનાં પદપ્રકારનાં 'કડવાં'માં કરી છે. એમાં ભાગવતાનુકૂળ કથાનું સાદું નિરૂપણ માત્ર છે. એણે 'ભાગવત'થી સ્વલંઘ રીતે પદરચના પણ કરેલી છે; આવાં

૧૭૫ જેટલાં પદ ‘દરામસ્કધ’માં અતત્તર ઉમેરેલાં મળે છે. એ જુદાં તારવી દેતાં કથાનો વિચ્છેદ થતો નથી. આ પદોમાં જ માત્ર ઊર્મિના ઉછાળા જોવા મળે છે; ન્યારે પ્રેમાનંદે તો ચરથી જ કડવાણજ રચનાને અપનાવી; પણ ઊર્મિઆથી ભરેલા અને અંતર્ધુન વૃત્તિના યતા આ પ્રૌદ કવિએ ન્યારે પણ પ્રસંગ મળ્યો ન્યારે એવ પદો આપવાની તક જતી નહોતી કરી. એણે નરસિંહ અને ભાલજી વગેરે પદ્ધતિની ધાટીએ છેલ્લી પક્તિમાં ‘પ્રેમાનંદ’ની છાપ પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. કુકિમણીને વિવાહ અમૂરો રહે છે; કવિ પડ મો અધ્યાય પૂરો નથી કરી શકતો;—આટલા ભાગમાં એણે ૧૬૫ કડવા રચ્યાં છે. આમાં લગભગ ૩૦ પદ એણે બાંધ્યાં છે. આ પદો તે તે સ્થળે ચિત્ર-મોડ જેવાં યથ રહે છે, એમાંનાં ઘોડાને જ કંઈ આટો ખ્યાલ લાગ્યે.

અહીં કૃષ્ણનું હાલરકું જ લઈએ :

“ઝોળીએ કૃષ્ણ કાઢાન ગોવાળા, જનની બાળા ગાય—હાલો હાલડુ.
તમે કમકે ચાલો નદીને બારણે, વારણે નવ માતા જસોમતી—હાલો
માબાપે દોડાં મોહન મુખડા કે દુખડા ચલા મુખ પામિયાં—હાલો
ગયાં કમ અધાર્મ, પ્રમટ્થો દીવો, પણં છવો છવન અમ્હારડા રે—હાલો
જિતાર વય બધાણાં પારખાં ધરમાં, કાંઈ બારણાં લધાડા નદરાયનાં રે—હાલો”

વગેરે

(કડવું ૨૫ મું)

આ હાલરકું ઠીક ઠીક લાંબું છે અને “સસાર હંડિલો બાપો રે ભલે, કાંઈ જેમીં હાથે કાઢિ છવડાં રે” જેવી રૂપક-પક્તિઓ પણ એમાં હેખાય છે. એ રીતે એ જ્ઞાનમાર્ગીય કાઠિનું પદ યથ રહે છે. એ પદને આંતરસાંકળીથી કર્ણમધુર બનાવી દેવામાં આવ્યું છે.

નીચેનું પદ અધ્યાત્મરના મુખમાં વાહરડાં અને ગોવાળા દાખલ થયાં ત્યારના પ્રસંગનું મરુણ-ગાન છે :

“રૂએ વચ્છ ગોવાળ વાહાલા, રીપ્રે લો સભાળ, વાહાલા—મુવ
સહાય કરે, કૃષ્ણ સામળા રે, સમાવો પરિતાપ;
અમો કોણ રથાનક આવી પળ્યા, ગોપ કરે છે વિલાપ, વાહાલા—રૂએ
યયાં વિષે બાહુજ વાહર રે, નથી નીસર્યાની વાટ;
ગોવર્ધન ગોડુજ નવ દીસે, કાંઈ મલો જમુના-ઘાટ, વાહાલા—રૂએ”

વગેરે

(કડવું ૪૪ મું)

આ લાખા પ્રદમા ગોવાળાઓની પીડા અને પછી કૃષ્ણનો અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ, દેવોની ચિંતા તેમજ અધાસુરની રૂધામણ વગેરેથી રાક્ષસા બિર્નિમા બિજળદ પાછળથી નિરૂપણમાં પડી જાય છે.

પરમા કડવામાં જે નાના પદ આવે છે : અને ‘નાચણીઓના વચન’—રૂપે મુકામાં છે. હૃદયની લાગણીને મૂર્ત કરતાં આ એક પદ નરસિંહના ‘જગદમલ છાંદી જાને બાળા’ નેવા માર્મિક તો નહિ છતાં ઠીઠીક છાપ પાડી જાય છે :

(૧) “મોટિ’મા જોયો રે, સર્પ સાલજયો;
બાહ, અડાકાવો બાર, બાલક છલો રે.
લાડા છે લાડાવાયા, જનતા મલ્લગોવાળ;
દૂધમલ કોહોનું કહ્યું ન માને, કા સૂતો જગાડે કાળ—મોટિ
કાળીનામથી કસ કાપે, કાપે જમ-કિર
દુ સતકેણને કેમ કરી છતે, પેશા-નકકવર; —મોટિ
મૂળ ધોતાનું વિચારિયે રે, દુ લહે યથા આજમાલ; ૧
કસને ધેર ગોરસ લઈ જતા, નકને પડી છે, ૨
એ વચન સભારે સર્પણી, મુખનું
એહેવું કહી મહિરમાં પેઠા પ્રેમાનંદ-૧

(૨) “હો બાહ, બાળક ઘેસો હીસે છે, કહ્યું
આકૃષ્ટિયે નાહાસરો દેખીને, વારો ૧
લટપટી લેસો ફેણમાં, કુચળે કેમ ફરો
મોટો સમાચાર જણી એહેના માતાપિ
સગ કાધો જળ ગોવાળાનો, ટાકી રા
પીડારો વનપશુવા ચારે, બુદ્ધિ કે
બીહાંયો ન બીહે બાળકો, વા ૨
પ્રેમાનંદપ્રભુ સીતાપતિ મહિરમાં

જનેમાં નારીહૃદયના પરિત્રાપના જોણા પડે

પ્રેમાનંદનાં સખ્યાળ મ પદોમાં લાત પાડે તેવું

એ ભરેલા પ્રામા કહી પચ્યા પછીના માતાના ૧

હૃદયની લાગણીને રાખે રાખે અમલાવી ૨ :

(૪૬૩ ૪૪ મું)

આ લાભા પદમા એલાળાએની પીડા અને પછી કૃષ્ણનો અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ, દેવોની ચિંતા તેમજ અધાસુરની રૂનામણુ વગેરેથી સારમા ઊર્નિમા વાળતું પાછળથી નિરૂપણુમા પડી જાય છે.

પપ મા કડવામાં જે નાના પદ આવે છે - જને 'નાગલીએના વચન'—રૂપે મુકાયા છે. હૃદયની લાગણીને મૂર્ત કરતા આ બેટ પદ નરસેવાના "જગમલ છાદી જને બાળા" જેવા માર્મિક તો નહિ છતાં ઠીઠીક છાપ પાડી જાય છે.

(૧) "મેટ મા બોલો રે, સર્પ સામળયે,
બાહ, અડાએ બાર, બાલક ઇલયે રે
લાડકા છા લાડકવાયા, જન્મત મલ્લગોવાળ,
ફૂલમલ કોહોતુ કહ્યુ ન માને, કા સુતો જવાડે કળ—મેટો
કાળીનામથી કસ કાપે, કાપે જમ-કિંકર
ઉ સતફેણને કેમ કરી છોતે, ઘેણા નહકુવર, —મેટો
મૂળ પોતાનું વિચારિયે રે, ડું વડે યથા આજકાલ,
કસને ઘર ગોરસ લઈ જતા, નહને પડી છે ટાલ —મેટો
એ વચન સહારે સર્પણી, મુઠાવ આ કમ,
એહેણુ કહી મહિમા પેક પ્રેમાનંદ-પ્રભુ સમ—મેટો"

(૨) "હો બાહ, બાળક ઘેના દીસે છે, કહ્યુ ના માને,
આક્રિયે નાહાસરો દેખીને, વારો છા યાને?—હો બાહ
લપટી ઘેરો ફેણા, કુસળે કેમ ફરશે ?
માઠો સમાચાર જણી એહેના માતાપિતા મરશે —હો બાહ
સમ કીધો જળ ગ્રેવાળાનો, ટાહી રાજ ચિત્રાવે,
પીડાસે વનપશુવા ચારે, છુદ્ધિ કોહોની લાવે.—હો બાહ
બીહાળે ન બીહે બાળકો, વદવાનો રસિયો,
પ્રેમાનંદપ્રભુ સીતાપતિ મહિમા ધસિયો.—હો બાહ"

જનેમાં નારીહૃદયના પરિતાપના ઓળા પડે છે

પ્રેમાનંદના સાખ્યાળ થ પદોમાં લાત પાડે તેણુ આ નીચેનું પદ કૃષ્ણ જમનાના હેર ભરેલા ધરામાં ફરી પડ્યા પછીના માતાના વિલાપનુ છે. પ્રેમાનંદએમાં માતાના હૃદયની લાગણીને સખે સખે ચમકાવી છે :

(કડવું ૪૪ મું)

આ લાભા પદમાં ગોવાળાઓની ખીડા અને પછી કૃષ્ણનો અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ, દેવોની ચિંતા તેમજ અધાસુરની રૂધામણુ વગેરેથી સરમા ભર્તિમા ભીષ્મર્થ પાછળથી નિરૂપણમાં થતી ભય છે.

૪૫ મા કડવામાં બે નાનાં પદ આવે છે : બને 'નાગણીઓના વચન'—૩૫ે મુકાયાં છે. હૃદયની લાગણીને મૂર્ત કરવા આ બેટ પદ નરસિંંયાના “નળકમલ છાંડી જાને બાળા” જેવાં માર્મિક તેા નહિ છતાં ઠીકઠીક છાપ પાડી ભય છે :

(૧) “મોટાંમા બોલો રે, સર્પ સાલજરો;
બાહ, અડકાવો બાર, બાલક હલસે રે.
લાડકા ઠીં લાડકવાયા, ઉન્મત્ત મદલગોવાળ;
હૃદયમલ કોહોનું કહ્યું ન માને, કા સુતો નજારે કળ—મોટો
કાળીનાગથી કસ કાપે, કાપે જમ-કિંકર
ઘ શતફેણાને કેમ કરી છતો, ઘેણા નદકુવર; —મોટો
મૂળ પોતાનું વિચારિયે રે, ઘ હટે થયો આજકાલ; ।
કસને ઘેર ગોરસ લઈ જતાં, નદને પડી છે ટાલ.—મોટો
એ વચન સભારે સર્પણી, મુખાવું આ કામ;
એહેવું કહી મદિરમા પેઠા પ્રેમાનંદ-પ્રભુ રામ—મોટો”

(૨) “હો બાહ, બાળક ઘેણા હીસે છે, કહ્યું ના માને;
આફણિયે નાહાસરો દેખીને, વાસે છે રાને?—હો બાહ
લટપટી લેરો ફેણામા, કુશળે કેમ કરો ?
માઠો સમાચાર જણી એહેના માતાપિતા મરશે.—હો બાહ
સજ કીમો જળ ગોવાળાનો, ટાહી રાજ શિરોવે;
ખીડારો વનપશુવા ચારે, બુદ્ધિ કોહોની લાવે.—હો બાહ
બીહાંચો ન બીહે બાળકો, વદવાનો રસિયો;
પ્રેમાનંદપ્રભુ સીતાપતિ મદિરમા ધસિયે—હો બાહ”

બનેમાં નારીહૃદયના પરિતાપના બોળા ખરે છે.

પ્રેમાનંદનાં સખ્યાજીય પદોમાં લાત પાડે તેવું આ નીચેનું પદ કૃષ્ણ જમનાના ઝેર ભરેલા ધરામા ફરી પચ્યા પછીના માતાના વિલાપનું છે. પ્રેમાનંદે એમા માતાના હૃદયની લાગણીને સખે સખે ચમકાવી છે :

“માહાતુ” આણકુ” રિસાળું રે, સામળિયા,
તાહારા મનમાં એ શું આણું રે, સામળિયા;
હું અપરાધજી માતાને મૂકી સા માટે ઝંપાળું રે, સામળિયા—માહાતુ”
કાલિદાસું કાણું પાણી, માહે વસે કાળો કાળી;
હવે આશ્વા તે સી મળવાની, કેમ આવે વનમાળી રે, સામળિયા—માહાતુ”
સતાન-રૂપિયું મોહોહું ધન તે કરમે લીધું લંટી;
મેં નવ ભણ્યું જાતન કરીને, જાતન પડતું કેમ જુદી રે, સામળિયા—માહાતુ”
પુત્ર પામી હું ઉદયે આશ્રમે, હઠેથી પ્રતિપાળી;
નીપતો રસ ઢળી ગયો, હું વિજેન-આગે બાળી રે, સામળિયા—માહાતુ”
નાકે મોટી પાથે મૂપરી, મોરમુગટ સિર ખારી;
ફરી રૂપ હું કાંઠાંથી દેખું, હરિ આવે જો આરી રે, સામળિયા—માહાતુ”
કાને કુંડળ મુખમાં મેરલી, સાહે ગોકુળ આલો;
ભૂખથી છોં કહી પેટ દેખાડો, મા કહી મૂને બોલાવો, સામળિયા—માહાતુ”
ખીત પિછોડી કાઢ કહો, મુઝ કને નેતરું મારો;
હું ધરતી માને યાત્રી ભણી કોણ વલોવા લાગે રે, સામળિયા—માહાતુ”
ઈ પ્રાણેશ્વર, ઈ ગ્રાણેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે;
બાળ સખાની કોણ વલે આ, બાલો દિસીદિસી મરશે રે,
સામળિયા—માહાતુ”

જોડા જળમાં વાસો કીધો, પાણીમાં કેમ જમશે;
મોર પોપટ પૂતળી તાહારે રમકડે કોણ રમશે રે, સામળિયા—માહાતુ”
કાંઈ ઢં ગયો ને હું છઠું છોં, બોલું સમપણુ માટે ?
સાચું વાહાલ તો તાંઢાં જણાયે : સાંભળતાં દેહું ફોરે રે, સામળિયા—માહાતુ”
કાષ્ઠપે પાવાણુ કઢિલું છે, તેપે કઢિલું છે લોહું;
વજ્રવૃક્ષ છે કાળજ માહાતુ, લોકોને શું દેખાહું મોહું, સામળિયા—માહાતુ”
તેં મેખાંતર દડાનું કીધું, મનમાં ફૂજ કાંઈ આણું;
હિમજનું બંધન આજ સંભળું તે માટે ઝંપાળું રે, સામળિયા—માહાતુ”

આમાં પુત્ર ભણે કે રિસાઈને—આજલી તકલીફને થાક કરી દેહત્યાગ કરવાને
માટે પાણીમાં આત્મધાત કરવા પડ્યો—એ ફૂજ માતા આમાં રહે છે. આમાં
‘પુત્ર-વિજેન’ માતાના હૈયાનું એકસિમાગપણાઈ બનેલું ગુહન મૂત’ થાય છે.

રાસલીલાને પ્રસન્ને ‘હાં રે રાસ નિરાલે છે’ એ મુવવાળું કંઠારનું પદ નિર-

[કડવું ૪૪ મું]

આ લાભા પ્રદાતા ગોલાળાઓની પીડા અને પછી કૃષ્ણનો અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ, દેવોની ચિંતા તેમજ અધાસુરની રૂધામણ વગેરેથી શરૂઆત બિનિર્મામાં બહુતર પાછળથી નિરપણુમાં પડી જાય છે.

૫૫ માં કડવામાં બે નાના પદ આવે છે : બંને 'નામળીઓના વચન'—રૂપે મુદ્રામાં છે. હૃદયની લાગણીને મૂર્ત કરતા આ બેટા પદ નરસંયાના "જળકમલ છાંડી જાને બાળા" જેવાં માર્મિક તેા નહિ છતાં ઠીકઠીક બપ પાડી જાય છે :

(૧) "મોટે મા બોલો રે, સર્પ સાવળરો;
બાહ, અડકાવો બાર, બાલક હલરો રે.
હાડકા છે હાડકવાળા, ઉન્મત મલ્લગોવાળ;
ફૂંધમલ કોહોતું કહ્યું ન માને, કા સૂતો જગાડે કાળ—મોટો
કાળીનામથી કસ કાપે, કાપે જમ-કંકર
હા શતફેણને કેમ કરી છોતે, થેવા-નદકુવર; —મોટો
મૂળ મોતારું વિચારિયે રે, ઘું હો યથા આજકાલ; ।
કસને ધર ગોરસ લઈ જતા, નહને પડી છે ટાલ.—મોટો
એ વચન સંભારે સર્પણી, મુઠાડું આ કામ;
એહેણ કહી મદિરમા પેઠા પ્રેમાનંદ-પ્રભુ રામ—મોટો"

(૨) "હો બાહ, બાળક થેથો દીસે છે, કહ્યું ના માને;
આકલિયે નાહાસરો દેખીને, વારો છે યાને ?—હો બાહ
લટપટી લેરો ફેણમાં, કુચળે કેમ ફરે ? ।
મોટો સમાચાર જણી એહેના માતાપિતા મરે.—હો બાહ
સમ કીચો જળ ગોવાળનો, ટાકી રામ યિરાવે;
ખીંડારો વનપથવા ચારે, છુદ્ધ કોહોની લાવે.—હો બાહ
બીહાળ્યો ન બીહે બાળકો, વડવાનો રસિયો;
પ્રેમાનંદપ્રભુ સીતાપતિ મદિરમાં ધસિયો.—હો બાહ"

બંનેમાં નારીહૃદયના પરિતાપના ઓળખા પડે છે.

પ્રેમાનંદનાં છ પદ્યાં પદોમાં બાવ પાંદે તેવું આ નીચેનું પદ કૃષ્ણ જમનાના હોર ભરેલા ધરામાં ફેલી પડ્યા પછીના માતાના વિલાપનું છે. પ્રેમાનંદે એમાં માતાના હૃદયની લાગણીને રાખે રાખે ચમકાવી છે :

(કડવું ૪૪ મું)

આ હાંભા પદમાં ગેવાળાઓની પીડા અને પછી કૃષ્ણને અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ, દેવાની ચિંતા તેમજ અધાસુરની વધામણ વગેરેથી સર્પમાં ભર્તૃમાં બહુમત્ પાછળથી નિરપણુમાં પડી જાય છે.

૫૫ મા કડવામાં એ નાનાં પદ આવે છે : બને ‘નામધીઓનાં વચન’—ત્રણે મુકાયાં છે. દૃઢપત્ની લામણીને મૂર્ત કરતાં આ બેક પદ નરસેંવાના “જળકમલ છાંદી. જલને બાળા” જેવાં આર્મિક તેા નહિ છતાં ઠીઠીકે જાપ પાડી જાય છે :

(૧) “મોટાંમા વોણા રે, સર્પ સાલજયો;
બાહ, અડકવો બાર, બાલક હલસે રે.
લાડકા છા લાડકવાયા, ઉન્મત્ત મલ્લગેવાળ;
દૂધમલ ઠોણેનું કણું ન માને, કાં સૂતો જગાડે કાળ—મોટો
કાળીનાબધી કસ કાપે, કાપે જમ-દિંકર
હ સતફેણને કમ કરી છતે, વેલા નદકુવર; —મોટો
મૂળ પોતાનું વિચારિયે રે, શું હશે થયે આજકાલ; ।
કસને ધર ગોરસ લઈ જતાં, નદને પડી છે ટાલ.—મોટો
એ વચન સભારે સર્પણી, મુઠાવું આ કામ;
એહેવું કહી મદિરમા પેકા પ્રેમાનંદ-પ્રભુ સમ—મોટો”

(૨) “હો બાહ, બાળક વેણા દીસે છે, કણું ના માને;
આદિધિયે નાદાસરો દેખીને, વારો છા યાને ?—હો બાહ
લટપટી લેયો ફેણામાં, કુશળે કમ કરયો ।
માઠો સમાચાર જણી એહેના માતાપિતા મરયો.—હો બાહ
સમ કીવો જળ ગેવાળાનો, ટાલી રાખ યિરાવે;
પીડારો વનપશુવા ચારે, બુદ્ધિ કોહોની લાવે.—હો બાહ
બીડાબી ન બીડે બાળકડો, વટવાનો રતિયે;
પ્રેમાનંદપ્રભુ સીતાપતિ મદિરમાં ધસિયો.—હો બાહ”

બનેમાં નારીદૃઢપત્ની પરિતાપના ઓળા પડે છે.

પ્રેમાનંદનાં સખ્યાબધ પદોમાં લાવ પાડે તેવું આ નીચેનું પદ કૃષ્ણ જમનાના ઝેર ભરેલા ધરામાં ફરી પડ્યા પછીના માતાના વિલાપનું છે. પ્રેમાનંદ એમાં માતાના દૃઢપત્ની લામણીને સખ્તે સખ્તે ચમકાવે છે :

“માહાતું માંણુકું રિસાવ્યું રે, સામળિયા,
તાહારા મનમાં એ શું આવ્યું રે, સામળિયા;
હું અપરાધજી માતાને મૂંઝી યા માટે ઝંપાવ્યું રે, સામળિયા—માહાતું
કાલિદીનું કાળું પાણી, માહે વસે કાળો કાળી;
હવે આરયા તે સી મળવાની, કેમ આવે વનમાળી રે, સામળિયા—માહાતું
સતાન-રૂપિયું મોહોદું ધન તે કરમે લીધું લંડી;
મેં નવ ભણ્યું જવન કરીને, રવન પડ્યું કેમ છૂટી રે, સામળિયા—માહાતું
પુત્ર પામી હું ઉલ્લે આશ્રમે, લગ્નથી પ્રતિપાળી;
નીપતો રસ ઢળી ગયો, હું વિજેત-આગે બાળી રે, સામળિયા—માહાતું
નાકે મોલી પાચે મૂંધરી, મોરમુગટ સિર ધારી;
ફરી રૂપ હું કાઢ્યોયો દેખું, હરિ આવે જો ચાસે રે, સામળિયા—માહાતું
કાને કુંડળ મુખમાં મોતી, સાહે ગોકુળ આવો;
ભૂખ્યા છૌં કહી પેટ દેખાડો, મા કહી મૂને જોલાવો, સામળિયા—માહાતું
પીત પિણાડી કાઢ કછે, મુઝ કને નેતરું મામે;
હું ધરી માને થાળી ભણી કોણ વલોવા લાગે રે, સામળિયા—માહાતું
હું પ્રાણેશ્વર, હું ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરો;
બાળ સખાની કોણ વલે આ. ગયો દિસીદિસી મરો રે,
સામળિયા—માહાતું

જાંડા જળમાં વાસો છોધો, પાણીમાં કેમ ગમશે;
મોર પોપટ પૂનળી તાહારે રમકડે કોણ રમશે રે, સામળિયા—માહાતું
કાંઈ હું ગયા ને હું જીવું છૌં, જોઈમાં સમપણ માટે ?
સાચું વાદાલ તો તાંદાં જણાયે : સામળતાં દેહું ફાટે રે, સામળિયા—માહાતું
કાષ્ઠપે પાપાણ કઠિણ છે, તેવે કઠિણ છે લોહું;
વજ્રદંડ્ય છે કાળજ માહાતુ, લોકાને શું દેખાડું મોહું, સામળિયા—માહાતું
તે મેખાંતર દડાનું કીધું, મનમાં દુઃખ કાંઈ આવ્યું;
ભ્રમળનું બંધન આજ સાબરું તે માટે ઝંપાવ્યું રે, સામળિયા—માહાતું”

આમાં પુત્ર ભણે કે રિસાઈને—આગલી તકલીફોને ચાદ કરી દેહત્યાગ કરવાને
માટે પાણીમાં આદમધાત કરવા .પચ્યો—એ દુઃખ માતા આમાં રહે છે. આમાં
‘પુત્ર-વિજેત’ માતાવા હૈયાનું એકિયાળાપણાથી ભરેલું દુઃખ મૂર્ત થાય છે.

રાસલીલાને પ્રસંગે ‘હાં રે રાસ વિરાળે છે’ એ કુવણાનું કેદારનું પદ નિર-

પણાત્મક પ્રકારનું છતાં પ્રસન્નચિત્ર તરીકે સાડું બની રહ્યું છે (કડવું ૬૬ મું). એ પછીનું (કડવું ૯૭ મું) 'રમે નારાયણ નટ-રૂપે રે' એ સોરઠ સમતું ૫૬ નાનું છવું પણ ચેટદાર છે. એમાં નારાયણની મદતા બતાવી છે છતાં એ પ્રથમ આત્મક વસ્તુ તરીકે દેખાતી નથી, પણ સ્વાભાવિક જેવી લાગે છે.

અ્યારે અકૂર કૃષ્ણ ને બલરામને રથમાં બેસાડી રથ દાઢવા નય છે ત્યારે ગોપાલનાઓ રથને ઘેરી વળે છે અને ત્યારે ને વચનો કહે છે—

'નહિ જવા દીને રે, જીવન, નહિ જવા દીને—
નહિ જવા દીને, નાયજી રે, તમને નદરાયની છે આજી;
પાછા વળયો હાર માની રે, તમને નેહી કહું છૌં પાણુ—નહિ૦'

(કડવું ૧૧૧ મું)

—આ રીતના ગોપાલનાઓના દિલના કકળાટ તરીકે ૧૬ કહીના લાખા પદમાં રજૂ થાય છે. ગોપાલનાઓના પૂર્વના સુખમ સુખદ પ્રસંગોની યાદ આમાં તાજી કરે છે. ઉલ્લી કહીમા કૃષ્ણ અળગી તેડી દિલાસો આપે છે—અને 'વેર પધારો રે ગોપી, વેર પધારો રે' એ ત્રણ કહીના નાના પદમાં સમઝવી પાછી વાળે છે, અને 'હું ફરી મળીશ એક વાર' એ વચને 'હારમે ભૂલી જામિની'એ પાછી વળી નય છે.

'રુકિમણીવિવાહ'ના પ્રસંગમાં પણ ત્રણેક સ્ત્રોત્ર ૫૬ પ્રેમાનંદની કલમમાંથી સરખી પડ્યા છે. કડવું ૧૫૭ મું—હરિ ભટને કૃષ્ણ પાસે મોકલ્યા પછી થતા વિલખથી થતા રુકિમણીના ધલવલાટનું ચિત્ર ખડું કરે છે—'સાહેબો, હરિ ભટ બયો હાઠ' એ ખુવપંક્તિથી વેચ સાધે છે; એમાં

"વેવિરાગિયો વૃદ્ધ મજ્યો, મત જન્મે રાત્ર દૂતો રે;
વિચાર આપી પાપી બ્રાહ્મણ માનમા શું સૂતો રે—સાહેબો૦"

—જેવી અધીરાઈની ઘોતક પંક્તિએ સરી આવે છે. કડવા ૧૫૮ નું રામ પરજિયાનું પદ 'રુખમણી જુએ જીવનની વાટ, રુખમણી, રવિ નય, યાય કથાટ, રુખમણી' એ ખુવપંક્તિથી ચાલે છે. એમાં વિરહિણીના સ્વરૂપનું કવિ નિરૂપણ કરે છે.

અહીં આપણે 'સમરપચીશી'નાં ૨૬ પદોને પણ નિર્દેશી શકિયે. ૪ થા પદથી શરૂ થતા જસોદા, નંદ, ગોપીઓ : તપા ચદ્રાવળી ચદ્રભાગા વગેરેના કૃષ્ણ-વિરહની વેદનાથી ભરેલા પદ પ્રેમાનંદની પદમાર તરીકેની સિદ્ધિના ઘોતક છે. જયોદાનું ૫૬ જ જુઓ :

"અમે આહીરડાં અપરાધી રે, ઉદ્ધવભાઈ;
ઢીકરાની ઢીઠી કાંઈ નહિ સમાઈ રે—ઉદ્ધવ૦

નવમ કોઠિલાના બાળકને કો વાપસ પાળે,
મોટાં ચાચે લીડી બેસે પોતાને માળે—ઉદ્ધવ૦
સાચુ સગપણુ બાણીને મે મલમૂત્ર ધોયાં,
અ તે લાલ એટલો, રોઈલોચનિયા ખોયાં—ઉદ્ધવ૦
પુત્ર-જાવમા તેવડતાંમાં હુ ચી વાતે ચૂકી ?
પ્રેમાનંદપ્રભુ કૃષ્ણજી મુને કહાં ગયા મૂકી ?—ઉદ્ધવ૦”

(કાલું ૪ થુ)

આનાથી પણ વધુ મર્મસ્પર્શી વચનો ‘સામળિયે મુને ત્યા માટે તરંગોડી દે;
બીજી માની સમાજ કેમ જોડી દે’ એ કુવપક્રિયાળા ૮ મા પદમા મળે છે. ૨૦ મા
પદમા—‘હાંહા દે લોગી સમતા દે, એધવજી સમતા સાળો દે; રખે બાઈ એમ કરીને
માનો, ધૂરત કપડી કાળો દે’ એ કુવપક્રિયા ચાર યતા પદમા ચદ્રસાગા કાળા પદાર્થો
તરફ પ્રગટ અકુચિ બતાવી—

“ આ કાળો મલુકર કરે બહુ એટલો, લેવા હજી મકરદ દે;
કુસુમધટા દેખી ગોકુળની કરે નાનાવિધના ફદ દે. હાંહા૦
આ ન નીરસ-કુસુમ જ હાવન, મનુકર, ન મધુવનમાં દે;
ચિત્ર-વપસ-કુસુમની વાસના, ખૂટી છે હજી તનમાં દે, હાંહા૦
તાડુ વદન અતિ રમિત યશુ છે, ચોકમનુ કુકુમ લાગ્યું દે;
તે દેખાડવા શું આંચો ધૂરત ? ન અહીંથી માવ માગુ દે. હાંહા૦
અમો પાત્ર શું ફરી ફરી લાગિયે ? ધૂરતને નવ ધીડું દે;
નૂતન મન સાંચુ નવ નએ, જેમ મોલી વચ્ચેથી ચીકું દે. હાંહા૦”

એ સમરના રૂપકે કૃષ્ણને-પરલોચી નાચકને ઉપાલંભ આપે છે. અને ઉલ્લાસે
આગલે પદે ગોપીના મુખમાં મૂકી પ્રેમાનંદ પોતાના ભક્તહૃદયને આહવાદ વ્યક્ત
કરે છે :

“ કૃષ્ણરૂપ વાશું કૃષ્ણ સમરો:
ચટકની ભટક મન રાખે, કીટ ચાચે સમરો દે. કૃષ્ણ૦
ખટાર ભીતર રમી રહો છે બલભદ્રજનો બધવ દે.
‘હરિ હરિ’ કહેતા હરિપ વાશું, જેમ નલમા સિધવ દે. કૃષ્ણ૦
ભાઈ ગોપી ગોવિંદનું એક રૂપ છે, જેમ વાણામાલે વાણો દે;
અમો હઠાર, સામલિયો સામર, રખે જૂજવાં નાણો દે. કૃષ્ણ૦

પ્રેમાનંદ પ્રશ્નને કહેને : પોદોંચો સદેશો, મહાતાલ રે;

વદ્ધવ કહે તે સાંભળને ગોખીના મનથી વાલ રે. ૬૫૭૦"

(૫૬ ૨૪ મુ)

પ્રેમાનંદની મનસા પણ પ્રશ્નમાં તન્મય બની જીવનની સાર્થકતા કરવાની હતી અને દશમસ્કંધમાં લાગતદ્વયથી એણે એ સાધી પણ લીધી એમ કહિયે તો એ વધુ પડતું નથી એ 'દશમસ્કંધ'ની બાનીથી સમજી શકાય છે.

પ્રેમાનંદે આખ્યાન કવિતામાં વિવિધ પ્રકારનાં પદોનો પ્રસંગોચિત ગૂથણી કરી છે અને એક સમર્થ પદ્યકાર તરીકેનું સ્થાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

૩૬ પ્રયોગો

પ્રેમાનંદ એ માત્ર માણસક નહોતો, માત્ર આખ્યાનકાર નહોતો, બેની પાસે સાધાર્ણ પણ બળ હતું. સસ્કૃત ભાષાનો એ સમર્થ વિદ્વાન હો કે ન હો, એ રસ-સાક્ષીનો-અથવા કારસાક્ષીનો સમર્થ જ્ઞાતા હો કે ન હો, એ ગુજરાતી ભાષાનો તો સારો જાણકાર હતો જ. માતૃભાષા 'ગુજરાતી' છે એમ કહેનારો અને ભાષાને એના લાક્ષણિક સ્વરૂપમાં આપનારો પણ એ હતો જ. 'દશમસ્કંધ'ના એક ભાગ તરીકે એણે 'નાગકમલ'નો રમના કરતી વેળા—'હરે જીવની માહારે અભિલાષા, બાધું નાગદગલ ગુજરાતી ભાષા' (૩૩૩ પૃ ૫૪ મુ) એમ પોતાની ભાષાને એણે ગુજરાતી કહી, જેને દોહસે—'પોણાબસે' વર્ષ ઉપર સાકલે એના નવાખ્યાન-દશમસ્કંધ વગેરેમાં 'ગુજર ભાષા' કહી હતી. સાલણની ગુજરાભાષા-મંથકાલીન ગુજરાતી પ્રેમાનંદના સમય મુધીમા ગુજરાતી નામ પામી ચૂકી હતી. એ ગુજરાતી ભાષામા કૃત્રિમતા ન પેસે એવું ધ્યાન રાખીને-અર્થાત્ 'નવાખ્યાન' વગેરેમાં પ્રસંગપ્રાપ્ત આવકારિક ભાષાનો થોડો અતિરેક થયો છે તેને બાજુએ રાખતાં—એણે માતૃભાષામાં કેવિતા-સરિતા વદાવી છે.

ભાષા એના ૩૬ પ્રયોગોથી સ્વાભાવિક બને છે અને પ્રેમાનંદે સાધારના ૩૬ પ્રયોગોને પોતાની વાણીમાં એકરૂપ કરી લીધા છે—એ અહીં દૂકમાં જોઈ જઈએ, 'દશમસ્કંધ' જ માત્ર એવાં નીચેના ૩૬ પ્રયોગ નજરે ચડી આવ્યા છે :

(૧) થાક ચઢાવી પૃથ્વી સર્વે (ક. ૩ જુ) = આખી પૃથ્વીને દોરાન-પરેસાન કરી.

(૨) આંક વાળ્યો મનુહારથે (ક. ૪ મુ) = આછછથી સર્વોત્તમ કાર્ય કરી આપ્યું. દેવકીને મુગ્ધ કરી.

(૩) વસુદેવ ત્રાહે કરી કર ઘસે (ક. ૧૭ મુ) = વસુદેવ ત્રાહે ત્રાહે પોકારી અકર્મવ્ય થઈ જીવ્યા છે.

- (૪) ખૂણા બેઈને હું મરું (ક. ૧૮ મું) = તારા ઉપરની આપત્તિ વહેરોને હું દેહ છોડુ એમ પૂતના કહે છે.
- (૫) કાં પૂઠ લે અમારી (ક. ૨૮ મું) = શા માટે અમને ન મુખ્ય રાખી હેતાનપરેશાન કરવામાં આવે છે-તોફાનો તરફ જરોદાની આ ઉક્તિ.
- (૬) જયેઠિકા મુજ અંધ તણી રે, ભૂતાંબે વિશ્વામ (ક. ૨૮ મું) = જરોદા કહે છે કે આ બાળકપણ અમારું સર્વસ્વ કાંઈ છે.
- (૭) નદણ, રાખે આંધી મૂઠી રે (ક. ૩૦ મું) = ગર્જાપુરોહિત કહે છે : હે નદરાય, વાત ઉધાડી પાડશે નહિ-રહસ્ય ખુલ્લું ન કરતા.
- (૮) માતા હાકે ન જાય (ક. ૩૬ મું) = માતા કહી પુત્રના વિવચમાં કોઈ પણ જાતે સખ્તાઈ ઉપર ન જ જાય.
- (૯) ધર ધાલે (ક. ૩૬ મું) = આખા ધરને (જિતે મૂઠી) પાયમાલ કરે.
- (૧૦) ઝાપિ નારદ ગયા મમરે મૂઠી (ક. ૧૪૨ મું) = નારદજી અપડો લગાવીને ગયા.

પ્રેમાનંદ પ્રસન્ન મળતાં 'વર્ષ મૂઝ ઉપર પારધીને ગયા' (ક. ૩૩ મું), 'ચુકુલે ચઢ્યો મજ રહ્યો કામકુ' (ક. ૪૦ મું), 'ચક્ષીથી કણ્ઠનીસરે અભગ (ક. ૪૦ મું), 'મૂઠી સાલ ને હસકાં ખારે (ક. ૫૦ મું)—આવી કહેવતો પણ પ્રયોજી છે. પ્રેમાનંદનાં શાયા વિશેની સ્તબ્ધતાનાં આ ઉદાહરણ છે.

ઉપસંહાર

જેને પ્રેમાનંદની જ કહેવાય તેવી ૨૬ કૃતિઓમાંથી મહાત્મની કૃતિઓનો ચલા-છુદ્ધ અવશાસ કરી એની સંક્ષિપ્તઓનો પરિચય આપવાનો આ એક પ્રયત્ન કર્યો છે. એમા પ્રેમાનંદની મહાકવિપદપાત્રતા પણ ચલાપ્રસન્ન બતાવવામાં આવી છે. પ્રેમાનંદની પ્રાપ્ત થતી કૃતિઓમાંથી માત્ર એખાદશજ (૨૬ કડવાડી), દ્વિતી, મુદામા-ચરિત્ર, મામેરું, નળાખ્યાન અને દસમસ્કંધ—આટલી જ કૃતિઓ પણ જોઈ જવામાં આવે તો એની સંક્ષિપ્તઓના પરિચય માટે—એની મહાકવિપદપાત્રતા માટે એ પૂર્ણાપ્ત છે. આ બધાંમાં અને પ્રેમાનંદ સંછવ વર્ષ સખ્તદેહે આંખ સામે રચતો-ગૂમતો દેખાય છે. એને મહાકવિ દેખાડવા વરોદાસ-પણે શારે લગોરય પ્રમુલ્લ કચે અનેક જૂની-નવી

કૃતિઓને એના નામ ઉપર વહેલી મૂકી—એટલેથી જ ન અટકતાં અને જીન નાના-મોટા કવિઓને નામે—આખ્યાનકારોને નામે કૃતિઓ વહેલી મૂકી;—મોટા કાવ્યની આવી કૃતિઓની પ્રામાણિકતા સામે ચારા તરફથી પડકાર ફેંકવામાં આવ્યો છે. આ પડકારને વર્ષો વીતી ગયા, પણ એનો ગુજરાતના કોઈ વિદ્વાને ટણ પ્રતીકાર કર્યો નથી. હ આ 'પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન'થી ગુજરાતના વિદ્વાનોને પ્રદ્વચિત્તે પ્રાર્થના કરું છું કે મારા તરફથી રજૂ થયેલાં વિદ્વાનોને આકરી કસોટીમાંથી પસાર કરી એને બરોબર તાલી જુઓ.

મારો આખો આ પ્રયત્ન નામૂલું ઠિલ્કયતે ક્ષિત્તિ એ સુત્ર ઉપર વિશ્લેષ્ય છે. એમાંથી સૂર્યની જેમ મલિન વાદળોમાં અટવાઈ ગયેલો હતો ત્યાંથી પ્રેમાનંદ બહાર પ્રગટી રહ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે પ્રેમાનંદની કૃતૃત્વની યાદ દિનાની કૃતિઓની પ્રાથમિક વાચના તૈયાર કરવાનો આદેશ મળ્યો છે. ભતે અને જીન વિદ્વાનોની મદદથી હ ડી. ચામળદાસનો (ખરો) વિવાદ, પ્રાદ્, ચંદ્રદાસ આખ્યાન અને મુષ્ણાખ્યાનની વાચનાઓ તૈયાર કરી છે તે છપાઈ ગઈ છે. 'મામેડુ' અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન'ની વાચના છાપવા તૈયાર પડી છે. આ 'અભ્યાસ-પ્રયત્ન'ના લેખનમાં એની બધી જ કૃતિઓની પ્રામાણિક વાચના મેળવી યાદ નથી અને તેથી આ પૂર્વે જે સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તેવીનો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી કાવ્યને સેકડો પડકારો મેળ્યા છે, પણ સમર્થ કવિઓ સ્વરૂપ જ નેયા છે. આપણી સામે એવા મોટા દેન કવિઓ અને મોટા લેનેતર કવિઓ છે. એ બધા કવિઓમાં પણ નસાયે પ્રેમાનંદ અને ક્યામનું સ્થાન સર્વમૂર્ધન્ય છે. પ્રેમાનંદ આમાનો મધ્યમણિ છે. પ્રેમાનંદ સાચા અર્થમાં લોકકવિ છે. એ લોકનાં હૈયામાં, જીવરી આવેલો છે, લોકના માનસનો એ પૂરો અભ્યાસી છે.—એને એક વાર 'માનસચાત્રી' કહિયે તો એ વિશેષણને પણ દીધાવે એ રીતે એણે જનમાનસ ગુજરાતી બાનીમાં રજૂ કરી આપ્યું છે. એના પુરુષો, એની સ્ત્રીઓ, એનાં બાળકો સૌ સ્વાભાવિકતા અને ઔચિત્યથી દીપી જો છે. સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે એણે પોતાની કવિતામાં ગુજરાતી સ્ત્રી-પુરુષો ખડાં કર્યાં છે. જરૂર એ ગુજરાતી સ્ત્રી-પુરુષો છે; પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ધાવણ ધાવેલાં સમય સારવર્ષનાં સ્ત્રી-પુરુષો અ-ગુજરાતી મોટાં છે? હા, એમાં કેટલાક ગુજરાતી રીતરિવાજો—ગુજરાતી વાતાવરણ જણાઈ હશે, પણ સામાન્ય રીતે તો એ ભારતીય લોકમાનસ જ આપે છે. જીન પ્રાંતોના સાહિત્યના અભ્યાસકો પ્રેમાનંદને વાંચે તો કદાચ એમ જ કહે કે

‘પ્રેમાનંદ અમારા જ પ્રાંતનો કવિ છે.’ પ્રેમાનંદની આ વિશિષ્ટતાએ એ ગુજરાતમાં સૌનો ઘાડીયો બની ચૂક્યો હતો. અંધી સડી પૂર્વે સુધીના સમય સુધી એ લોકોનો વહાલો કવિ હતો. એનો આખ્યાન ગુજરાતમાં ગમેગમે માણસોની સૂરીલી બાનકમાં માણસ પર કરાવવાળો આંચળીઓના વાલબદ્ધ ટપકારાપી જમવી રાતે મોતાજનોને મુગ્ધ કરી નાખતા હતાં. વારપરએ એ આખ્યાનોમાં કેટલાંય ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોને મુખપાઠ જેવા થઈ ચૂક્યાં હતાં. અગ્રેષ્ઠ કેવલ્લોના વિપુલ પ્રસારને પરિણામે આપણને નવી જગતિક દૃષ્ટિ મળી—આપણી સીમામાં બધાયેલી દૃષ્ટિ દુનિયાપારના દેશો સુધી પહોંચી; જગતસાહિત્યનો આસ્વાદ લેવાનો આપણા વિદ્વાનોને મહાન યોગ મળ્યો—અને પરિણામે આપણુ વિવેચન-સાહિત્ય પણ સમૃદ્ધ બન્યું આપણા જૂના સાહિત્યચેતુઓની કૃતિએ જગતની મહાન સાહિત્યસમૃદ્ધિ પાસે વામણી બની; છતાં પણ ગુજરાતના નરસૈયો પદનાલ સાદણ મીરા અંબો પ્રેમાનંદ દ્વારામ જેવા જૂના યુગના સાહિત્યકારોની કૃતિઓનાં તેજ ઝાંખાં તો નથી જ પડ્યા. આજે વિશ્વવિદ્યાલયોમાં થતા ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસમાં ગુજરાતના જૂના સાહિત્યકારોની કૃતિઓને સ્થાન મળ્યું છે; એનો અનેક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ પણ થાય છે//એવા અભ્યાસોમાંનો આ અભ્યાસ—અથ પછી એક છે. એમાં લેખકને સફળતા કેટલી મળી છે એ તો ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ વિવેચકો જ કહી શકશે. આ અભ્યાસ—અથ એવા મર્મગ્રાહી વિવેચક વિદ્વાનોની સેવામાં મૂકી કૃતકૃત્યતા અનુભવું છું.

અંબાલાલ ભુ. જાની, (સ્વ.) ૨૧,
 ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૩૨, ૭૨, ૭૪, ૧૨૨,
 ૧૪૬ થી ૧૫૨, ૧૭૧, ૨૧૦
 આખ્યાન ૧૨, ૬૫, ૨૦૦, ૨૩૬;
 ંકષિતા ૧૨ થી ૧૪, ૧૬,
 ૨૦૦, ૨૦૧; ંકાવ્ય ૩, ૧૧,
 ૧૪, ૧૫; 'ંપ્રકાર ૨૦૨
 'આચાર્ય' ક્રુવ સ્મારક' (અય)
 ૧૫૧
 આત્મલક્ષી (ઉદ્ગાર ૧૩૫-૫૬) ૩૦૭;
 ંકાઢિતું ૩૧૦; ંપ્રકારતું
 કાવ્ય ૩૦૫
 'આત્મવિચારસ્વક્રોધ' ૧૬૮
 'આદિ (૫૪)' ૧૩, ૭૮, ૮૩, ૮૫;
 ' (અપર ત્રેમાનં) ૬૫
 આધારભટ્ટ ૨૩૭
 આનંદધન ૧૫
 આનંદસકર બા. ક્રુવ (સ્વ.)
 ૧૦૨
 આતરપ્રાસ ૨૫૪
 'આપ' સ્તમેનો પ્રયોગ ૧૦૦, ૧૬૫;
 ંનો તૃતીય પુરુષે અ-ગુણ-
 , ૨ રાત્રી પ્રયોગ ૧૬૫
 આખ્યાન ૧૬૪
 આબીર (બાપા) ૧૦૭; -રી (બાપા)
 ૧૦૭
 'આયેજ્ઞાનવર્ધક' (માસિક) ૫૧,
 ૨૦૬.

આચાર્ય (જંદ) ૬૬, ૧૬૮
 આચાર્યુરી દેવી ૨૮
 આપાદાદિ સંવત્સર ૧૨૨, ૧૨૩
 આતર ક્રુવપંક્તિઓ ૩૦૭, ૩૧૧
 આતર સાંકળી ૩૧૩
 આદિલ (રાગ) ૨૨૧, ૨૨૨
 ંજારામ સુ. દેસાઈ, (સ્વ.) ૩૬,
 ૫૧, ૮૦, ૮૧, ૧૧૮ થી ૧૨૧,
 ૧૭૮, ૧૮૦ થી ૧૮૩, ૧૬૦
 ંદ્રવિનય (જંદ) ૬૬, ૧૧૧, ૧૪૬
 ઉચ્ચ (ગોત્ર) ૧૬૪
 ઉત્તમરામ ૩૬, ૪૨
 'ઉત્તરગોપલક્ય' ૬૮
 ઉત્તર હિંદુસ્તાન ૫૪
 ઉત્પ્રેક્ષા (અલંકાર) ૨૫૫ થી
 ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧; અતિ-
 ંયોક્તિમૂલક ૨૫૮; ૩૫૬-
 મૂલા ૨૫૮
 ઉદય ૩, ૧૩, ૨૩૧
 'ઉદયકર્મસંવાદ' ૭૧, ૧૬૬
 ઉધોર (જંદ) ૨૩૩
 'ઉપદેશરસાધનરાસ' ૬ થી ૮
 ઉપમા (અલંકાર) ૨૫૫ થી
 ૨૫૭, ૨૬૧; વાયકર્મલુપ્તા
 ૨૫૮; વાયકલુપ્તા ૨૫૫
 ઉપાખ્યાન ૨૩૬
 ઉપાખ્યાય (અવટંક) ૧૬૪

ઉદ્ભૂત (ભાષા) ૫૫
 ઉદ્ભાસ (૭૬) ૬૫
 'ઉપાદરણ' (જનાદનનુ) ૬, ૨૦૪,
 ૨૨૩, ૨૩૦
 ,, (વીરસિંહનુ) ૨૦૪
 ઊથલો ૧૩, ૩૬, ૨૦૧
 ઊના ૨૧૭
 ઊર્મિ-કવિતા ૩૧, ૧૬૬; વના
 ઉછાળા ૨૦૧
 ઊર્વ ૧૬૪
 'ઋગ્વેદ' ૩૬, ૧૬૪
 'ઋગ્વેદશુભાખ્યાન' '૩૨, ૩૩, ૫૧,
 ૫૨, ૧૦૮, ૧૧૭, ૧૨૩ થી
 ૧૨૫, ૧૭૫, ૧૭૮, ૧૮૧,
 ૧૮૨, ૧૮૭
 'એટલું જ નહિ' (નો પ્રયોગ) ૧૦૧
 'ઓખાદરણ' (પ્રિમા) ૧૮, ૧૬,
 ૨૧, ૨૬, ૨૭, ૩૦, ૩૫, ૩૮, ૩૯,
 ૪૧, ૪૨, ૪૬, ૫૧, ૬૫, ૧૧૬,
 ૧૨૩, ૧૫૩, ૧૮૨, ૧૮૩ થી
 ૧૮૫, ૨૦૪, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૫,
 ૨૩૬, ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૭૦, ૩૦૫,
 ૩૧૬
 ,, (યુ.વે.સો.નું પ્રકાશન)-તથા
 ૨૭, ૭૫
 ,, (જનાદનનુ) ૨૦૩ (જુઓ
 'ઉપાદરણ')

,, (નાકરનુ) ૨૦૩, ૨૩૦
 ,, (માધવદાસનુ) ૨૦૩
 ,, (વિષ્ણુદાસનુ) ૨૦૩, ૨૩૦
 ,, (વીરસિંહનુ) ૨૦૩, (જુઓ
 'ઉપાદરણ')
 ઓચવસ (મોત) ૧૬૪
 ઓજસ (ગુણ) ૨૫૨
 ઓલપાડ ૧૫૭
 ઠકવક (બધ) ૬, ૬, ૨૩૬; ઠકવા-
 (પ્રકાર) ૨૦૧; ઠકવા(બધ
 આખ્યાન) ૨૦૦; ઠકવા
 (બધ કાવ્યપ્રકાર) ૨૦૦
 ઠકોડ ૧૧૬, ૧૨૧
 'કથાકોશ' ૫
 કનકામર ૫
 કનકાવતી પુર ૬૫
 'કની'નો પ્રયોગ ૧૦૨
 કપડીલાલ ૬૦, ૬૧
 'કપિલગીતા' ૩૨, ૫૧, ૧૮૨
 કખીર ૪૩, ૭૬
 કમળાગૌરી ૬૦
 કનૈયાલાલ મા. મુનશી ૭૭
 'કરકંકુચરિકા' ૫
 કરણાટ ૧૨૮ (જુઓ 'કૈણાટ')
 કરુણ (રસ) ૩૧૧
 કરુણા ૨૪૭
 'કથુ'ચરિત' ૩૨, ૫૧, ૬૨, ૬૬, ૧૮૨

'કૃષ્ણીમાખ્યાન' ૬૮
 કમંજી ૬, ૧૦, ૧૩, ૨૩૬
 'કવિચરિત્ર' ૩૯ થી ૪૧, ૪૩, ૧૬૦
 'કાકુત્સ્થાનકથા' ૫૫
 'કાલંબરી' ૩૦૮
 ,, (લાલજીતી) ૧૦, ૧૧, ૨૩૨
 'કાન્હાદે પ્રબંધ' ૬
 કાલિલાલ ૬૨
 'કામકટાક્ષ' ૧૧૩, ૧૨૪, ૧૨૫,
 ૧૭૬
 'કામજુગ્મ્સા' ૬૮
 કામનાથ ૩૭
 'કામસ્વરૂપ કુલક' ૬
 'કામાવતી આખ્યાન' ૭૫
 'કામાવતી કથા' ૫૫, ૫૬, ૭૭
 'કામાવતીની વાર્તા' ૧૫૮, ૧૫૯,
 ૧૬૮
 કાલિંકી સંવત્સર ૧૨૧
 કાલિદાસ ૪, ૧૫૮, ૨૧૯
 કાલેરા (રામ) ૩૯
 'કાવ્યદોહન' ૧૬, ૩૫
 'કાવ્યપ્રકાશ' ૧૬૧
 કાવ્યસાત્ર (સંસ્કૃત) ૧૮૯
 'કાવ્યાનુશાન' ૪, ૭
 'કાશીસુત ૩, (શિવજી) ૧૩, ૧૪,
 ૨૦૩
 કાશીનં ૧૪

કાટાવાળા, (સ્વ.) ૬. ૬૧. ૩૧,
 ૩૬, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૬, ૪૭, ૪૯
 ૫૦ થી ૫૩, ૫૫, ૫૮ થી ૬૩,
 ૬૬ થી ૬૮, ૭૭, ૭૮, ૮૮, ૮૯,
 ૯૩, ૯૪, ૧૦૭, ૧૧૬ થી ૧૧૯,
 ૧૨૧, ૧૪૦ થી ૧૪૨, ૧૫૪,
 ૧૫૭ થી ૧૬૦, ૧૬૬, ૧૭૧,
 ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૫,
 ૧૮૭ થી ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૮,
 ૨૧૮
 કીકુ વસંતી ૨૩૬
 કુતિયાણા ૮૭
 'કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન' ૫૬, ૬૧, ૬૬,
 ૭૦, ૭૨ થી ૭૪, ૧૧૧
 કુંદ (જંદ) ૬
 કુંદતો ૧૦૨
 કૃષ્ણ ૮૩, ૧૬૮
 'કૃષ્ણકીડાકાવ્ય' ૧૧, ૨૦૩, ૨૧૨
 કૃષ્ણદાસ ૧૪, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૧૪,
 ૨૧૫, ૨૧૭
 'કૃષ્ણબાલલીલા' ૧૨, ૨૦૧
 કૃષ્ણવિદિ ૫૮, ૫૯, ૬૮, ૭૪, ૧૫૯
 'કૃષ્ણસ્વધામમન' ૬૮
 કૃષ્ણરામ ઉપાધ્યાય ૪૨
 કૃષ્ણરામ ૧૬૪ ('જુઓ કૃષ્ણ')
 કૃષ્ણરામ દેવસંકર બાસ ૧૧૯
 કેદારાની ચાલ ૨૩૩

કુ'નો નવો બે પ્રકારનો. પ્રયોગ
૧૦૧

કેવું (નો પ્રયોગ) ૧૦૧

કેશવ ૩૬, ૧૬૦

કેશવદાસ ૬, ૧૧, ૧૩ થી ૧૫ ૨૦૩

કેશવલાલ ૬ મુવ, (સ્વ) ૬૦, ૬૫

થી ૬૮, ૭૭, ૭૯, ૮૩, ૮૪ ૬૭,

૧૦૭, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૭,

૧૩૧, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૮૦, ૧૮૧

કેશુદ ૧૧૮, ૧૭૫

કેદ ૬૫

ખડકી (પ્રેમાનંદની) ૧૮૮

ખાનદેશ ૨૮, ૩૮, ૪૫ ૧૧૮, ૧૧૬,

૧૬૫, ૧૬૬

ગજેન્દ્રશ્ચ કર લા પડ્યા ૭૧

ગદાપર્વ ૧૩

ગદ્ય-પદ્ય શેલી ૧૦૩

'ગદ્યપદ્ય સવાદ' ૬૨, ૬૮

ગગાદાસ ૨૦૩

ગગાશ્ચ કર હરિહર ૬૪

ગીતક ૬૬

'ગીતગોવિંદ' ૨૨૦, ૨૨૩

ગીતિ ૬૬

ગીતો ૬

ગુજરાત ૧૮, ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૩૩, ૬૪,

૮૦, ૮૫, ૧૧૪, ૧૧૪, ૧૬૪,

૧૬૫, ૧૬૬, ૨૦૬, ૨૩૭, ૨૬૨,

૨૬૬, ૩૨૦, ૩૨૧

ગુજરાત વર્ના. સોસાયટી ૩૩, ૬૧,
૧૫૨, ૧૭૦

'ગુ વ. સો ૬ લિ., પુસ્તકસંગ્રહ'

૧૭ થી ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૭૩, ૭૫,

૭૬, ૮૬, ૮૮, ૧૧૭, ૧૩૩,

૧૩૪, ૧૫૮, ૨૦૧

ગુજરાત વિદ્યાસભા ૨૧૪

ગુજરાત સાહિત્ય સમાજી કાર્યવહી

(૧૬૪૩) ૭

ગુજરાતી (ભાષા) ૩૫, ૪૪, ૫૪,

૫૭, ૫૮, ૧૧૩, ૨૩૬, ૩૧૮,

૩૨૦, ૩૨૧

ગુજરાતી-હીપોલસવી બ્લ (૧૬૩૦)

૭૭

ગુજરાતી (પ્રિ) પ્રેક્ષ-મુખર્ષ ૨૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૩૨૦

'ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત

યાદી' ૩૩

ગુર્જર (કેશ) ૮૫

ગુર્જર (ભાષા) ૩૧૮

'ગુર્જર સાક્ષર જન્મતી' ૬૭

'ગુરુસ્તવન' ૬

ગોડી. (રાગ) ૩૩

ગોદાવરીનું સ્નાન ૬૪

ગોપાલ ૧૪

ગોપાલદાસ ૧૩

ગોવિંદ ૧૪, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૧૬, ૨૧૭

ગોષ્ઠી ૭
 'ગૌરીચરિત્ર' ૧૩, ૨૩૬
 ધત્તા ૫, ૬, ૨૩૭
 ધનસ્વામ બાપુભાઈ વૈદ્ય ૯૪
 'અચ્ચરી' ૬
 ચતુર્ભુજ ૨૦૩; ૨૧૧
 ચતુર્ભુજ-ત્રિભુવન સ્વયંભૂ ૫
 ચતુર્વેદી (અવટંક) ૩૪, ૧૬૬,
 ૧૬૭
 'ચંદ્રાસ' ૧૧
 (શ્રી)ચંદ્રમુનિ ૫, ૬
 'ચંદ્રાસ આખ્યાન' (કૃષ્ણદાસનું)
 ૨૦૩, ૨૧૦
 ,, (ત્રિમાનં) ૨૧, ૩૦, ૫૧, ૮૪,
 ૮૬, ૧૨૩, ૧૮૨, ૧૮૬, ૧૯૭,
 ૨૦૩, ૨૧૦, ૨૩૦, ૨૩૫, ૨૪૨,
 ૨૭૨, ૨૮૮, ૨૯૦, ૩૦૦, ૩૦૧,
 ૩૦૩, ૩૨૦
 ,, (માધવનું) ૨૦૩, ૨૧૩
 ,, રાજધરનું) ૨૦૩, ૨૧૩
 ,, (લક્ષ્મીદાસનું) ૨૦૩, ૨૧૩
 ,, (વિષ્ણુદાસનું) ૨૧૦
 અવન ૧૬૪
 ચરણાકુલ (જંદ) ૪, ૫, ૬, ૮, ૨૦૧,
 ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૩૬, ૨૫૨,
 ૦ની દેશી ૨૨૦, ૨૩૪; ૦નું
 મિશ્રણ ૨૨૧; ૦નો બધ
 ૨૨૪, ૨૨૬

ચરોતર ૬૪, ૧૪૨
 ચાતુરવંશ ૧૬૭
 ચાતુરવેદી ૧૬૭; ૦મોડ ૧૬૩
 'ચાતુરી' ૧૨, ૧૩, ૨૦૦, ૨૦૧,
 ૨૩૬; ૦ષોડશી ૧૨
 ચોપાઈ (જંદ) ૫, ૮ થી ૧૦,
 ૧૨, ૨૩, ૬૫, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૬,
 ૨૩૪, ૨૫૨; ૦ની દેશી, ૮,
 ૨૨૦; ૦પ્રકારનો બધ ૨૩૦;
 ૦બંધ ૧૩, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૬,
 ૩૦૫
 ચોપાયા (જંદ) ૯૬, ૧૪૬
 ચોવીસા શાંતિ ૪૪; ચોવીસા બાલક
 ૪૨; -સો ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૩
 ચોવીસો ડાંચી ૪૪ (જુઓ,
 'જમના.')

ચોવીસા બાલકો ૧૮૬, ૧૯૪
 ચોવીસો બાલક ૩૬, ૪૦, ૪૨, ૮૩
 -સો મોડ ૩૬, ૧૬૦

'છક્રમુવએસો' ૬
 જમનલાલ વિ. રાવળ, (સ્વ.) ૨૫,
 ૬૫, ૮૪
 જંદની દલીલ ૯૯
 જીહનુપ્રાસ ૨૫૪
 જીટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ, (સ્વ.)
 ૧૧૩, ૧૨૪, ૧૭૮, ૧૮૬
 જનતાપી ૧૪, ૨૦૩, ૨૧૦

જનાઈન ૬, ૧૩, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૨૩,
૨૩૦, ૨૩૬
જયદેવગણિ ૬
જયદગિત ૧૬૪
જમના ૪૨, ૧૭૬, ૧૮૬
'જયતિકુવણ' ૬
જયદેવ ૨૨૦, ૨૨૩
જયદેવ ઉપાખ્યાય ૩૬, ૧૬૪
(જુઓ 'જેદેવ'.)
'જયદેવાખ્યાન' ૩૨
'જસદરચરિત્ર' ૫
'જંભુસામિચરિત્ર', ૫
જિનદત્તસૂરિ ૬, ૮
જિનપ્રભસૂરિ ૬
જિનપાલોપાખ્યાય ૬
જીવણુરામ ૩૬, ૪૨, ૫૬, ૬૮, ૧૮૫,
૧૬૨
જૂડીમાઈ ૬૦
જૂની ગુજરાતી (ભાષા) ૧૦૭,
૨૦૦, ૨૦૬, ૨૨૧
જેઠરી (જદ) ૨૫૨
જેતશ્રી (રામ) ૩૬
જેદેવ ૪૨
જેમિનિ ૨૧૦
'જેમિએ'ની રચનાઓ ૧૦૨
જેષ્ઠકુ ૪
ઝરીતો પ્રસંગ, ૨૦૨

ઝાંપડા વગેરેની ખોલીમાં ૧૦૭,
ખૂલણા ૮, ૨૩૩; .૦૭૬ની દેશી
૨૦૧, ૨૧૨, ૨૨૪; ૦નો બધા
કવણી ૬
કમોઈ ૫૫, ૬૦, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૮,
૧૨૬
કમોઈવા પોળ ૧૪૨
કાલાલાઈ પડિત, (સ્વ.),
૩૪, ૩૬, ૪૨, ૧૬૦ થી ૧૬૨
કાલીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરી (નડિયાદ) ૮૬
'કામવાખ્યાન' ૪૧, ૫૧, ૧૮૧
કિમ ૧૧, ૩૧૨
કોડિયો ૧૩
કોમિકા ૭
કોલરસાય ર. માર્કઝ (પ્રો.) ૧૧૧
કાળ ૧૦, ૧૨, ૩૬, ૩૦૫
'ક્યાયકુમારચરિત્ર' ૫
'તપત્યાખ્યાન' ૩૨, ૬૧, ૮૦, ૬૬,
૬૭, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૧૦,
૧૦૮, ૧૧૨, ૧૧૪
તળ ગુજરાત ૨૬૭
તાપી (નદી) ૫૩
'તારાવિલાપ' ૬૮
પ્રલસો ૩૨, ૮૫, ૮૬, ૧૬૦
પ્રલસો(દાસ) ૫,
પ્રલસોસુત (વૈકુંઠ) ૮૮
પ્રલસોવાડી ૪૪

તોરંગ (ખંઠ) ૨૩૩
 'ત્રિપુરાવધાખ્યાન' ૩૨,૬૨
 ત્રિભંગી (ખંઠ) ૧૭૫,૧૭૬,૧૮૧
 તુલક ૨૨૨
 દક્ષિણ ગુજરાત ૨૬૬
 દયારામ ૩,૧૫,૧૧૦,૩૨૦,૩૨૧;
 બ્ની સાહિત્યસેવા ૧૦૩
 'દ્વિપ્રતાપ્તિ' ૬૨,૬૮
 દલપતરામ કવિ, (સ્વ.) ૧૬,૩૪,
 ૩૫,૧૦૩,૧૩૫,૧૮૪, ૧૯૦,
 ૧૬૩
 'દશકોશી' ૮૫
 'દશમલીલા' ૮૪
 દશમરત્ન' ૨૮,૨૯,૪૬,૫૧, ૮૯,
 ૧૩૧,૧૩૨,૧૪૭,૧૫૭,૧૬૮,
 ૧૬૯,૧૮૧,૧૮૩,૧૮૬,૧૯૧,
 ૧૯૨,૧૯૬,૨૦૧,૨૦૫,૧૧૧,
 ૨૩૮,૨૬૦,૨૬૭,૩૧૮
 ,, (કેશવદાસનો) ૨૦૩,૨૧૨
 (જુઓ 'કૃષ્ણકીર્તિપ્રાણ')
 ,, (નાનો ૩૦,૩૧,૧૯૨, ૧૯૬,
 ૨૦૫,૨૧૧,૨૪૫,૨૩૮
 ,, (પરમાનંદનો) ૨૦૩,૨૧૨
 (જુઓ 'હરિસ')
 ,, (પ્રેમા) ૩,૧૫,૨૩,૩૦,૩૧,
 ૩૫,૩૬,૩૮,૪૬,૪૧,૪૫,૧૨૪
 ૧૩૪,૧૬૬,૧૬૭,૧૬૯,૨૦૫,

૨૧૧,૨૨૬,૨૨૭,૨૨૮,૨૩૦,
 ૨૩૨ થી ૨૩૫,૨૩૬,૨૪૫,
 ૨૫૨,૨૮૨,૨૯૫,૨૯૬,૨૯૯,
 ૩૦૧ થી ૩૦૩,૩૧૩
 ,, (ભાગવતનો સં.) ૪૧,૪૭,
 ૨૦૪
 ,, (બાલકૃષ્ણનો) ૯,૧૨,૨૦૨,
 ૨૦૩,૨૦૫,૨૧૫,૨૧૨,૨૨૪,
 ૨૨૫,૨૨૭,૨૨૯
 ,, (લક્ષ્મીદાસનો) ૨૦૩,૨૧૧
 'દશાવતારની કથા' ૫૯,૭૫ થી
 ૭૭, ૧૫૭,૧૫૮,૧૬૮
 દક્ષિણાત્મે ૧૧૪
 દાશબાર્ધ ૩૬
 'દાલકીલા' ૩૦,૩૧,૪૧,૪૭,૫૧,
 ૧૮૨,૨૧૧,૨૩૫
 ,, (નરસિંહ મહેતાની) ૧૨,
 ૨૦૩,૨૧૧
 દિલ્લી ૨૬
 દીક્ષિત ૬૦
 'દુકાળ વિશે નિબંધ' ૧૭૮
 દુર્ગાચંદ્ર ૪૨
 દુર્લભરામ ૪૬
 'દુષ્ટબાર્તા નાટક' ૩૨,૬૨
 'દુઃસાસનરુધિરપાનાખ્યાન' ૫૮,
 ૬૮,૬૯,૭૪,૭૫, ૮૯, ૧૧૧,
 ૧૧૨,૧૧૩,૧૫૯,૧૬૩

કુહા (બંધ) ૨૨૫
 કુહાની દેશી ૨૨૨
 કુહો ૨૧૬ થી ૨૨૨, ૨૨૭, ૨૨૮,
 ૨૩૨, ૨૩૪
 દેવચંદ્ર ૬
 દેવસેનસરિ ૬
 'દેવીચરિત્ર' ૧૧૮ થી ૧૨૦,
 ૧૨૩ થી ૧૨૬, ૧૩૬
 દેવીદાસ (ગાંધર્વ) ૧૧, ૧૪, ૨૦૩
 દેશ્યાખ (રાગ) ૩૬
 'દેશી હાળનાં ગીતો-પદો-ઝાંખાનાં
 મૂળ' ૨૧૬
 દેશીબધ ૨૧૬
 દેશીરાગ ૬૫
 દોહલ ૨૦૩, ૨૩૬
 દોહરા ૪, ૮, ૧૦, ૧૨, ૬૫; ૦ની
 દેશી ૮
 દોહા ૬
 'દ્રૌપદીહરણ' ૩૨, ૫૩, ૫૫, ૫૬,
 ૬૬, ૬૮, ૮૦, ૯૩, ૧૦૮, ૧૨૩,
 ૧૨૬, ૧૬૦, ૧૬૬, ૧૭૪, ૧૭૫,
 ૧૭૬ થી ૧૮૧, ૧૮૭
 'દ્રૌપદીવિદ્યારણ' ૩૨, ૩૩, ૫૧,
 ૬૮, ૧૮૧, ૧૮૨
 'દ્રૌપદી સ્વયંવર (આદિ પર્વ)'
 ૩૧, ૩૩, ૭૬, ૮૦, ૮૩ થી ૮૫,
 ૧૨૩, ૧૬૬

દારકાદાસ પદ, ૬૦, ૭૮, ૮૨, ૧૪૧,
 ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૪
 દારકો ૧૪૩, ૧૪૪
 દ્વિપદીઓ ૨૨૧
 દ્વિપદીપ્રકારની દેશીઓ ૨૨૪, ૨૨૮
 ધઉલ ૬, ૨૨૨
 ધનદાસ, પં. ૧૦, ૧૫૭
 ધનદાસસુત (સુંદર) ૧૫૭
 ધનપાલ ૫
 ધનરાજ ૧૪
 ધનાઓ (રાગ) ૩૬
 દ્રાગધા ૬૪
 દ્રુવપ્રકિત ૩૦૫
 દ્રુવા ૧૦, ૧૨, ૨૨૦
 'દ્રુવાખ્યાન' ૧૦
 ,, (વિકુંઠેતુ) ૮૭
 'દુત્રરાષ્ટ્ર કુરુક્ષેત્ર-દશાન' ૧૨, ૬૮
 ધવલ ૫
 ધાદિલ ૬
 નગસ્વરપિણી ત્રિતાલો ૨૩૩
 નટવરદાસ ઈચ્છારામ દેસાઈ ૭૧,
 ૭૨, ૭૨, ૧૨૨, ૧૫૮
 નડિયાદ ૩૩
 નંદરગાર ૧૬ થી ૧૯, ૨૫ થી ૨૮, ૩૫,
 ૩૮, ૪૦, ૪૫, ૪૬, ૫૧, ૧૩૩,
 ૧૭૧, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૩,
 ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬,

૨૩૭, ૨૩૮, ૦૧૬૩૧૨ ૧૬૨;

૦૧૦૧૦૧ ૫૬, ૧૮૭, ૧૮૯

નંદીવતી ૨૭

નંદીપત્ર ૧૬ થી ૧૯, ૨૭, ૨૩૭

નયનંદી ૫

નયનુંદર ૨૦૩, ૨૦૬

‘નયનસુરતું આખ્યાન’ ૩૨, ૫૧,
૧૮૨

નરપતિ ૧૫

‘નર્મલ’ ૩૫, ૩૬, ૩૯, ૧૯૧

નર્મલશંકર કવિ, (સ્વ) ૧૮, ૨૩,
૩૪, ૩૫, ૪૨ થી ૪૫ ૪૭, ૫૫,
૧૦૩ થી ૧૦૬, ૧૩૧, ૧૪૦,
૧૮૪ થી ૧૮૬, ૧૮૮ થી ૧૯૨,
૧૯૪, ૧૯૮

નરસિંહ=નરસિંહ મહેતા ૩, ૬, ૧૨
થી ૧૪, ૩૦, ૩૫, ૩૮, ૪૧, ૪૩,
૪૬, ૮૮, ૯૦, ૯૧, ૧૧૬, ૧૫૫,
૧૫૧, ૨૦૦ થી ૨૦૫, ૨૧૧ થી
૨૧૩ ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૭ થી
૨૨૯, ૨૩૩, ૨૩૬, ૨૭૮, ૩૧૩
૩૨૦, ૩૨૧

નરસિંહ (નવલ) ૧૪

નરસિંહ-મુગ ૩, ૬, ૧૧, ૧૨, ૧૫

‘નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન’ ૧૮૪,
૨૦૩

નરસિંહરાવ બો. દિવેદિયા, (સ્વ)
૬૯, ૧૦૭

નરહર ૧૪, ૭૬

‘નલચંપૂ’ ૨૦૭

‘નલાયન કાવ્ય’ ૨૦૬

‘નલોપાખ્યાન’ ૨૦૬, ૨૩૬

‘નવચેતન’ માસિક ૧૧૬

નવસારામ પંડ્યા, (સ્વ) ૩૪, ૪૦,

૪૨, ૪૩, ૪૫, ૫૫, ૬૭, ૮૪,

૧૦૪, ૧૦૬, ૧૬૮, ૧૮૬ થી

૧૯૦

નવસારી ૧૩૩

નવાપરા ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૧

‘નળ આખ્યાન’ ૩૫, ૧૨૪

‘નળ-દમયંતી-રાસ’ ૨૦૩, ૨૦૬

‘નળાખ્યાન’ ૧૦, ૧૭, ૨૩, ૨૪, ૨૭,
૨૮, ૩૦, ૩૧, ૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૧,
૫૧, ૬૫, ૧૧૯, ૧૩૩, ૧૩૪,
૧૫૦, ૧૭૧, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૬
૧૮૯, ૧૯૧, ૧૯૭, ૨૦૬, ૨૦૮,
૨૨૮ થી ૨૩૨, ૨૩૫ ૨૪૦,
૨૪૪, ૨૪૬, ૨૫૧, ૨૫૩, ૨૫૪
૨૬૯, ૨૮૨, ૨૮૫, ૩૦૦, ૩૦૧,
૩૦૩, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૮,
૩૧૯

“ (નાકરત્રી) ૧૦, ૩૦૩, ૨૦૬ -

“ (ભાલજીનું) ૨૦૨, ૨૦૩,
૨૦૬, ૨૦૭ ૨૩૧

“ (બીજી) ૧૩

„ (મેધરાજનું) ૨૦૩ (‘નળ
‘દમવંતીનો રાસ’)

„ (વિષ્ણુદાસ) ૨૦૨, ૨૧૪

„ (સમયમુંદર) ૨૦૩ (‘નળ
‘દમવંતીનો રાસ’)

નાકરે ૩, ૧૦, ૧૩, ૨૦૧ થી ૨૦૬,
૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૨૨, ૨૩૦

૨૩૧, ૨૩૭ થી ૨૩૯, ૩૦૮

નાકર-ધુમ ૩, ૧૧, ૧૪, ૧૫

‘નાનદમણ’ ૩૧૮

‘નામરનિંદા’ ૩૨, ૬૩, ૬૨

નાગરવાડો ૬૦

નાગર વાણિયા ૫૬

નાગરાણીઓ ૨૬૪

નાગરો ૩૮, ૪૭, ૫૧, ૫૪, ૬૩, ૧૮૨
૧૮૮, ૧૯૨

‘નાટકો’ ૧૩૭, ૧૪૫, ૧૬૦, ૧૬૨,
૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૨; ૦નું મધ

૧૦૩; ૦નો પદ્યબધ ૧૦૮

‘નાટ્યપ્રકાશ’ ૬૬

‘નાટ્યસાસ્ત્ર’ ૬૫, ૬૭, ૧૦૭, ૨૧૬,
૨૨૦

નાયાશ કર ઝાઝી, (સ્વ.) ૪૧, ૫૦,
૬૮, ૯૩

નાનીબાઈ (ઓલખાડની) ૪૨, ૧૫૭

નામદેવ ૪૩

નારાયણ ઠવિ ૭૬, ૨૦૮

નારાય (છદ) ૧૩૫ ‘...’
નાસિકેતાખ્યાન (મેગળનું) ૨૦૩,

૨૧૦

„ (વિષ્ણુદાસનું) ૨૦૩, ૨૧૦

„ (વૈકુંઠનું) ૨૦૩, ૨૧૦

„ ૩૦, ૨૩૫

નદિાદ ૨૫

નદિારા બાહાણ ૧૮૬, ૧૬૪

નિષ્કુલાનંદ ૩

નૃસિંહજી ૪૪

નૃસિંહ મહારાજ (વડોદરાના)
૧૮૪

‘નિમિનાચચરિત્ર’ ૬

‘નૈષધીયચરિત્ર’ કાબ્ય ૨૦૬, ૨૦૭

‘પદ્મિચરિત્ર’ ૫

‘પદ્મિસિચરિત્ર’ ૬

‘પત્રીસા બાહાણો (બધુવકચાતિ)-
૧૮૬

‘પદ્માવલી’ ૬

પત્રવેખન ૩૦૩

પદ્યગુરૂવંશ (છદોબાતિ) ૧૬૨

પદ્યપ્રકાર ૨૦૧, ૩૦૩; નિરૂપણ-
ભક્ટોદિતનું ૫૬ ૩૦૫, ૩૦૭,

૩૦૮, ૩૧૦

પદ્મડી છંદ ૬, ૮

પદ્યપ્રીતિ ૫

પદ્યનાભ ૩૨૧

'પદ્માવતી' ૧૮૮
 'પદ્માવતીની વાર્તા' ૪૬, ૫૩, ૭૨,
 ૭૩
 પદ્મચૈત્રી ૧૦૮
 'પદ્મમાવતી' ૨૩૬
 પદો ૬
 પરમાણુ'ંદ ('દરિસ'વાળો) ૨૦૩,
 ૨૧૨
 પરમાનંદદાસ ૭૭
 પદ્મ ૬
 પવાડા ૬; પવાડુ ૧૧; પવાડો ૧૩
 પંચકાવ્ય ૩૮, ૧૬૨
 'પંચમરકંધ' ૫૧
 પાઇ (=૨૧ આના)નો વ્યંગવાચે
 પ્રયોગ ૧૪૬
 પાટણ ૫૪, ૧૬૬
 પાલકીનો પ્રસંગ ૫૮, ૭૦, ૭૭, ૧૫૬
 ૧૬૮
 'પાશ્વ'પુરાણ' ૫
 'પાહુડદોહા' ૪
 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' ૩૨, ૬૧,
 ૬૮, ૬૭, ૬૯, ૧૦૧, ૧૦૬
 થી ૧૧૧, ૧૧૩
 'પાંચાલીપ્રસાદ' ૩૨
 પાંચો ૧૪
 'પાંડવવિષ્ટિ' ૭૪
 'પાંડવાશ્રમેષ' (સુલસીનો) ૩૨, ૬૪
 ૧૨૩

'પાંડવગીતા' ૧૫૭
 'પાંડવોનો ભાગ્યજી' ૩૦, ૩૧, ૬૫,
 ૮૪, ૨૩૭
 'પિંગળ' ૩૫, ૩૮, ૩૯, ૩૯, ૫૨, ૫૪,
 ૫૭, ૬૮, ૧૪૫, ૧૭૪
 પુરાણીજીવકો ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૦,
 ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૭૫, ૧૮૭,
 ૧૮૯, ૧૯૧
 પુરાણીનિંદા ૧૨૮
 પુરાણીઓ ૬૧, ૧૧૭, ૧૬૨
 પુરુષોત્તમ સિવરામ દવે ૧૧૬
 પુષ્પદંત ૫
 પેદીનામું ૧૬૬
 'પેશકાસ' ૮
 'પ્રભાત' ૧૮૬
 પ્રબંધ ૬, ૧૧, ૧૨, ૨૦૦
 પ્રવર ૧૬૪
 'પ્રસ્થાન પર્વ' ૭
 પ્રસાદ (ગુણ) ૨૫૨
 'પ્રહલાદકથા' ૧૬૬
 પ્રહલાદખ્યાન' ૩૨, ૪૧, ૫૧, ૧૬૬
 ૧૮૨
 પ્રાકૃત(ભાષા) ૪૫, ૧૦૭, ૧૬૮,
 ૨૦૦, ૨૦૬, ૨૫૮
 'પ્રાકૃતપ્રભાકર' ૬૫
 'પ્રાચીન કાવ્ય, ત્રૈમાસિક' ૨૪, ૩૪,
 ૩૬, ૪૭, ૫૦ થી ૫૩, ૬૦, ૭૧,

૭૫,૭૬, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૪,
૧૪૧, ૧૪૩, ૧૭૭ થી ૧૮૦
પ્રાચીન કાવ્યમાળા-૩૪, ૪૧, ૫૩,
૧૧૬, ૧૨૪
'પ્રાચીન કાવ્યમાળા-અંશ ૧લો'
૨૧, ૫૫, ૧૧૦, ૧૬૬
,, -અંશ ૮ મો ૭૫, ૭૬, ૧૩૦
૧૫૭
,, અંશ ૬ મો ૫૬, ૧૪૧ થી
૧૪૪, ૧૫૬
,, -અંશ ૧૨ મો ૬૦, ૧૪૧,
૧૪૪, ૧૫૨
,, -અંશ ૧૪ મો ૬૦, ૧૪૧,
૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨
,, -અંશ ૧૫ મો ૬૦
,, -અંશ ૧૬ થી ૨૦, ૬૧,
૧૧૬, ૧૧૮
,, -અંશ ૨૬ થી ૩૪ ૬૧, ૬૪
,, -અંશ ૩૩ મો ૨૦
'પ્રાચીનગુજરાતકાવ્યસંગ્રહ' ૭, ૮
'પ્રાચીનકાવ્યવિનોદ' બા. ૧લો ૬૫
પ્રિયમંગલસુરિ ૬
'પ્રેક્ષપત્રીસી' ૩૧૧
'પ્રેમાનંદ અંક' ૨૫
'પ્રેમાનંદ-કથા' ૪૬, ૫૩, ૫૪, ૫૬,
૬૮, ૭૭, ૧૫૬, ૧૬૮, ૧૭૪,
૧૮૩, ૧૮૪

'પ્રેમાનંદ-ચરિત' ૬૩
'પ્રેમાનંદ-ચરિત' (સ્વ. નર્મદા-
શંકર-કૃત) ૧૦૫
'પ્રેમાનંદ' નિબંધ (કે. જી. મુવ)
૬૬, ૭૭, ૮૭, ૧૧૪
પ્રેમાનંદ (અભિનવ) ૧૧૬
પ્રેમાનંદ-અપર (બીજો) ૬૫, ૬૬,
૮૩, ૮૮
પ્રેમાનંદ, (જી) ૬૧
પ્રેમાનંદ-તથા (કૃષ્ણસુત) ૬૫
પ્રેમાનંદ-ત્રીજો ૮૪
'પ્રેમાનંદ' ૬૦, ૭૮, ૧૩૧
પ્રેમાનંદ, માસીને ધેર ૩૭
પ્રેમાનંદ-યુગ ૩, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૮૩
પ્રેમાનંદ-સપ્તી ૩
પ્રેમાનંદ-પ્રેમાનંદનો શિષ્ય ૮૪
'પ્રેમાનંદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ'
(કે. જી. મુવતા) ૧૫૬
'પ્રેમાનંદ'ના મહાત્ ૧૮૮
'પ્રેમાનંદના જ નાટકો' ૧૦૩, ૧૧૪
પ્રેમાનંદની ખડકી ૪૬, ૬૬
પ્રેમાનંદની પાધડીનો પ્રસંગ ૫૮,
૭૦, ૭૪, ૭૭, ૧૫૬
પ્રેમાનંદનો સ્વર્ગવાસ ૧૬૮, ૧૮૮
પ્રૌઢ ગુજરાતી ૧૦૭
પ્લવંગમ (જંદ) ૪; ૦ની દેહી
૨૨૦

ફતેહપુરા ૪૪

‘કાશુ-કાળો’ ૧૧

‘કામ’ સ ગુજરાતી સભા હ. સિ.

યાદી’ ૧૬, ૧૭, ૨૦, ૨૧, ૨૩,

૨૪, ૭૨ થી ૭૪, ૮૦, ૧૨૨,

૧૩૪, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૭૦

ફારસી (ભાષા) ૫૫, ૬૬

‘કુવેકતો ફજેતો’ ૩૦, ૩૧, ૬૫, ૮૪,

૨૩૫

ફૂલ ૧૪, ૨૦૩

ખચીખાઈ ૬૦

‘ખબૂવાહન આખ્યાન’ ૧૩, ૪૧,

૮૬ થી ૮૮, ૧૫૬, ૧૫૭,

૧૮૨

‘ખલિરાખતું આખ્યાન’ ૫૬, ૭૫

થી ૭૭, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૮

ખહરાનપુર ૨૬

ખહુચરાજી ૩૭

ખહુવચનમાં ‘મ’વાળાં ‘વિભક્તિ-

રૂપ ૧૦૦

‘ખારમાસ’ (હારકાં) ૧૪૨

‘ખાજલીલા (મજબેલ) ૩૦, ૩૧,

૮૪, ૧૮૨, ૧૬૨, ૨૩૫

ખિહામડો (રામ) ૩૬

ખિહાર ૧૭૮

ખી... આર... કુલકર્ણી ૨૮, ૧૬૬,

ખીભાસ (રસ) ૨૫૦

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ૩૪, ૩૫, ૬૧, ૬૨, ૬૫,

૭૬, ૬૮, ૬૪, ૧૮૬, ૧૬૩, ૨૧૪

બુદ્ધિસાગર ૬૨

‘બુદ્ધિરાસ’ ૮

બુસનપુર (=ચુરહાનપુર) ૨૬, ૪૩,

૫૩, ૧૫૬, ૬૭૫, ૧૮૭, ૧૬૦,

૧૬૫, ૧૬૬, ૨૩૧, ૨૩૭

ચુરાનપુરી (ભાગોળ) ૨૬

બુટિયો ૧૪

‘બુહારકાબ્યદોહન’ ૩૩, ૧૪૪; ભાગ

૧ ભો ૭૩, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૨૮;

ભાગ ૨ ભો ૨૦, ૨૨, ૧૪૧, ૧૭૦

૧૭૩; ભાગ ૩ ભો ૨૦, ૫૧,

૧૨૧, ૧૮૧; ભાગ ૪ ભો ૨૨,

૮૦, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૬૫, ૨૨૫;

૧ ભાગ ૫ ભો ૭૧, ૧૧૮, ૧૧૯,

૧૬૬; ભાગ ૬ ભો ૭૪, ૭૬, ૮૦,

૧૪૨; ભાગ ૭ ભો ૧૧૮ થી

૧૨૧, ૧૮૦, ૧૮૧; ભાગ ૮ ભો

૭૧

બોધલાનંદ ૧૧૮, ૧૨૧

‘બોમ્મે મેઝેટિયર’ ૬૨, ૧૭૮

બંગવાસી ૧૧૪

બંગાળ ૧૭૮

બલાનંદ ૩

બેહેરેલ. ૧૨, ૨૨૨, ૨૧૧.

ભક્તિ ૨૫૨

‘ભગવદ્ગીતા’ ૩૨, ૧૨૩
 ભગવાનંદાસ ૧૧૬
 બદ્દ (અવટંક) ૧૬૫
 બાનાનક (રસ) ૨૪૯
 ભરત (મુનિ) ૨૧૬, ૨૨૦
 ‘ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ’ ૮, ૯,
 ૨૨૧, ૨૩૧
 ‘ભ્રમરગીતા’ ૩૦, ૩૧, ૨૧૧, ૨૩૫,
 ૨૩૭
 „ (ચતુર્ભુજની) ૨૦૩
 „ (નાકરની) ૨૦૩
 „ (એહેદેવની) ૨૦૩
 „ (વિશ્વનાથ બાનીની) ૨૦૩
 ભ્રમરપચીશી ૩૧, ૧૬૮, ૨૩૩,
 ૩૧૬
 ભાંતિમાન (અલંકાર) ૨૫૭, ઉત્ત્રે-
 દ્વારપદ્મભ ૨૫૮
 ભવાર્ષની સરથા ૯૫
 ભવાતીશ કર દિગ્ ૬૫, ૮૬, ૮૭
 ‘ભવિસતકઢા’ ૫
 ભાર્ષંગર (ભારતનો કતી) ૧૫૭
 ‘ભાગવત’ ૧૦, ૩૭, ૪૦, ૪૧, ૪૫, ૫૧,
 ૧૧૬, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૫૨, ૧૬૮,
 ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૮૨, ૧૯૦, ૨૩૮
 „ (૨૩૫ ૧ થી ૧૦ વા.) ૫૫
 „ (મૂલ) ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૮૨,
 ૨૯૭, ૩૦૨, ૩૧૨

‘ભાગવત’ (ત્રેમાં) ૩૨, ૪૫
 „ -પદ્મ (વલ્લભભટ્ટનું)
 ૧૫૧, ૧૭૮, ૧૮૨
 બાધુ ૭
 બાધુદસ ૧૧, ૧૪
 બાધિકા ૭
 બાનુભટ્ટ ૨૭, ૮૨, ૧૯૬
 બાનુમુખરામ નિ. મહેતા (સ્વ.)
 ૬૪, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૮, ૧૯૦,
 ૨૦૨, ૨૧૪
 ભારત ૧૫૭; ૦૫૫ ૨૭૦
 ‘ભારત-સાર’ ૬૦, ૧૨૫, ૧૩૦,
 ૧૫૪
 ભારતીય સંસ્કૃતિ ૨૭૦
 બાલયુ ૩, ૬, ૧૧, ૧૩, ૩૦, ૨૦૧ થી
 ૨૧૧, ૨૨૨ થી ૨૨૫, ૨૨૭,
 ૨૨૯, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૬ થી
 ૨૩૮, ૩૦૮, ૩૧૨, ૩૧૮,
 ૩૨૧
 બાલેશ ૧૪૨
 બાવનમર ૬૨
 ‘બાવનાત્રિપ્રકરણ’ ૬
 બાવલપુર ૬૨
 બાવસિંહજી ૬૨
 ‘બાવાઈદીપિકા’ (ટીકા) ૧૬૯
 બાસ ૯
 બીખાબાઈ ચિવરામ (સ્વ.) ૬૩

ભીમ ૯, ૧૩, ૨૦૧, ૨૩૬
 'ભીમચંપૂ' ૩૨, ૬૨
 'ભીમચરિત્ર' ૩૨, ૫૧, ૧૮૨
 'ભીમપર્વ' ૩૨, ૬૪, ૮૭, ૮૮
 ભુજંગી (છંદ) ૧૩૫, ૧૭૬, ૧૮૧,
 ૨૩૨, ૩૧૨ બની ચાલ ૩૧૨
 ભોજ (દિવ) ૪, ૫
 મદુભાર્ગ ૬. કાંટાવાળા (સ્વ.) ૬૯
 ૧૦૭, ૧૧૪
 મદનપદ્મા (છંદ) ૬૯
 મદન મહેતા ૬૦
 'મદનમોહના' ૭૧
 'મદાલસા આખ્યાન' ૨૧, ૩૦, ૫૧,
 ૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૩૫, ૧૩૬,
 ૧૮૨, ૨૨૬, ૨૩૨, ૨૫૬, ૨૬૩,
 ૩૦૪, ૩૦૭
 મધુસૂદન ૧૪
 મનસુખરામ ૩૫ થી ૩૮, ૪૪,
 ૪૭, ૧૮૫, ૧૯૧, ૧૯૪, ૧૯૮
 મનોહર ૧૪
 મયૂરકવિ ૬૩
 મરહટ્ટા (છંદ) ૯૯
 મરાઠી (ભાષા) ૧૦૨, ૧૬૮
 મલાર (રાગ) ૩૯
 મલ્લિનાથ ૬૬
 મહાકાવ્ય ૪, ૫૫
 'મહાપુરાણ' ૫

'મહાભારત' ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૪૧, ૪૫,
 ૫૧, ૫૫, ૬૨, ૬૪, ૭૯, ૧૩૦,
 ૧૬૯, ૧૮૧, ૧૯૦, ૨૦૨, ૨૧૦
 ૨૮૪
 „ મુજ-પદ્મ' ૮૭
 „ -વનપર્વ ૨૦૬
 „ (અપરત્રેમાનંદ) ૬૫, ૮૮
 „ (નાઠર) ૨૦૨
 „ (વિષ્ણુદાસ) ૨૩૮
 „ (વેકુંઠકૃત) ૮૮
 „ -ના પર્વો ૧૩, ૩૨, ૬૪, ૮૪
 „ -નું પુદ્ ૨૭૨
 મહારાષ્ટ્ર ૬૭
 મહારાષ્ટ્રી (ભાષા) ૧૧૪
 'મહાવીર-જન્મભાષિયેક' ૬
 મહેતાપોળ ૪૫
 મહેશ્વર સ્મરિ
 મંગલનાથ ૮૬
 મંગલ (મણુપત્ન્ય-તંત્ર) ૮૬
 મંગારામ ૩૬, ૪૨, ૪૬
 મંજુલાલ ૨. મળમહાર (પ્રો. ડો.)
 ૨૪, ૨૫, ૧૫૧, ૧૬૬, ૨૧૦
 'માકે' ૩૫-પુરાણ ૩૨, ૬૧, ૮૩,
 ૯૪, ૧૦૬, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૧, ૧૨૩ થી ૧૨૭, ૧૩૧,
 ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૯,
 ૧૪૦; ૧૪૫, ૧૫૬, ૧૭૯, ૧૮૦,
 ૧૮૧, ૨૦૨

માગધી (ભાષા) ૧૧૧

માણિક્યસુદર ૨૦૬

માતર ૭૩

- માત્રામેળ ૭૬ ૬, ૧૩૫, ૧૪૬, ૧૬૦

૨૧૯, ૨૩૨

માતૃકાત્યાયની ૧૯૪

માધવ ૫૮, ૧૫૬, ૨૦૩; ૦૩ાવ્ય ૫૮

૬૮, ૧૫૬

માધવદાસ ૧૪, ૨૦૩

માધુય (ગુણ) ૨૫૨

માધ્ય દિની શાખા ૧૬૪

માનવસ્વભાવતું દર્શન ૨૬૨

‘મામેરું’ (કુંવરઆમનું) ૧૭, ૧૮,

૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૫, ૪૦ થી ૪૨,

૪૬, ૫૧, ૬૩, ૬૭, ૮૪, ૯૧,

૧૩૪, ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૮,

૧૮૯, ૧૯૨, ૨૦૩, ૨૪૭, ૨૬૪,

૨૧૬, ૨૭૮, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૦૫,

૩૦૯, ૩૧૯, ૬૨૦ (જુઓ

‘મોસાણ’ ૫૫.)

„ (કુણ્ડલસ-કૃત) ૨૦૩, ૨૧૫

„ (ગોરિંદ-કૃત) ૨૦૨, ૨૦૩,

„ (નરસિંહ-કૃત) ૨૦૧ થી

૨૦૩, ૨૧૫

„ (પ્રેમા) ૪૧, ૪૭, ૧૨૩, ૨૩૦

૨૩૫, ૨૪૫, ૨૫૦, ૨૫૬

„ (રિશ્વનાથ જાનીતું) ૨૦૨,

૨૦૩, ૨૧૫, ૨૧૬

„ (વિષ્ણુસત્તુ) ૨૦૨, ૨૦૩,

૨૧૫, ૨૧૬

મારુ (રાગ) ૩૯

મારુ-મુજરાલી (ભાષા) ૧૪

‘મારુ તિવિજય’ ૩૨, ૬૨, ૬૮, ૬૯,

૯૮, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૧૪

‘માસ’ ૬૭, ૭૯

માસી (પ્રેમાનંદની) ૪૪

માગરોળ ૨૧૭

માઠણ ૧૩, ૨૩૬

‘માધાતા આખ્યાન’ ૩૨, ૬૧, ૬૪,

૧૦૮, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૨૬,

૧૩૭, ૧૩૮

‘મિત્રધર્માખ્યાન’ ૬૧, ૬૮ થી ૭૦,

૭૨, ૭૪, ૭૫

‘મિથ્યા આરોપદર્શક’ નાટક ૩૨

મિથ્યા-પ્રેમાનંદ ૧૨૬

મીઆ મહંમદની વાડી ૪૬, ૬૩

મીરાં (ભાષા) ૧૪, ૪૩, ૭૬, ૩૨૧

મુક્તાનંદ ૩

મુરારિ ૧૪

મુસલમાનો ૨૭૦

મુંગઈ ૩૩, ૧૨૭

„ મુનિવર્સિટી ૧૯૬

„ „ જનલ ૨૮

„ સરકાર ૧૧૯

મૂળરાજ પહેલો ૫
 મેગળ ૧૩, ૨૦૩
 મેધરાજ ૨૦૩, ૨૦૬
 'મિના પોપટની વાર્તા' ૭૨
 મેરુનુંગ ૪
 મેવાડા(બાલક) ૨૭, ૩૬, ૦ચોવીસા
 ૨૩, ૨૭; ૦ચાતિ ૧૬૪
 'મેવાડાચાતિનો ઇતિહાસ' ૧૮૬
 મોઢ બાલક ૩૪
 મોરોપંત ૫૫, ૧૬૮
 'મોસાળુ' (વિષ્ણુદાસનું) ૨૦૨,
 ૨૧૪
 „ ૩૬, ૩૮, ૩૯
 'મધુપ્રશ્નોત્તર' ૫૬, ૬૧, ૬૮, ૬૯, ૭૧
 ૭૪, ૭૫, ૧૦૩, ૧૬૮
 મમક (અલંકાર) ૧૦૮, ૨૫૪
 'મમદેવાખ્યાન' ૩૨
 'મુધિધિરવૃકોદર સંવાદ' ૬૧, ૬૮,
 ૬૯, ૭૦, ૭૪
 'મુધિધિર-વૈરાગ્ય' ૬૨
 મુનાઈટક કું'પની, અમદાવાદ ૧૩૫
 'યોગસાર' ૪
 રખીદાસ ૩૮, ૪૦, ૪૫, ૭૧ થી ૭૪,
 ૧૮૭, ૧૮૯
 રઘુનાથ ૩
 રઘુરામ ૩૫, ૩૬, ૧૮૫, ૧૯૨
 'રઘુવંશનું બાપાંતર' ૬૨

'રઘુવંશ' (ત્રિમાસ) ૩૨, ૧૫૮
 (શ્રી) રસિકલાલ છો. પરીખ ૪, ૭
 'રઘુનંદ' ૨૫, ૨૦૩, ૨૦૮ થી ૨૧૦
 રઘુછોડ ૧૫
 રઘુછોડબાર્ષ ઉદયરામ (સ્વ.)
 ૬૬, ૬૭
 'રઘુચંદ' ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૧, ૪૧, ૪૨
 ૪૭, ૫૧, ૫૬, ૬૭, ૬૮, ૧૨૪,
 ૧૩૩, ૧૫૦, ૧૫૭, ૧૭૨ થી
 ૧૭૪, ૧૮૨, ૧૯૨, ૧૯૫ થી
 ૧૯૮, ૨૦૮ થી ૨૧૦, ૨૨૬,
 ૨૨૯, ૨૩૫, ૨૩૫, ૨૩૭, ૨૪૫
 ૨૫૦, ૨૫૭, ૨૮૪, ૩૧૧
 'રઘુચંદ' (શ્રીધરનો) ૨૦૩
 રતનજી ૧૪
 „ (જામલાણીનો) ૧૫૭
 રતનો ૫૩
 'રતિકામાખ્યાન' ૬
 રતિપ્રબ ૬
 રતિલાલ ૬૨
 રત્નેશ્વર પરચીપદ, ૫૭, ૬૦, ૬૨, ૬૪
 ૧૦૮, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૮, ૧૨૯,
 ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૬૮, ૧૭૪, ૧૭૫
 રત્નોદાસ ૧૫૮
 રસભાષા ૩૧૮
 રસાલંકારનો અંથ ૧૬૨
 રસેનાથ ૧૫

‘રંગસાગર નેમિનાથ કાવ્ય’ ૧૧

રાગ-કાવ્યાદિ ■

રાજધર ૧૩, ૨૦૩

રાજપૂતો ૨૭૦

રાજસ્થાન ૨૭૦

રાજસ્થાની (ભાષા) ૩૧૨

રાજે ૭, ૧૫

રાજાસુત ૧૪

‘રાધાવિલાસ’ ૧૪૩

‘રાધિકાના માસ’ ૬૫

રામકૃષ્ણ ૧૫, ૩૧

રામગ્રી ૩૬

રામચરણ (બાવો) ૫૩, ૫૩, ૬૩,

૮૪, ૮૬, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૮,

૧૬૭ થી ૧૬૯

‘રામચરિતમાનસ’ ૨૩૬ (જુઓ

‘રામાયણ’)

રામચંદ્ર (ભગવાન) ૮૬

રામજનકુંવર ૧૪

રામદાસસુત ૧૪

રામનાથનું દેવળ ૫૩

રામભક્ત ૧૪

રામભક્તિ ૨૮, ૧૯૯

રામલાલ મોદી (સ્વ.) ૭૨, ૭૭,

૨૦૬

રામાકીડ ૭

રામાનંદી સાધુ ૧૬૮

રામાયણ (જુઓ ‘રામચરિતમાનસ’)

૫, ૧૦, ૧૩, ૪૫, ૫૧, ૫૫, ૧૩૦

૧૮૧, ૧૯૦, ૨૦૨

‘રામાયણ’ (કિશ્કવ) ૨૩૧

‘રામાયણ’ (પ્રેમા) ૩૨, ૪૧

‘રાવણ-મદોદરી-સંવાદ’ ૧૩,

૨૦૩

રાસ ૬, ૮ થી ૧૨, ૨૦૦

રાસક ૬૭, ૧૧, ૧૧, ૨૨૧

રાસકાવ્ય ૭

રાસનૃત્ય ૭, ૮

‘રાસપંચાધ્યાયી’ ૨૪૫

રાસપ્રબંધ ૧૧

રાસયુગ ૩, ૬, ૮ થી ૧૧, ૧૪

રાસસાહિત્યનો વિકાસ ૩

રાક્ષસી ૧૦૭

‘રુકમાબદ પુરી’ (વિષ્ણુદાસની) ૧૦

‘રુકિમણીકૃષ્ણસંવાદ’ ૬૮

‘રુકિમણીવિવાદ’ ૩૧૬

રુકિમણીદરણ ૩૦, ૩૧, ૬૦, ૧૪૧

૧૫૨, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૩૩, ૨૩૫

૨૬૮, ૨૮૪, ૩૦૪, ૩૦૭

„ (કાચીસુતનું) ૨૦૩

„ (કૃષ્ણદાસ) ૨૦૩

„ (દેવીદાસ) ૨૦૩, ૨૦૬

„ (કૃદ) ૨૦૩

„ (બાલણ) ૨૦૩

" (વિધ્યુદાસનું) ૨૦૩
 " -નો ચલોકો ૨૦, ૩૦, ૩૧,
 ૮૪, ૧૨૩, ૨૩૫
 રુમનાયદાસ બગવાનદાસ પારેખ
 ૪૬, ૮૭
 રુચિરા (જંદ) ૬૬, ૧૪૬
 રુદન-ગીત ૩૧૧
 રુદ્રિપ્રયોજો ૬૬, ૩૦૩, ૩૧૮
 રૂપક (સામાન્ય) ૨૫૬ થી ૨૫૮;
 સાંગાવવ ૨૫૬
 રૂપકાતિશયોક્તિ ૨૫૮
 'રૂપાવતીની વાર્તા' ૭૧
 'રેવાખ્યાન' ૩૨, ૪૧, ૫૧, ૧૬૦
 રેવામાહાત્મ્ય ૧૩૩
 'રૂવંતગિરિરામ' ૭, ૬, ૨૩૬
 રાજા (જંદ) ૮, ૨૨૧
 'રાપદશિકાસત્પભામાખ્યાન' ૩૨
 ૬૧, ૬૬, ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૧૦૧,
 ૧૦૫, ૧૦૭ થી ૧૦૯, ૧૧૧,
 ૧૭૫
 રૌદ્ર(રસ) ૨૪૬
 વક્રોક્તિ ૨૫૪
 વજનાગર ૪૩, ૭૬
 વજિયો ૧૩, ૨૫, ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૧૦
 વળાશાહ ૫૧
 વડોદરા ૩, ૧૬, ૧૭, ૨૦, ૨૧, ૨૩,
 ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૩૩ થી ૩૭, ૩૯,

૪૦, ૪૩, ૪૫, ૫૬, ૬૦, ૬૩
 ૮૦, ૮૩, ૯૭, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૧૯
 ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૨, ૧૫૬, ૧૭૫
 ૭૮, ૧૭૯, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬
 થી ૧૬૧, ૧૬૪ થી ૧૬૬,
 ૧૬૮
 વડનગર ૬૦
 વનાશાહ ૧૭૮, ૧૮૩
 વરદત્ત ૬
 વર્ણવાલેશ્વરી(જંદ) ૧૪૬
 વલ્લભ ૧૩, ૩૬, ૨૦૧, ૩૦૫
 વલસાડ ૧૭૮
 વલ્લભ ૪૬, ૫૧, ૫૩, ૫૫ થી ૫૬, ૬૦
 થી ૬૨, ૬૭, ૬૯, ૭૧, ૭૨, ૭૫,
 ૭૮, ૮૬, ૮૨, ૮૬, ૯૪, ૯૮, ૧૦૩
 ૧૩૩, ૧૫૦ થી ૧૫૨, ૧૬૦,
 ૧૬૮, ૧૭૪, ૧૮૪, ૧૯૦
 વલ્લભરામ (ત્રિમાનંદપુત્ર) ૪૨,
 ૪૭, ૬૮, ૧૮૫, ૧૯૨
 'વલ્લભઅવકો' ૩૨, ૪૧, ૫૧, ૫૬,
 ૬૨, ૬૭, ૬૮, ૧૮૧, ૧૯૦
 વલ્લભ ભટ્ટ (સુરતી) ૧૩૨, ૧૩૪,
 ૧૪૬, ૧૬૯
 વલ્લભના આખ્યાનો ૧૦૮
 વસંત(રામ) ૩૯
 વસ્તો ૧૩, ૫૩
 વાઝાટ ૭

વાડી ૧૪૨, ૧૬૪
 વાણિયાઓ ૨૫૬
 વાતસલ્ય (રસ) ૨૫૨
 વાદિદેવસુરિ ૬
 'પ્રામનકથા' ૩૦, ૩૧, ૫૦, ૫૧, ૫૫
 ૧૬૬, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૯૨, ૧૯૩
 ૨૪૫, ૨૫૧
 'વામનચરિત' ૨૮, ૪૧, ૧૭૦, ૩૦૭
 વાસુ ૨૩૬
 'વિક્રમોર્વશીય' ૪, ૨૧૬ થી ૨૨૧
 વિચારદાસજી (સાધુ) ૮૦
 'વિદ્યાવિલાસ પવાકુ' ૮, ૨૨૩
 વિદ્યાસભા (શુભરાત) ૨૮૦
 'વિપ્રલંભ (શૃંગારરસ) ૨૪૫, ૨૪૭
 ૩૦૬, ૩૧૦
 વિરક્ત સાધુનો સંપર્ક ૧૬૫
 'વિરાટ(પર્વ)' ૧૩, ૩૨, ૬૪, ૩૦૮
 " (નાકર) ૧૩, ૨૩૨, ૨૨૭
 " (ત્રેમાનંદના નામનું) ૮૮
 " (શાલિસુરિનું) ૯
 'વિવાહ' ૩૨, ૫૧, ૬૨ થી ૬૪, ૬૮,
 ૭૮, ૮૮ થી ૯૧, ૯૩, ૯૪, ૧૨૩,
 ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૭, ૧૫૬, ૧૫૯
 ૧૬૮, ૧૮૧, ૧૮૪, ૨૦૧, ૨૦૩,
 ૨૦૮, ૨૭૮, ૨૮૦, ૨૮૯, ૨૯૦
 ૨૯૧
 " (કાંટાવાળાએ ખપાવેલો) ૩૧,

૪૬, ૨૧૮
 " (નરસિંહનો) ૨૦૨, ૨૦૩,
 ૨૧૭, ૨૫૧
 " (હરિદાસનો) ૩૦, ૧૬૨, ૨૦૨
 ૨૦૩, ૨૧૭, ૨૩૫
 " (ત્રેમાનંદનાઓ) ૩૦, ૩૧, ૮૯
 થી ૯૧, ૨૧૭, ૩૨૦
 'વિવાહલઠિ' ૮
 'વિવેકચૂડામણિ' ૧૮૨
 'વિવેકવલ્લભેશ' ૩૦, ૩૧, ૩૮, ૩૯,
 ૪૧, ૫૧, ૧૮૨, ૧૯૮, ૨૩૨,
 ૨૩૫, ૨૫૮
 વિશ્વનાથ જ્ઞાની ૧૪, ૨૦૨, ૨૦૩,
 ૨૧૧, ૨૧૭, ૨૩૮
 વિષ્ણુદાસ ૩, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૩૨,
 ૧૭૩, ૨૦૨ થી ૨૦૫, ૨૧૪,
 ૨૧૫, ૨૩૦, ૨૩૮, ૨૩૯
 (શ્રી) વિષ્ણુપ્રસાદ જ્ઞાની ૧૧૬
 'વિષ્ણુસહસ્રનામ' ૩૦, ૩૧, ૮૪,
 ૨૩૫
 વીર(રસ) ૨૪૭, ૩૧૨
 વીરજી ૧૪, ૪૩, ૫૨, ૫૩, ૫૫, ૫૭,
 ૫૯, ૬૭, ૬૮, ૭૦, ૭૪ થી ૭૮,
 ૮૨, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૫૭ થી ૧૫૯
 ૧૬૮, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૯, ૧૮૩
 ૬૮૬
 વીરસિંહ ૬, ૧૦, ૧૩, ૨૦૩, ૨૦૪,

૨૩૬, ૨૩૮
 વૃત્યનુપ્રાસ ૨૫૪
 વૃંદાવન ૨૫
 'વેણીસંહાર' નાટક ૨૦૮
 વેતાલની વાર્તા ૭૧
 વેરાડી ૭૯
 વેંગણપુરવાળા ૫૭
 વૈકુંઠ ૧૦, ૩૨, ૮૭, ૮૮, ૨૦૩
 'વેતાલપચીશી' ૭૪, ૧૩૪, ૧૩૫
 વૈરાગ્યબોધકાવ્ય' ૭૧, ૧૬૮
 'વૈશિષ્ઠ્યમિચરિત્ર' ૬
 વ્યાજસ્તુતિ ૨૬૧
 વ્યાસો સાથે અધ્યાત્મ સૂચન ૧૩૧
 (ગુઓ 'પુરાણીઓ સાથે
 અધડો.')
 'વ્રજલીલા' ૮૪
 વ્રજવાસી ૧૧૪
 'વ્રજવેલ' ૫૧
 'શકુન્તલોપાખ્યાન' ૨૩૬
 'શંભુરાજચરિત' ૨૭, ૮૨, ૧૯૬
 શંકરદાસ(દિસાઈ, મહેતા) ૨૪, ૨૫
 ૨૭થી૨૯, ૮૨, ૧૫૭, ૧૭૪,
 ૧૮૮, ૧૯૨, ૧૯૫ થી ૧૯૭,
 ૨૦૬, ૨૩૭
 શંભાળ ૨૮, ૧૯૬, ૧૯૭
 શંભુદાસ ૨૮, ૧૯૬
 શબ્દ(પર્વ) ૧૩

શાહલવિકીકિત (૭૬) ૧૩૫
 'શાંતિનાથચરિત' ૬
 'શાંતિસુધા' ૧૧૭, ૧૨૪, ૧૨૫,
 ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૭, ૧૮૯
 શામળ ૩૮, ૪૦, ૪૫, ૪૬, ૫૩, ૫૭,
 ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૧૧૮, ૧૩૪, ૧૩૫
 ૧૪૯, ૧૫૯, ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૭૫
 ૧૮૭ થી ૧૮૯, ૧૯૧
 'શામળ-અંક' ૭૨
 શર્મધર ૮
 શાલિચરિ ૬, ૨૨૧
 'શાળાપત્ર' ૧૮૯
 શિંગક ૭
 શિવદાસ ૩, ૧૪, ૮૮, ૧૯૬
 'શિવપુરાણ' ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૧૧૮,
 ૧૩૪
 શિવરામ ૩
 શિવાજી મહારાજ ૨૮, ૧૯૬
 'શિશુપાલવધ' (રતનેશ્વર) ૬૨
 શિષ્ટ-અશિષ્ટ ૧૦૭
 શિખની પુત્રી ૫૨
 'શુકનૃતકસંવાદ' ૩૨, ૬૨
 'શુકળહોતેરી' ૧૩૫
 સૂંગાર (૨૪) ૨૪૦
 'શાહ' ૨૫, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૫, ૩૮,
 ૩૯, ૪૧, ૫૧, ૮૨, ૮૬, ૧૨૩
 ૧૫૪, ૧૮૧, ૨૦૩, ૨૨૮, ૨૨૯

૨૩૫, ૨૫૧, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૯૯, ૩૦૮, ૩૨૦	૨૨૦, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૬, ૦૫૫ ૨૨૦, ૨૨૫
‘આવક-આચાર’ ૬	સંકર (અર્થકાર) હિપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાનો ૨૬૨
શ્રીધર ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૬૯, ૨૦૩, ૨૩૬	‘સંજમમંજરી’ ૬
„ કવિ ૧૩	સદેહ (અર્થકાર) નૃત્યમગ્ન ૨૫૫;
„ (વશિક) ૨૩૬	નિશ્ચર્ચાત ૫
શ્રીમદિત ૭	સંવિજય કાળ્યો ૨૦૧
‘શ્રી’નો અર્વાચીન પ્રયોગ ૯૯	‘સંશોધનને માર્ગે’ ૨૧૬
શ્લેષ ૨૫૪	સંસ્કૃત (ભાષા) ૪૦, ૪૫, ૫૨, ૫૪, ૫૮, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૫૬, ૧૬૮, ૧૬૫, ૧૬૭, ૨૦૦, ૨૦૬, ૨૩૯ ૨૫૮, ૩૧૮
સમરામપુરા ૧૧૯	સાકરવાડો ૪૫
‘સતા’નો બહોળો પ્રયોગ ૧૦૨	સાગરદત્ત ૫
‘સીપવ’ ૧૩	સાધુ વિચારદાસજી ૮૦
‘સદયવત્સ કથા’ ૯	સાગરમતી ૮૫
‘સમક્ષેત્રિરામ’ ૨૨૩	સામળ ૩૮, ૫૩, ૫૮
‘સમમરકંધ’ ૫૦, ૫૧, ૫૫, ૧૮૧, ૧૮૨	સામેરી (રાગ) ૩૬
‘સમશ્ચતી’ ૧૦	સારંગ (રાગ) ૩૯
‘સભાપવ’ ૧૩, ૬૪	સારંગધર મહેતા ૯૦
„ (વિષ્ણુદાસ) ૩૨, ૨૦૨, ૨૧૪	‘સાવયધમ્મદોહા’ ૪
„ (શિવદાસ) ૮૮, ૨૦૨	‘સાવિત્ર્યુપાખ્યાન’ ૨૩૬
સમયસુંદર ૨૦૩, ૨૦૬	‘સાહિત્ય’ (માસિક) ૩૧, ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૬૮
‘સમરાસાસુ’ ૮, ૯, ૨૨૨	‘સાહિત્ય અને વિવેચન’ ૮૭, ૧૧૦
સમયોર બહાદુર પ્રેક્ષ ૮૬	‘સાહિત્યકાર’ ૭૨
‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ૯૨, ૧૦૪, ૧૦૬	
સરસ્વતી-ધવલ ૮	
સર્વેષા (જંદ) ૧૦, ૨૨૧, ૨૩૪;	
ની દેશી ૮, ૯, ૧૧, ૧૧૧,	

સાહિત્યશાસ્ત્ર (સંસ્કૃત) ૫૭
 સંકળી-કાવ્ય ૨૫૪
 સિનખેડા ૨૮, ૧૯૬
 'સિંદાસનખત્રીસી' ૭૨, ૭૪, ૧૭૫,
 સિંદુજ ૭૪
 'સીતાવિલાપ' ૬૮
 'સીતાવિલાસ' ૬૮
 સીયાના મહેતાજી ૧૪
 'સુદર્શનચરિત' ૫
 'સુદર્શનાખ્યાન' ૩૨, ૬૨
 'સુદામો' (કૃષ્ણદાસ) ૨૦૩
 'સુદામા આખ્યાન' (મંજાધર) ૨૦૩
 „ ચરિત' (નરસિંહ) ૧૨, ૨૦૧,
 ૨૦૩
 „ (સોમ) ૨૦૩
 'સુદામાચરિત' ૧૬થી ૧૯, ૨૭, ૨૮
 ૩૦, ૩૫, ૩૮, ૩૯, ૪૧, ૬૧, ૬૫
 ૭૯, ૮૨, ૮૩, ૯૦, ૯૧, ૯૪, ૧૨૨,
 ૧૨૩, ૧૪૦, ૧૪૬, ૧૮૨, ૧૮૬
 ૧૯૧, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૫, ૨૨૬
 ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૫, ૨૩૭, ૨૬૬
 ૨૬૯, ૩૦૮, ૩૧૯
 'સુધન્વા આખ્યાન' ૨૭, ૨૮, ૩૦
 ૩૫, ૩૮, ૩૯, ૪૧, ૫૧, ૬૧, ૯૪
 ૧૨૩, ૧૮૨, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૩
 ૨૧૦, ૨૩૫, ૩૨૦
 „ (નાકરત્ન) ૨૦૩, ૨૧૦
 „ (હરિદાસનું) ૨૦૩, ૨૧૦

મુખદ્રા ૨૬
 'મુખદ્રાહરણ' ૨૩, ૨૫, ૩૨, ૩૩,
 ૫૧, ૬૦, ૧૨૪, ૧૩૩, ૧૪૧,
 ૧૪૬થી ૧૫૨, ૧૮૧
 મુરત ૨૬, ૨૭, ૩૭, ૩૮, ૪૫, ૪૬, ૮૦,
 ૮૨, ૧૧૯, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૮૭,
 ૧૯૦, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૧૦,
 ૨૩૭, ૨૩૮
 'મુરતસંગ્રામ' ૧૧૬, ૧૪૯
 'મુરેખાહરણ' (વીરજીતુ) ૪૩, ૪૬,
 ૫૨, ૫૩, ૫૫, ૭૫થી ૭૮, ૧૫૮,
 ૧૬૮, ૧૭૫, ૧૮૩, ૧૮૮
 મુલવચારક મંડળી ૧૨૭
 મુંદરદાસ (ધનદાસ-સુત મુંદર) ૩૬
 ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૫૩થી ૫૫, ૫૭,
 ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૫૭, ૧૬૮,
 ૧૭૪, ૧૯૧
 મુંદરદાસ (હિંદી) ૧૬૮
 મુરદાસ ૧૩, ૭૬, ૭૭
 મુરભટ્ટ ૧૪
 'મુર્ધવંશ' ૧૫૮
 મેંદુજ ૭૪
 સોમ ૨૦૩
 સોમમૂર્તિ ૮
 સોરઠો (જાંઠ) ૮, ૩૬, ૨૨૧, ૨૨૭
 'સૌપ્તિક(પર્વ)' ૧૩
 સૌરાષ્ટ્ર ૨૫૬
 સ્વભાવોક્તિ ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧

‘સ્વર્ગની નિસરણી’ ૨૨, ૩૦, ૩૧,
૫૧, ૧૮૨, ૧૮૬, ૨૨૫, ૨૪૫,
૨૪૭

‘સ્વર્ગરોહણી’ (રત્નેશ્વર) ૫૨,
૧૧૭, ૧૨૬

સ્વામી બોધલા ૧૧૮, ૧૨૧

સ્વામિનારાયણ-સંપ્રદાયના કવિઓ
૩, ૧૫, ૧૦૪

‘હનુમાનવિજય નાટક’ ૩૨

હરકોર (પ્રેમાનંદની પત્ની) ૫૮,
૧૫૬

હરિકવિ ૨૬, ૮૨, ૧૯૬

હરિગીત(હં)૮થી ૧૦, ૧૩૫, ૧૭૫
૧૮૧; ૦૫૧ ૨૨૫; ૦ની ચાલ

૨૪૨, ૨૪૩; ૦ની દેસી ૨૨૦

થી ૨૨૨, ૨૨૫, ૨૩૨, ૨૩૪

‘હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન’ ૩૨, ૮૩, ૧૧૮થી
૧૨૦, ૧૨૪થી ૧૨૭, ૧૩૬

હરિહર (ભેષી) ૬૪

હરિદાસ ૧૩, ૧૪, ૫૬, ૬૦, ૮૨, ૧૨૨,
૧૩૦, ૧૩૧, ૧૪૬, ૧૫૪ થી

૧૫૭, ૧૫૬, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૧૭

„ (વાળંદ) ૩

હરિભદ્રસુરિ ૬

હરિસ’ (પરમાણુદત્તો) ૧૧, ૨૦૩,
૨૧૨

હરિરામ ૧૪

‘હરિવંશ’ ૫, ૧૦, ૫૧, ૧૮૨, ૨૦૨,
૨૦૫

દલ્લોસક ૭

દસ્તિનાપુર ૨૬, ૫૬

દસનાપુરી ૨૬, ૨૪૭

દસનપરુ ૨૬

દુસેનપુર ૨૬

દર્પકવિ ૨૦૬

‘દંસવન્નયઉપધ’ ૬

‘દંસાઉલિ’ ૬

‘દારમાળા’ ૩૧, ૩૩, ૩૮, ૩૯, ૪૧,
૪૭, ૬૩, ૬૮, ૧૨૩, ૧૮૧, ૧૮૪
૧૮૫, ૨૦૨

‘દારસમેનાં પદ’ ૧૮૫, ૨૦૩

દારમ ૨૪૫, ૨૭૮

દિંદી (ભાષા) ૫૪, ૫૮, ૬૮, ૧૫૬

દિંદુસ્તાનની યાત્રા ૧૬૮

દિંદુસ્તાની ૫૪

હીરાચંદ કાનજી ૧૪૫

હીરાજીંદ સાર ૮, ૬, ૨૨૪

હીંદી ૨૬થી ૨૮, ૩૦, ૩૧, ૩૫, ૩૬,
૪૧, ૫૦, ૫૧, ૬૩, ૧૮૧, ૧૮૩,

૧૬૭, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૫૮, ૨૭૮

૨૭૬, ૩૦૪, ૩૦૮, ૩૧૬, ૩૨૦

„ (નરસિંહની) ૨૦૨, ૨૧૨,
૨૫૧,

„ (કૃષ્ણદાસની) ૨૦૨, ૨૧૨,
૨૧૪, ૨૧૫

„ (વિષ્ણુદાસ) ૨૦૨

દેમચંદ ૪ થી ૭, ૧૨, ૬૫
દેમયુગ ૪, ૬